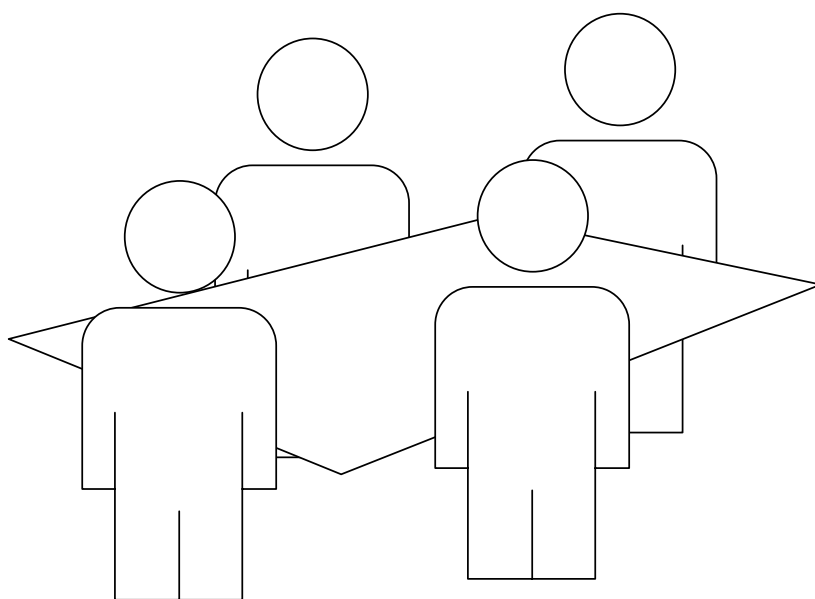

Комунальний заклад вищої освіти
«Луцький педагогічний коледж» Волинської обласної ради
Факультет початкової освіти та фізичної культури
Кафедра загальної педагогіки, психології та методики початкової освіти

ПЕДАГОГІКА. ІСТОРІЯ ПЕДАГОГІКИ

Конспект лекцій з навчальної дисципліни

УДК 37.01.091(477+100)(075.8)

К 68

Конспект лекцій з навчальної дисципліни «Педагогіка. Історія педагогіки» / упоряд. С. Марчук. [Електронне видання]. Луцьк: КЗВО «Луцький педагогічний коледж» Волинської обласної ради. 2025. 159 с.

У посібнику систематизовано основні теоретичні положення з педагогіки та історії педагогічної думки, подано узагальнені відомості про становлення педагогіки як науки, розвиток освітніх ідей у різні історичні періоди, розкрито сутність, принципи, закономірності й категорії педагогічного процесу.

Матеріали посібника спрямовані на формування у здобувачів освіти цілісного уявлення про педагогіку як науку та мистецтво виховання, розвиток професійного мислення, педагогічної культури й готовності до творчої педагогічної діяльності у сфері музичного мистецтва. Конспект лекцій допоможе студентам спеціальності «Середня освіта (Мистецтво. Музичне мистецтво)» освітнього ступеня «бакалавр» ефективно опанувати навчальний матеріал, підготуватися до семінарських і практичних занять, а також до самостійної роботи.

Рецензенти:

Анна Зарицька, кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри музичного мистецтва Комунального закладу вищої освіти «Луцький педагогічний коледж» Волинської обласної ради

Володимир Антонюк, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри загальної педагогіки та дошкільної освіти Волинського національного університету імені Лесі Українки

Розглянуто на засіданні кафедри загальної педагогіки, психології та методики початкової освіти (протокол № 1 від 27.08.2025).

Друкується за рішенням Вченої ради факультету початкової освіти та фізичної культури (протокол № 2 від 25.09.2025).

ЗМІСТ

Передмова.....	4
Лекції до змістового модуля 1 «Загальні основи педагогіки. Дидактика».....	5
Тема 1. Педагогіка як наука.....	5
Тема 2. Розвиток, виховання і формування особистості.....	8
Тема 3. Професія вчителя у суспільстві.....	12
Тема 4. Процес навчання, його закономірності та принципи.....	16
Тема 5. Зміст, методи, засоби, технології, форми організації навчання, контроль навчальних досягнень школярів.....	20
Лекції до змістового модуля 2 «Теорія виховання. Школотнавство».....	35
Тема 6. Сутність, закономірності та принципи виховання.....	35
Тема 7. Основні напрями (зміст) виховання особистості.....	42
Тема 8. Методи та форми виховання. Виховання особистості в колективі.....	54
Тема 9. Робота класного керівника. Спільна виховна робота школи, сім'ї та громадськості.....	60
Тема 10. Наукові основи управління освітою та закладами загальної середньої освіти.....	70
Лекції до змістового модуля 3 «Історія зарубіжної педагогіки».....	89
Тема 11. Виховання, школа і педагогічна думка стародавнього світу.....	89
Тема 12. Виховання, освіта і педагогічна думка країн Європи в епоху середньовіччя, Відродження та реформації.....	96
Тема 13. Загальна характеристика шкільництва, виховання і педагогічної думки країн Європи в епоху Просвітництва і Нового часу. Основні наукові напрямки світової реформаторської педагогіки новітнього часу (кін. XIX-XX ст.).....	106
Лекції до змістового модуля 4 «Історія української педагогіки».....	118
Тема 14. Виховання, школа і педагогічна думка докняжої і княжої доби.....	118
Тема 15. Становлення і розвиток національної системи виховання і педагогіки в епоху Українського Відродження.....	122
Тема 16. Особливості розвитку освіти і педагогічної думки України у часи влади Російської та Австро-Угорської імперій.....	133
Тема 17. Розвиток освіти і педагогічної думки України у XX-поч. XXI ст.....	148
Рекомендована література та джерела.....	156

ПЕРЕДМОВА

Посібник «Конспект лекцій з навчальної дисципліни «Педагогіка. Історія педагогіки» створено для здобувачів вищої освіти за спеціальністю «Середня освіта (Мистецтво.

Музичне мистецтво)» з метою системного оволодіння теоретичними знаннями, практичними вміннями та професійними компетентностями у сфері педагогіки та історії педагогічної думки.

У структурі посібника виділено чотири змістові модулі:

1. «Загальні основи педагогіки. Дидактика» – охоплює фундаментальні поняття педагогіки, закономірності розвитку, формування та виховання особистості, педагогічну майстерність, процес навчання та його принципи, зміст, методи, форми та засоби організації навчальної діяльності, а також контроль навчальних досягнень школярів.

2. «Теорія виховання. Школознавство» – розкриває сутність виховання, його закономірності, принципи та напрями, методи і форми виховної роботи, виховання в колективі, роботу класного керівника, взаємодію школи, сім'ї та громади, а також основи управління закладами освіти.

3. «Історія зарубіжної педагогіки» – містить огляд педагогічної думки Стародавнього світу, середньовічної Європи, епохи Відродження, Реформації, Просвітництва та Нового часу, розвиток основних наукових педагогічних напрямів і реформаторської педагогіки новітнього часу.

4. «Історія української педагогіки» – висвітлює розвиток освіти та виховання від докняжої та княжої доби до Українського Відродження, періоду перебування під владою Російської та Австро-Угорської імперій, а також ХХ – початку ХХІ ст., із врахуванням формування національної системи освіти та педагогічної думки, збереження національної ідентичності й цінностей української культури.

Посібник спрямований на формування у студентів загальних і спеціальних компетентностей, передбачених освітньою програмою та Професійним стандартом «Вчитель закладу загальної середньої освіти». Зокрема, він розвиває здатність до аналізу, критичного оцінювання та застосування знань у професійній діяльності, соціально відповідальній взаємодії, педагогічного моделювання навчально-виховного процесу, організації пізнавальної діяльності та мотивації здобувачів освіти, забезпечення психологічної підтримки та створення безпечного й інклюзивного середовища.

Практична цінність посібника полягає у забезпеченні засвоєння історичних, теоретичних та методологічних основ педагогіки, набутті компетентностей у сфері музично-педагогічної діяльності, здатності вирішувати музично-педагогічні проблеми, застосовувати сучасні освітні технології, методики навчання та виховання, оцінювати результати освітнього процесу та здійснювати власний професійний розвиток.

Матеріал подано у формі конспектів лекцій із чіткою структурою, що полегшує підготовку до практичних занять, семінарів та самостійної роботи, сприяє формуванню цілісного педагогічного світогляду та розумінню історичної еволюції освіти і виховання. Посібник також орієнтований на підтримку професійної мобільності майбутніх учителів музичного мистецтва, розвитку їх творчого та критичного мислення, здатності до адаптації й інноваційної діяльності в сучасному освітньому середовищі.

Використання цього посібника сприятиме не лише оволодінню знаннями з педагогіки та історії педагогіки, а й формуванню ключових професійних і громадянських компетентностей, які забезпечують високий рівень підготовки майбутніх учителів музичного мистецтва для роботи у сучасній українській школі.

ЛЕКЦІЇ ДО ЗМІСТОВОГО МОДУЛЯ 1 «ЗАГАЛЬНІ ОСНОВИ ПЕДАГОГІКИ. ДИДАКТИКА»

ТЕМА 1. Педагогіка як наука

Інформаційний матеріал

Мета лекції – сформувати у студентів цілісне уявлення про педагогіку як науку, її предмет, завдання, основні категорії, систему та методи науково-педагогічного дослідження, а також усвідомлення її зв'язків з іншими науками. Сприяти розвитку здатності аналізувати педагогічні явища, використовувати професійну термінологію та застосовувати здобуті теоретичні знання у майбутній мистецько-педагогічній діяльності. Закласти основу для відповідального, етичного та рефлексивного ставлення до професії вчителя музичного мистецтва.

Опорні поняття: педагогіка, народна педагогіка, духовна педагогіка, навчання, освіта, система педагогічних наук, предмет педагогіки, методи науково-педагогічного дослідження.

План

1. Педагогіка як наука: предмет, завдання, джерела.
2. Основні педагогічні поняття та категорії.
3. Система педагогічних наук (галузі педагогіки, її структура).
4. Зв'язок педагогіки з іншими науками.
5. Методи науково-педагогічного дослідження.

Література:

Основна: [1], [2], [3], [11], [18], [20], [21], [22].

Допоміжна: [3], [6], [16],[18], [21], [29].

ЗМІСТ ЛЕКЦІЙНОГО МАТЕРІАЛУ

1. ПЕДАГОГІКА ЯК НАУКА: ПРЕДМЕТ, ЗАВДАННЯ, ДЖЕРЕЛА

Педагогіка як наука. Термін «педагогіка» походить від двох давньогрецьких слів: (*пайс* - діти, дитина і *аго* – веду). У дослівному перекладі педагог означає «дітоводій», «поводир дітей». У Давній Греції так називали раба, який супроводжував дитину свого господаря до школи. До XVII ст. педагогіка – складова частина філософії – всеохоплюючої системи наукових знань. Відокремлення педагогіки в окрему науку (1623 р. англійський філософ *Френсіс Бекон* (1561-1626) у трактаті «Про достоїнство і примноження наук»).

Статус педагогіки як самостійної науки був закріплений працями видатного слов'янського педагога **Яна Амоса Коменського** (1592-1670) «Велика дидактика» (1632), «Материнська школа», «Правила поведінки дітей», «Закони добре організованої школи», «Загальна порада про виправлення справ людських» та ін. Я. А. Коменський вважається основоположником педагогічної науки, батьком педагогіки.

Педагогіка розглядається в таких **позиціях**: 1) **наука**, яка має свої закони і закономірності; 2) **практика**, яка вказує практичне застосування теоретичних положень; 3) **мистецтво**, яке вимагає творчого натхнення педагога; 4) **навчальний предмет** у педагогічних ВНЗ.

Педагогіка є наукою, бо охоплює такі **аспекти**: 1) учених з їх знаннями, здібностями, науковою кваліфікацією і досвідом; 2) наукові установи; 3) методи науково-дослідницької роботи; 4) наукові поняття і категорії; 5) систему наукової інформації; 6) історію становлення і розвитку.

Питання предмета педагогіки є методологічним. Людина – предмет виховання (К. Ушинський). Предметом сучасної педагогіки є дослідження сутності розвитку та формування особистості людини і визначення на цій основі теорії і методики виховання як спеціально організованого педагогічного процесу.

Завдання педагогіки на сучасному етапі: дослідження законів і закономірностей педагогічних явищ і процесів; визначення мети та завдань виховання і освіти; теоретичне обґрунтування змісту, принципів, методів і форм навчання та виховання; вивчення та узагальнення передового педагогічного досвіду; обґрунтування сучасних ефективних гуманних педагогічних технологій; експериментальні дослідження педагогічної діяльності; упровадження результатів і рекомендацій педагогічного дослідження у практику; вироблення педагогічної майстерності.

Джерела вивчення педагогіки – народна педагогіка, праці педагогів-класиків, монографії і статті видатних учених, передовий педагогічний досвід, художні твори про дитинство, школу, вчителів, педагогічна періодика.

Основні етапи розвитку педагогіки. Етапи за М. Фіцулою: 1. **Народна педагогіка** (досвід народу). 2. **Духовна педагогіка** (досвід виховання через релігію в епоху середньовіччя, представники – діячі церкви Тертуліан, Августин Блаженний, Фома Аквінський). 3. **Світська педагогіка** пов'язана з іменами Коменського, Локка, Руссо, Песталоцці, Дістервега, Ушинського та ін.

Німецький педагог **Франц Гофман** про три періоди у розвитку педагогіки (книга «Мудрість виховання. Педагогія. Педагогіка»): 1) **мудрість виховання** (період людства від примітивного педагогічного мислення до мислення перевіреного досвідом; джерела – стародавні єгипетські папіруси, «Книга притч Соломонових» та ін.); 2) **«пайдагогія»** (названий в стилі письменників епохи Відродження) – педагогічна думка стародавньої Греції, педагогічного знання є частиною політичних, філософських і психологічних знань; 3) **формування педагогіки як самостійної наукової теорії** (пов'язане з іменем видатного чеського педагога Я. А. Коменського і його працею «Велика дидактика»).

2. ОСНОВНІ ПЕДАГОГІЧНІ ПОНЯТТЯ ТА КАТЕГОРІЇ

Категорії – найзагальніші поняття. **Поняття** – форма мислення. **Джерела творення педагогічної термінології:** лінгвістичні (грецька, польська, церковнослов'янська мови, латинь); письмові – архівні матеріали, художня література, нормативні документи XVIII і XIX ст.; етнографічні – культура і побут народу; суміжні науки (з психології).

Найважливіші педагогічні категорії – виховання, освіта, навчання (М. Фіцула, М. Ярмаченко); **найзагальніші поняття** – виховання, освіта, навчання, самоосвіта, розвиток, самовиховання, формування, перевиховання (В. Галузинський, А. Дубасенюк), активність особистості, самостійність особистості, педагогічний процес (А. Алексюк); **поділ педагогічних категорій за змістом:** методологічні; процесуальні; суттєві (В. Галузинський, М. Євтух).

Дефініції (трактування) основних педагогічних понять: **виховання** – цілеспрямований та організований процес формування особистості; **навчання** як двостороння пізнавальна діяльність вчителя і учнів, в ході якої здійснюється їх розвиток, освіта і виховання; **освіта** як процес і результат засвоєння учнями знань, умінь і навичок; цілеспрямована діяльність, пов'язана із прилученням людини до культури, до знань; **самовиховання** – систематизована і цілеспрямована діяльність особистості, що спрямована на формування і удосконалення її позитивних якостей та подолання негативних; **самоосвіта** – здобуття освіти самостійно, без навчального закладу; **розвиток** – це процес і результат кількісних та якісних змін в організмі людини; **формування особистості** – як надання певної форми, завершеності процесу становлення людської особистості, досягнення нею рівня зрілості, стабільності; **перевиховання** – виховний процес спрямований на подолання негативних рис особистості, що сформувалися під впливом несприятливих умов виховання; **соціалізація** як процес залучення індивіда до системи суспільних відносин, формування його соціального досвіду, становлення і розвиток як цілісної особистості.

3. СИСТЕМА ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК (ГАЛУЗІ ПЕДАГОГІКИ)

Система педагогічних наук – зв'язки та відношення, що склалися в процесі історичного розвитку різних галузей педагогічних знань. **Галузі сучасної педагогіки:** загальна педагогіка; вікова педагогіка; методики навчання різних навчальних предметів; спеціальна педагогіка/дефектологія: (сурдопедагогіка – глухі, слабочуючі діти; тифлопедагогіка – сліпі, слабоворі діти; олігофренопедагогіка – розумово відсталі діти; логопедія – порушення мови у

дітей); історія педагогіки; порівняльна педагогіка; соціальна педагогіка; професійна педагогіка (галузева педагогіка); народна педагогіка; гендерна педагогіка. Кожна із зазначених галузей має свою історію, яка досліджує процес розвитку педагогічних ідей, теорій, систем від найдавніших часів до наших днів.

Наприкінці XIX ст. виникла комплексна наука про дитину – **педологія**, яка поєднувала знання фізіології, психології і педагогіки. Ця наука сформувалася 1893 року і отримала назву від американського психолога Оскара Хрисмана.

Важливе значення для розвитку педагогіки мають її зв'язки з іншими науками. Міжпредметні зв'язки дають змогу глибше пізнати педагогічні факти, явища і процеси. **Зв'язок педагогіки з іншими науками відбувається в різних аспектах:** спільність об'єктів; різноманітність типів зв'язку; варіативність форм зв'язку: педагогіка використовує ідеї інших наук.

4. ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ПЕДАГОГІКИ З ІНШИМИ НАУКАМИ

Філософські науки допомагають педагогіці визначити мету виховання, психологія – вивчає закономірності розвитку людини, анатомія і фізіологія людини – є основою для розуміння біологічної суті людини, соціологія – допомагає в пізнанні сім'ї, школи, трудового колективу для організації навчання та виховання. Особливості зв'язку педагогіки з філософією, етикою, соціологією, естетикою, психологією, анатомією і фізіологією людини, економічними науками, етнологією, педіатрією, кібернетикою, медициною, генетикою, етнографією, шкільною гігієною, математикою, історією, літературою, географією, антропологією, екологією, археологією, демографією, політикою, фольклористикою, біологією, мистецтвом. . Ідеї суміжних наук про людину дають змогу педагогіці глибоко і всебічно досліджувати закономірності виховання й освіти. На це вказував ще К. Ушинський: *«Якщо педагогіка хоче виховувати людину всебічно, то вона повинна спочатку пізнати її також всебічно»*. Отже, йдеться про необхідність глибокого вивчення педагогікою всіх антропологічних наук, що досліджують людину.

5. МЕТОДИ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Методи (гр. – спосіб пізнання) **дослідження** як способи, шляхи пізнання об'єктів дійсності. **Метод науково-педагогічного дослідження** – шлях вивчення й опанування складними психолого-педагогічними процесами формування особистості, встановлення об'єктивної закономірності виховання і навчання.

Класифікація методів дослідження: *теоретичні методи* – аналіз і синтез, індукція та дедукція, порівняння, класифікація, узагальнення, абстрагування, конкретизація; *емпіричні методи* – спостереження, бесіди, інтерв'ю, вивчення продуктів діяльності, вивчення досвіду; анкетування (вивчення міжособистісних взаємин), соціометрія, метод рейтингу, метод узагальнених незалежних характеристик; проєктивні методи (тести креативності, досягнень, інтелекту); математичні методи (реєстрування, ранжування, моделювання, статистичні); психолого-педагогічний експеримент (лабораторний та природний).

Завдання для самоперевірки:

1. Чим обумовлюється виникнення, становлення і розвиток педагогіки як науки?
2. Які стадії пройшла педагогіка у своєму розвитку?
3. Охарактеризуйте предмет педагогіки.
4. назвіть основні категорії педагогіки.
5. Охарактеризуйте систему педагогічних наук.
6. За якими науками і як саме зв'язана наука?
7. Назвіть основні групи методів науково-педагогічного дослідження.
8. Охарактеризуйте завдання педагогіки на сучасному етапі?

ТЕМА 2. Розвиток, виховання і формування особистості

Інформаційний матеріал

Мета лекції – сформувати у студентів наукове розуміння процесів розвитку, виховання та формування особистості, ролі біологічних і соціальних чинників, середовища та діяльності у становленні школяра. Розвинути здатність аналізувати вікові особливості учнів, рушійні сили їх розвитку й соціалізації з урахуванням індивідуальних та психоемоційних відмінностей. Сприяти усвідомленню значущості педагогічно доцільного виховного впливу у професійній діяльності вчителя музичного мистецтва.

Опорні поняття: *розвиток людини, фактори розвитку, формування особистості виховання, складові середовища, соціалізація, рушійні сили розвитку, акселерація, вікова періодизація, теорії розвитку особистості, діяльність.*

План

1. Поняття про розвиток і формування особистості.
2. Біологічне та соціальне у розвитку особистості.
3. Вікова періодизація.
4. Особливості формування і розвитку школяра.

Література:

Основна: [1], [2], [3], [18], [20], [21], [22].

Допоміжна: [3], [6], [25],[18], [21], [29].

ЗМІСТ ЛЕКЦІЙНОГО МАТЕРІАЛУ

1. ПОНЯТТЯ ПРО РОЗВИТОК І ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ

Сучасний психолого-педагогічний понятійний апарат, як і філософський, розглядає людину в 4-х глобальних категоріях.

Людина як фізична істота, як організм, що складається з органів і систем. Цим поняттям оперують насамперед фізіологічні, анатомічні, медичні науки.

Індивід як типовий представник соціального типу («один з...»). Цим поняттям оперує соціологія, ряд інших суспільних наук, а також етнографія, демографія, економічна географія.

Особа (особистість) як член суспільства, «соціальна одиниця» взагалі. Цим поняттям широко послуговуються психологія, етика, естетика і педагогіка.

Індивідуальність як неповторна, унікальна якість особистості, яка властива єдиній особі, хоч може бути типовою для всіх.

Ці поняття передусім спираються на те докорінне положення, що в дитини, як і в дорослої людини, існують біологічні і соціальні засади.

Розвиток людини – це процес становлення і формування її особистості під впливом зовнішніх і внутрішніх, керованих і некерованих факторів, серед яких цілеспрямоване виховання і навчання відіграє провідну роль.

Напрямки розвитку: анатомо-фізіологічний, психічний, соціальний. До анатомо-фізіологічних змін відноситься ріст і розвиток кісткової і м'язової систем, внутрішніх органів, нервової системи. Психічні зміни стосуються, передусім, розумового розвитку, формування всіх психічних рис особистості. Набуття соціальних якостей, необхідних для життя в суспільстві, відносяться до соціального розвитку особистості.

Особистість – людина, соціальний індивід, що поєднує в собі риси загальнолюдського, суспільно значущого та індивідуального – неповторного.

Формування особистості – це становлення людини як соціальної істоти, яке проходить у результаті впливу середовища і виховання на внутрішні сили розвитку.

2. БІОЛОГІЧНЕ ТА СОЦІАЛЬНЕ У РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

Чинники розвитку: спадковість, середовище, виховання.

Функції виховання в розвитку і формуванні особистості людини: а) організовує діяльність, в якій розвивається і формується особистість; б) підбирає зміст для розвитку і

формування особистості; в) усуває впливи, які можуть негативно позначитись на розвитку і формуванні особистості; г) ізолює особистість від несприятливих для її розвитку і формування умов.

Виховання не тільки визначає розвиток, а й саме залежить від розвитку, воно постійно спирається на досягнутий рівень розвитку.

Спадковість – це відновлення у нащадків біологічної подібності. У спадковість передаються: тип нервової системи, деякі безумовні рефлексі (оборонний, орієнтовний), конституція тіла, зовнішні ознаки та власне людські задатки (високоорганізований мозок, задатки до мови, ходіння у вертикальному положенні, до окремих видів діяльності та ін.).

Середовище – все те, що оточує дитину від народження до кінця життя, починаючи з сім'ї, ближнього оточення і кінчаючи середовищем соціальним, в якому вона народжується і яке створює умови для її розвитку і виховання.

Соціалізація людини – процес перетворення людської істоти на суспільний індивід, утвердження її як особистості, залучення до суспільного життя як активної, дієвої сили. У середовищі людина соціалізується.

Виховання і соціалізація проходить під впливом багатьох обставин, які можна звести до трьох груп: макрофактори (суспільство, держава, планета, світ і навіть космос), **мезофактори** (етнокультурні умови і тип поселення, в яких живе і розвивається людина), **мікрофактори** (сім'я, дитячий садок, школа, позашкільні виховні установи, релігійні організації, товариства ровесників, засоби масової комунікації та інші інститути виховання).

Рушійними силами розвитку особистості є такі внутрішні і зовнішні суперечності: а) асиміляція і дисиміляція; б) збудження і гальмування; в) емоційна сфера (задоволення і незадоволення, радість і горе); г) спадкові дані і потреби виховання; г) рівень розвитку особистості і її ідеал; д) потреби особистості і моральний обов'язок; є) домагання особистості і її можливості.

До закономірностей розвитку особистості належать: а) розвиток особистості має наслідувальний характер; б) особистість людини розвивається під впливом середовища; в) людська особистість розвивається внаслідок впливу на всі сторони її психіки; г) людина розвивається в діяльності; г) зміна особистості вимагає зміни ставлення до неї.

Діяльність – важлива форма прояву активного ставлення людини до оточуючої дійсності. На анатомо-фізіологічний, психічний і соціальний розвиток особистості впливають такі **види діяльності:** ігрова, навчальна, трудова, спортивна, художня і громадська.

Спілкування – один з універсальних способів вияву групової форми буття людей. Залежно від характеристик партнерів спілкування може бути різних видів: особистість – особистість, особистість – група, особистість – колектив, група – група, група – колектив. За змістом воно може бути ділове (формальне) і особисте (неформальне).

Розглядаючи питання розвитку і виховання особистості, не можна обійти проблему акселерації. **Акселерація** (лат. прискорення) – прискорений індивідуальний розвиток, за якого середньофізичні та психофізіологічні константи дитини або підлітка випереджають оптимальні.

Музичні здібності геніального австрійського композитора В.-А. Моцарта стали виявлятися в три роки, в чотири він добре грав на клавесині, в п'ять – сам писав музику, у вісім – створив першу сонату і симфонію, в одинадцять – оперу. У шість років юний маестро здобув світову славу, а в 14 – був обраний членом Філармонічної академії в Болоньї. За фізичними показниками сучасні діти вже на першому році життя переважають свої однолітків минулого століття на 5 см і 1-2 кг; підлітки на 15-20 см і 9-10 кг, дорослі – на 8-10 см; статеве дозрівання завершується на 2-3 роки раніше. Якщо на початку ХХ ст. люди росли до 22-25 років, то наприкінці – до 18-19 (чоловіки) й до 16-17 (жінки).

Серед теорій розвитку особистості виділяють: соціологізаторську, яка вважає вирішальним у розвитку особистості її соціальне оточення; **біологізаторську**, яка вважає вирішальним у розвитку особистості її спадковий «багаж»; **конвергенції**, яка зводить два фактори – біологічний і соціальний з перевагою біологічного у розвитку особистості; *г) теорія біхевіоризму*, яка розглядає поведінку людини як механічні реакції організму на стимули

оточення, ігноруючи свідомість; **теорія психоаналізу (фрейдизму)**, яка вважає рушійною силою поведінки людини несвідомі біологічні потяги та інстинкти.

3. ВІКОВА ПЕРІОДИЗАЦІЯ

Вікова періодизація є умовним поділом цілісного життєвого циклу на вікові періоди, що вимірюються роками. Відомо, що розвиток дитини відбувається за кілька періодів, які послідовно змінюють один одного. Цей процес є обов'язковим і передбачуваним. **Віковий період** – відрізок життя індивіда, який досягає певного ступеня розвитку і має характерні, відносно стійкі якісні особливості.

Здавна педагоги і психологи намагалися вирішити проблему визначення вікових періодів розвитку особистості. Зокрема, грецький філософ **Арістотель** (IV ст. до н.е.) зробив першу спробу визначити основні етапи розвитку людської психіки, вбачаючи в них повторення етапів родової еволюції органічного світу. Арістотель розділив розвиток дитини на три періоди (по сім років кожен) назвавши їх відповідно: рослинний, тваринний, розумний.

Під впливом суспільних вимог до навчання й виховання молодого покоління визначний чеський педагог **Я.-А. Коменський** (1592 – 1670) обґрунтував принцип “природовідповідності” процесу навчання, обстоював потребу вивчати природу дітей і молоді, їх вікові особливості, зважати на них під час визначення змісту і методів шкільного навчання. Його вікова періодизація складається з чотирьох етапів (по шість років кожен): дитинство, отроцтво, юність, змужнілість.

Ж.-Ж. Руссо виділяє такі вікові періоди, що розкривають діалектику розвитку особистості: 1-й період – до двох років – *немовляцтво* – характеризується фізичним розвитком та розвитком моторики. 2-й період – від 2-х до 12 років – *дитинство* – характеризується розвитком органів чуття. 3-й період – від 12 до 15 років – *отроцтво* – характеризується розумовим та трудовим розвитком. 4-й період – від 15 до 20 років – *юність* – характеризується моральним та статевим розвитком.

Німецький педагог **А. Дістервег** накреслив три ступені розвитку дитини.: 1) період чуттєвого пізнання (з 6 до 9 рр.). Дитина в цей період відрізняється великою жвавистію і прагненням до фізичної діяльності; 2) охоплює вік з 9 до 14 років, характеризується, в основному розвитком пам'яті і нагромадженням уявлень (період раціонального пізнання); 3) (після 14 років) – настає період розуму, що пов'язано з виникненням певних ідеалів.

Фрідріх Фребель весь період розвитку дитини поділяє на три ступені: немовляцтво, дитинство і отроцтво. При вихованні дітей немовляцького віку завдання полягає в тому, щоб розвивати переважно зовнішні чуття. Дитинство визначає як період сімейного виховання, ігор і розвитку мови дитини. Отроцтво – це період вже свідомих цілей, період шкільного навчання.

Марія Монтессорі – відомий італійський педагог, обґрунтовує таку періодизацію дитинства: *від 3 – 4 до 6 років дитина* будує сама себе в процесі мовленнєвого і сенсомоторного розвитку; *від 6 до 9 років дитина* – дослідник: орієнтація на світ засобами власної діяльності, створення за допомогою уяви цілісної картини світу; *від 9 до 12 років дитина* – вчений: нагромаджує факти, знання, створює чуттєвий образ Всесвіту у взаємозв'язку його частин, бачить своє місце в світі.

Вікова періодизація у психології: новонароджений (до 10 днів); немовля (до року); ранній дитячий вік (1 – 3 роки); переддошкільний період (3 – 5 років); дошкільний (5 – 6(7) років); молодший шкільний (6(7) – 11); підлітковий (11 – 15 років); вік старшокласників (15 – 18 років). Перехід від попереднього періоду до наступного часто має кризовий характер. **Криза** (грец. – рішення, перелом) – нормативний, нестабільний процес, який виникає під час переходу людини від одного вікового періоду до іншого, пов'язаний з якісними перетвореннями у соціальних відносинах, діяльності, свідомості і виявляється в цілісних психічних і особистісних змінах. Д. Ельконін запропонував розглядати кожен психологічний вік на підставі таких основних критеріїв, як соціальна ситуація розвитку, провідний тип діяльності, основні новоутворення розвитку та кризи. Хронологічно вікові кризи визначаються межами стабільних періодів: криза новонародженого (до 1 міс), криза одного року, криза трьох років, криза семи років, підліткова криза (11 – 12 років), юнацька криза.

Період дитинства охоплює 7 періодів: 1) вік немовляти – до 1 року; 2) раннє дитинство –

1 – 3 роки; 3) молодший і середній дошкільний вік – 3 – 4 – 5 років; 4) старший дошкільний вік – 4 (5 – 6) 7 років; 5) молодший шкільний вік – 6 (7 – 10) 11 років; 6) підлітковий вік – 10 (11 – 13) 14 років; 7) ранній юнацький вік – 13 (14 – 16) 17 років. Весь процес дитячого розвитку ділиться на 3 етапи: 1) дошкільне дитинство (0 – 6) 7 років; 2) молодший шкільний вік (6 – 11 років); 3) середній і старший шкільний вік (12 – 17 років)

Про новонароджену дитину в народі кажуть «пискля», «народженняточко». **Дворічну дитину** називають «стрижак», «друга каша», «друге літо», її як індивідуальність характеризують словами «балакуча», «никла», «понура», «тихоня». **На третьому році життя:** «третяки», «третє літо», «гулячки», бо допитливість і активність у пізнанні світу є головною ознакою цього віку. **Чотирирічна дитина** – «четвертак», «четверте літо», «четверта каша». Її рухливість і самостійність позначають назвами «метунець», «шмиглик» та ін. **П'ятирічна дитина** – «п'ятак», «п'ятиліток», «підпасок» (готується допомагати старшим дітям по господарству, виявляє інтерес до праці).

4. ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТКУ ШКОЛЯРА

Молодший шкільний вік. Важливими показниками готовності дитини до навчання є звичка до розумових зусиль, зосередженість у роботі, вміння слухати вчителя і виконувати його вказівки. Пізнавальна діяльність молодшого школяра в основному проходить у процесі навчання. Пам'ять у молодших школярів наочно-образна. Мислення розвивається у них від емоційно-образного до образно-логічного. Нехтування індивідуальними особливостями призводить до того, що нерідко навіть здібні учні втрачають інтерес до навчання, праці й потрапляють до категорії так званих важких дітей. Належним чином поставлене виховання передбачає знання кожного учня, тому що без урахування індивідуальності школярів неможливе успішне навчання і виховання.

Підлітковий вік. Проходить бурхливий ріст і розвиток всього організму. Статеве дозрівання не є визначальним для особистості підлітка, але вносить нові переживання і думки в їх життя. Сприймання перебуває в стадії становлення, тому якість його різна. Поліпшується продуктивність і зростає якість пам'яті. Для підлітка характерна розкиданість інтересів. Значне місце в його житті відіграють різні форми спілкування, велике прагнення до дружного спілкування. Особливість підліткового періоду вимагає певної диференціації в організації життя хлопців і дівчат. Під кінець підліткового періоду перед учнями реально вимальовується завдання вибору професії.

Юнацький вік. Це період формування світогляду, самосвідомості, характеру і життєвого самовизначення. Пізнавальна діяльність сприяє формуванню світогляду. Пам'ять старшокласника характеризується зрілістю. Мислення здатне абстрагувати і узагальнювати навчальний матеріал. Мова збагачується науковими термінами, стає виразною і точною. Вперше старшокласники переживають почуття кохання. У них стають стійкими професійні інтереси. Прагнення до самовиховання стає рисою особистості.

Завдання для самоперевірки:

1. Що ви розумієте під поняттям «формування особистості»?
2. Який зміст ви вкладаєте у поняття «спадковість»?
3. Чи є здібності людини вродженими?
4. В чому суть понять «людина», «особистість», «індивідуальність», «розвиток»?
5. Назвіть основні фактори, які мають вирішальний вплив на розвиток людини.
6. Назвіть основні теорії розвитку людини.
7. Дайте характеристику особливостей, анатомо-фізіологічного і соціально-психічного розвитку учнів підліткового віку та врахування їх у навчально-виховному процесі.
8. Поясніть дію рушійних сил розвитку.
9. Проаналізуйте вікову періодизацію.
10. Поясніть явище акселерації.

ТЕМА 3. Професія вчителя у суспільстві

Інформаційний матеріал

Мета лекція – сформувати у студентів цілісне уявлення про професію вчителя як соціально значущу діяльність, її історичне становлення, сутність і ключові характеристики в умовах сучасного суспільства. Сприяти усвідомленню соціальної ролі, функцій та професійних вимог до вчителя, зокрема в контексті ідей Нової української школи. Розвивати мотивацію до педагогічної діяльності, професійного саморозвитку та формування педагогічної майстерності майбутнього вчителя музичного мистецтва.

Опорні поняття: *вчитель, педагог, учительська професія, педагогічна майстерність, педагогічні вміння, педагогічна освіта, Нова українська школа.*

План

1. Історичний шлях становлення професії вчителя.
2. Сутність основних понять та категорій учительської професії.
3. Соціальна роль, функції вчителя, вимоги до нього.

Література:

Основна: [1], [2], [3], [6], [7], [8],[18], [20], [21],

Допоміжна: [3], [6], [11],[23], [24], [25], [31], [32], [33].

ЗМІСТ ЛЕКЦІЙНОГО МАТЕРІАЛУ

1. ІСТОРИЧНИЙ ШЛЯХ СТАНОВЛЕННЯ ПРОФЕСІЇ ВЧИТЕЛЯ

Професію вчителя називають вічною. З моменту свого існування людина завжди відчувала потребу вчити – передавати досвід молодшому поколінню. Інститут учительства почав формуватися в той час, коли навчання і виховання виділилось у суспільстві в окрему соціальну функцію. У Древньому Вавилоні, Єгипті, Ассирії, на **Древньому Сході** вчителями виступали в основному **жерці**. Оскільки жерці складали привілейовану релігійну касту, то соціальний статус вчителя був надзвичайно високим. У **Стародавній Спарті (Греція)** вихователями були державні чиновники – педономи. У Стародавніх Афінах вчителями були вільні громадяни, їх називали граматистами, кифаристами, дидаскалами, педотрибами. Не рідко вони самі утримували школи (гр.схоле – дозвілля, відпочинок від праці). Лише випадковості в Афінах могли призвести до вчительської роботи. Не дарма в той час говорили про таку людину: вона або померла, або вчить дітей (античний вислів: **«Кого зненавиділи Боги, того зробили педагогом»**). У Древньому Римі вчитель вперше стає державним службовцем. Перший штатний педагог, який отримав платню з імператорської казни за навчання юнаків ораторському мистецтву – **Марк Фабій Квінтіліан** (1 ст.). Поряд з цим праця вчителя часто була найманою і навіть рабською.

В епоху **середньовіччя** вчитель повинен обов'язково бути духовною особою і вести чернечий спосіб життя. У пізньому середньовіччі починає формуватися інститут найманого світського вчительства. У **період Відродження** професія вчителя вперше набуває масовості, зростає кількість приватних учителів. **Я. А. Коменський** писав того часу: «Вчителям вручена прекрасна посада, вище якої нічого не може бути під сонцем».

У період розвитку капіталізму вперше з'являється **інститут жіночого вчительства** (гувернантки, наставниці, домашні виховательки, народні вчительки та ін.). **Учительські семінарії**, як педагогічні заклади для підготовки вчителів початкових шкіл, виникли в Німеччині в XIX ст.

Вихователів у східних слов'ян називали пестунами і пестунками. У **Давній Русі** вчителів називали книжниками, майстрами грамотами. Довгий час роль вчителя в Україні виконували дяки (мандрівні дяки, дяки-бакалаври). Вчительські семінарії в Україні поширення набули з 60-х років XIX ст. (перші були відкриті в Коростишеві та Острозі Волинської губернії). В основу діяльності учительських семінарій покладено «Проект учительської семінарії», створений К. Д. Ушинським.

2. СУТНІСТЬ ОСНОВНИХ ПОНЯТЬ ТА КАТЕГОРІЙ УЧИТЕЛЬСЬКОЇ ПРОФЕСІЇ

До основних понять педагогічної професії відноситься: «вчитель», «педагог», «вихователь». **Вчитель** – це поняття, яке вживається у декількох значеннях:

1) **широкому** (народні трактування):

- авторитетна людина;
- творці наукових вчень, філософи;
- творці релігійних вчень (Христос, Будда), проповідники цих вчень;
- людей, що створили свої школи в науці, мистецтві;

2) **педагогічному**: вчитель – спеціаліст, що веде навчально-виховну роботу з учнями у загальноосвітніх школах різних типів (з Педагогічної енциклопедії).

Педагог (гр. пайс – дитина, аго – веду). В Стародавніх Афінах так називали раба, який супроводжував дитину рабовласника до школи, по вулиці. Від цього терміну пішла назва науки – педагогіка. **Педагог**, це: 1) особа, фахом якої навчання й виховання в школі чи дитячому садку, школі-інтернаті чи виправній колонії, позашкільному закладі чи вузі; 2) науковий працівник, який досліджує проблеми педагогіки як науки. **Вихователь** – у широкому розумінні слова – особа або організація, яка займається вихованням дітей і молоді в навчально-виховних закладах.

3. СОЦІАЛЬНА РОЛЬ І ФУНКЦІЇ ВЧИТЕЛЯ, ВИМОГИ ДО НЬОГО

У Концепції педагогічної освіти (2018) зазначено: «Професії педагогічних працівників є одними з найбільш масових у сучасному, суспільстві і є об'єктом особливої уваги та опіки державних органів влади різного рівня. Зазвичай державою визначаються такі критерії допуску до професійної педагогічної діяльності, як наявність у працівника ступеня вищої освіти за відповідною спеціальністю (програмою підготовки) та/або відповідність його професійної кваліфікації системі вимог, які зафіксовано у професійному стандарті».

Основна мета професійної діяльності вчителя полягає в організації навчання, виховання та всебічного розвитку учнів, створенні умов для формування у них ключових компетентностей і світогляду можливостями для професійного розвитку вчителя Нової української школи на основі загальнолюдських і національних цінностей, а також розвитку інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей, необхідних для успішної самореалізації та продовження навчання.

За професійним стандартом «Вчитель закладу загальної середньої освіти» (2024) педагог повинен володіти комплексом професійних компетентностей, які включають: мовно-комунікативну, предметно-методичну, інформаційно-цифрову, психологічну, емоційно-етичну, педагогічного партнерства, інклюзивну та здоров'язбережувальну. Окрім цього, стандарт визначає проєктувальну, прогностичну, організаційну, оцінювально-аналітичну, інноваційну та рефлексивну компетентності, а також здатність до навчання впродовж життя.

Нова школа потребує нового вчителя, який зможе стати агентом змін. Реформою «НУШ» передбачено низку стимулів для особистого і професійного зростання, з метою залучення до професії найкращих. Насамперед творчому та відповідальному вчителю, який постійно працює над собою, буде надано академічну свободу. Учитель зможе готувати власні авторські навчальні програми, власноруч обирати підручники, методи, стратегії, способи і засоби навчання; активно виражати власну фахову думку. Держава гарантуватиме йому свободу від втручання у професійну діяльність. Велика увага приділяється матеріальному стимулюванню.

У Законі «Про освіту» закладено норму про підвищення місця вчителя у єдиній тарифній сітці. Учителі, які пройдуть добровільну незалежну сертифікацію, будуть отримувати надбавку. Суттєвих змін зазнає процес і зміст підготовки вчителя. Учителі вивчатимуть особистісно-орієнтований та компетентнісний підходи до управління освітнім процесом, психологію групової динаміки тощо. У зв'язку з цим варто говорити про нову роль учителя – не як єдиного наставника та джерело знань, а як коуча, фасилітатора, тьютора, модератора в індивідуальній освітній траєкторії дитини. Збільшиться кількість моделей підготовки вчителя. Форми підвищення кваліфікації буде диверсифіковано: курси при ППО, семінари, вебінари, онлайн-курси, конференції, самоосвіта (визнання сертифікатів). Учитель отримає право вибору місця і

способу підвищення кваліфікації, як передбачено Законом “Про освіту”. Українська школа буде успішна, якщо до неї прийде успішний учитель. суттєвих змін зазнає процес і зміст підготовки вчителя. велику увагу буде зосереджено на матеріальному стимулюванні.

У Законі України «Про освіту» визначено соціальні обов’язки вчителя (стаття 54): Педагогічні, науково-педагогічні та наукові працівники зобов’язані:

- постійно підвищувати свій професійний і загальнокультурний рівні та педагогічну майстерність;
- виконувати освітню програму для досягнення здобувачами освіти передбачених нею результатів навчання;
- сприяти розвитку здібностей здобувачів освіти, формуванню навичок здорового способу життя, дбати про їхнє фізичне і психічне здоров’я;
- дотримуватися академічної доброчесності та забезпечувати її дотримання здобувачами освіти в освітньому процесі та науковій діяльності;
- дотримуватися педагогічної етики;
- поважати гідність, права, свободи і законні інтереси всіх учасників освітнього процесу;
- настановленням і особистим прикладом утверджувати повагу до суспільної моралі та суспільних цінностей, зокрема правди, справедливості, патріотизму, гуманізму, толерантності, працелюбства;
- формувати у здобувачів освіти усвідомлення необхідності додержуватися Конституції та законів України, захищати суверенітет і територіальну цілісність України;
- виховувати у здобувачів освіти повагу до державної мови та державних символів України, національних, історичних, культурних цінностей України, дбайливе ставлення до історико-культурного надбання України та навколишнього природного середовища;
- формувати у здобувачів освіти прагнення до взаєморозуміння, миру, злагоди між усіма народами, етнічними, національними, релігійними групами;
- захищати здобувачів освіти під час освітнього процесу від будь-яких форм фізичного та психологічного насильства, приниження честі та гідності, дискримінації за будь-якою ознакою, пропаганди та агітації, що завдають шкоди здоров’ю здобувача освіти, запобігати вживанню ними та іншими особами на території закладів освіти алкогольних напоїв, наркотичних засобів, іншим шкідливим звичкам;
- додержуватися установчих документів та правил внутрішнього розпорядку закладу освіти, виконувати свої посадові обов’язки;
- повідомляти керівництво закладу освіти про факти булінгу (цькування) стосовно здобувачів освіти, педагогічних, науково-педагогічних, наукових працівників, інших осіб, які залучаються до освітнього процесу, свідком якого вони були особисто або інформацію про які отримали від інших осіб, вживати невідкладних заходів для припинення булінгу (цькування).

Особливості педагогічної професії

Педагогічна професія належить до професій типу «людина – людина». Діяльність педагога за суспільними функціями, вимогами до професійно значущих особистісних якостей, складністю психологічної напруженості та емоційного навантаження наближена до діяльності артиста, вченого, письменника. За твердженням психологів, вона містить у своїй структурі до 250 компонентів. Урок інколи називають «театром одного актора». Однак для актора сценарист пише сценарій, режисер допомагає під час репетицій, інші працівники – в оформленні сцени, освітленні, музичному супроводі. А вчитель одночасно і сценарист, і режисер, і постановник, і актор, який щодня ставить не один, а декілька спектаклів.

Професія педагога належить до стресогенних, найнапруженіших у психологічному плані. Вона вимагає від людини постійних резервів самовладання і саморегуляції. Емоційне навантаження педагога значно вище, ніж у менеджерів вищої ланки та банкірів, тобто тих, хто безпосередньо працює з людьми.

Висока емоційна напруженість зумовлена постійною наявністю великої кількості факторів ризику, стрес-факторів, які впливають на самопочуття вчителя, працездатність, професійне здоров’я і якість роботи. У педагогічній діяльності поряд із загальними факторами

ризик для здоров'я працівників розумової сфери (наприклад, нервово-емоційне напруження, інформаційні перевантаження, гіпокінезія) є і специфічні: значне голосове навантаження, переважання в процесі трудової діяльності статичного навантаження, великий обсяг зорової роботи, порушення режиму праці і відпочинку тощо. Професія вчителя нині фемінізована, тому фактором ризику є ще й завантаженість роботою вдома, дефіцит часу для сім'ї та дітей.

За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, коефіцієнт стресогенності педагогічної діяльності становить 6,2 бала (за максимального коефіцієнта 10 балів). У рейтингу професій Американського інституту дослідження стресу перші місця посідають учителі старших класів, поліцейські і шахтарі.

Професія педагога вирізняється серед інших насамперед способом мислення її представників, почуттям обов'язку і рівнем відповідальності. Основна її відмінність від інших професій типу «людина – людина» полягає в тому, що вчитель належить і до тих, хто перетворює, і до тих, хто керує. Маючи за мету своєї професійної діяльності становлення і перетворення дитини, педагог покликаний управляти процесом її інтелектуального, емоційного, фізичного розвитку, формуванням її внутрішнього світу.

Завдання вчителя – керувати учінням, а не вчити, керувати процесом виховання, а не виховувати. Чим глибше він усвідомлює свою основну функцію, тим більше самостійності, ініціативи, свободи надає учням. *Учитель має допомогти народитися думці в голові учня, а не повідомляти готові істини.* Отже, стрижень педагогічної праці – в управлінні всіма процесами, які супроводжують становлення людини. Нині працю вчителя все частіше називають «педагогічним менеджментом», а самого педагога – «менеджером виховання, навчання, розвитку».

Педагогічна діяльність не може бути діяльністю тільки «для себе». Її сутність – у переході діяльності «для себе» в діяльність «для інших». У ній поєднано самореалізацію педагога і його цілеспрямовану участь у зміні рівня навченості, вихованості, розвитку, освіченості учня, його зростанні. Тому професію вчителя зараховують до хелперських (англ. help – допомагати), оскільки вона пов'язана з наданням підтримки і допомоги іншим.

Професія педагога за сучасних соціальних умов має позитивні і негативні сторони. До позитивних належать: можливість професійного зростання; різноманіття соціальних зв'язків із колегами, учнями, їхніми батьками; можливість задовольнити вищі людські потреби – творчі; гуманістичний характер; творча самостійність; літні терміни відпустки і її тривалість (48 робочих днів). Серед негативних – низька заробітна плата (оплата вчительської праці неадекватна її суспільній значущості і професійній складності, помітно відстає від заробітку інших фахівців із вищою освітою, що призводить до зниження рівня її престижності); суворе регламентація поведінки і діяльності вчителя, високі вимоги до його моральності; значні нервові затрати, висока стресогенність педагогічної діяльності.

Отже, *праця педагога* – одна з найважливіших, але водночас найскладніших. Тому людина, що прагне стати вчителем, повинна чітко усвідомити, які вимоги перед нею постануть, і не лише набувати професійних знань, а й виховувати власний характер, інтелектуально й емоційно розвиватися

Професія педагога оцінюється з різних позицій: 1) глобальна (для суспільства); 2) з позицій учня (чого чекає дитина від педагога, ким він є для неї); 3) з позицій вчителя (яким є його обов'язки, як він розуміє їх). Головне призначення вчителя – навчити людину бути людиною. **Традиційні функції вчителя:** 1) навчальна (вчити як здобувати знання); 2) розвивальна (розвиток психічних процесів, творчості); 3) виховна (формування особистості).

Вимоги до особистості вчителя, які ставить суспільство:

- 1) загальногромадські – оптимізм, бажання працювати, загальнолюдський гуманізм;
- 2) морально-педагогічні – висока ерудиція та культура, високий рівень моральних відносин з людьми, педагогічна самоактуальність;
- 3) індивідуально-психологічні – самостійність і діловитість, наявність певних педагогічних здібностей;
- 4) практично-соціальні – загальнопедагогічні, загальнотрудові, вимога постійної самоосвіти.

Особливості праці вчителя:

- вчитель – посередник між суспільством і людиною, що росте;
- професія вчителя – одна із самих масових у країні;
- вчитель – людина, спрямована у майбутнє;
- учитель управляє найбільш складним процесом – процесом формування людини;
- суспільство покладає на вчителя особливу відповідальність.

Властивості характеру педагога: комунікабельність, товариськість; самовладнання (керування емоціями); наполегливість у досягненні мети; оптимізм і гумор.

Завдання для самоперевірки:

Як називали вчителів у Стародавній Греції?

Назвіть основні поняття вчительської професії.

Якими компетентностями має володіти вчитель Нової української школи?

В чому полягає компетентність педагогічного партнерства вчителя?

Назвіть вимоги до педагогічного працівника за Законом України «Про освіту».

ТЕМА 4. Процес навчання, його закономірності та принципи

Інформаційний матеріал

Мета лекції – сформувати у студентів системне розуміння процесу навчання як цілісного педагогічного явища, його закономірностей, принципів і функцій у сучасному освітньому процесі. Розвинути здатність аналізувати структуру та етапи засвоєння знань, роль мотивації навчальної діяльності учнів і застосовувати дидактичні принципи у проєктуванні навчання. Сприяти усвідомленню значущості дидактичних засад для ефективної організації мистецько-педагогічної діяльності вчителя музичного мистецтва.

Опорні поняття: дидактика, категорії дидактики, виховання, навчання, освіта, знання, вміння, навички, методи, прийоми, засоби навчання, форми навчання, принципи і правила навчання, функції навчання, навчання; освітній процес; функції навчання; принципи навчання, закономірності навчання, мотив навчання, мотивація навчальної діяльності.

План

1. Предмет, завдання і категорії дидактики.
2. Виникнення і розвиток дидактики. Народна дидактика.
3. Процес навчання.
4. Основні етапи і форми логічного засвоєння знань школярами.
5. Мотивація навчальної діяльності школярів.
6. Закономірності навчання.
7. Принципи навчання.

Література:

Основна: [1], [2], [3], [6], [7], [8], [15], [18], [21], [22],

Допоміжна: [1], [2], [3], [6], [16], [25], [29], [32], [33].

ЗМІСТ ЛЕКЦІЙНОГО МАТЕРІАЛУ

1. ПРЕДМЕТ, ЗАВДАННЯ І КАТЕГОРІЇ ДИДАКТИКИ

Дидактика (слово грец. походж. didacticos – той, що повчає і didasko – той, що вивчає).

Погляди на дидактику: галузь (розділ) педагогіки, що досліджує теорію освіти і навчання; самостійну науку, яка досліджує теоретичні і методичні основи навчання, бо має ознаки, які надають дидактиці статусу науки, – предмет, методи дослідження, категоріальний апарат, структуру, історію тощо. **Предмет дидактики** – процес навчання в цілому. **Категорії дидактики** – найістотніші та найсуттєвіші поняття, які відображають предмети і явища навчальної діяльності. Це предмети і явища, дослідження яких дає відповіді на такі питання: для чого навчати? (*мета навчання*); що вчити? (*зміст освіти*); яким способом вчити, як вчити? (*методи і засоби навчання*); у якій формі, де вчити? (*форми організації навчання*); що дало

навчання, як учні навчилися? (*результати навчання*).

Основні поняття дидактики: навчання, освіта, самоосвіта, принципи навчання (система вимог до практичної організації навчального процесу), правила навчання (окремі лаконічні вимоги до викладацької діяльності); зміст освіти (певна система знань, умінь, навичок, які необхідні для всебічного розвитку особистості); методи навчання (способи пізнавальної, теоретичної і практичної діяльності вчителя і учнів); засоби навчання (допоміжні матеріально-технічні засоби), форми організації навчання (об'єднання учнів для організації вчителем занять, у процесі яких здійснюється навчально-пізнавальна діяльність), мета навчання (передбачення кінцевого результату навчання, що забезпечується його організацією й управлінням), результат навчання (навчальні досягнення відповідно до поставленої мети навчання).

Завдання дидактики в умовах сучасної школи: визначення педагогічних основ змісту освіти; дослідження сутності закономірностей, принципів та правил навчання; аналіз та обґрунтування шляхів, які мають забезпечувати інтелектуальний розвиток школяра; пошук ефективних засобів і методів взаємообумовленої діяльності учителя й учнів, розробка шляхів інтенсифікації навчального процесу; дослідження і розробка ефективних форм організації навчального процесу. **Провідні тенденції розвитку національної дидактики:** орієнтація на людський вимір в освітній діяльності, на визнання цінності особистості та її гідності; спрямованість навчання до учня, на формування його особистості; орієнтація освіти на гуманістичні цінності світової, національної і професійної культури; перенесення акценту з викладацької діяльності педагога на пізнавальну діяльність учня, на формування творчої методики його самоучіння та самоактуалізації; перехід від традиційних, інформативних, монологічних методів і форм навчання до діалогічних; комп'ютеризація і технологізація навчання; цілеспрямоване впровадження особистісно-орієнтованих технологій навчання.

2. ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТОК ДИДАКТИКИ. НАРОДНА ДИДАКТИКА

Вперше термін «дидактика» використали 1613 р. німецькі педагоги **Кристоф Хельвег** і **Йохим Юнг** у праці «**Короткий звіт з дидактики, або мистецтво навчання. Ратихімія**». До широкого вжитку слово «дидактика» запровадив знаменитий слов'янський педагог **Ян Амос Коменський** (1592–1670), який вважав дидактику „універсальною теорією вчення всіх усього». У своїй праці «**Велика дидактика**» (1632р.) він стверджує, що дидактичне мистецтво є корисним для: 1) батьків; 2) учителів; 3) учнів; 4) шкіл; 5) держави.

Вагомий внесок у дидактику здійснили ряд педагогів: **Й. Песталоцці** – засновник теорії і практики початкового навчання і трудового виховання бідних дітей в Швейцарії, розробник теорії елементарної освіти (число, форма, слово). **А. Дистервег** – обґрунтував дидактику розвиваючого навчання виклав у вигляді 33-х правил у праці «Керівництво до освіти німецьких вчителів». **Й. Герbart** – теорія виховуючого навчання. **К. Ушинський** – психологічні основи дидактики, виділив загальну й окрему дидактику, написав навчальні підручники «Рідне слово», «Дитячий світ». **Дж. Дьюї** – засновник прагматичної педагогіки, обстоював дитину як основну особу в школі, задля якої відбувається навчання. **О. Духнович** – закарпатський педагог, автор першого підручника з педагогіки «Народная педагогія» (1857). Значний внесок у дидактику зробили такі науковці: С. Русова, Г. Ващенко, В. Сухомлинський, О. Савченко та інші.

Поряд з терміном „дидактика” вживається і термін «**народна дидактика**» (*етнодидактика*). **Народна дидактика** входить до складу народної педагогіки; частина народної педагогіки, яка відображає здобутки в галузі освіти й навчання, і виражається в поглядах народу на принципи, зміст і методи забезпечення молодих поколінь знаннями, вміннями і навичками, розвитку їх пізнавальних сил і здібностей.

3. ПРОЦЕС НАВЧАННЯ

Суть процесу навчання. Навчання як цілеспрямована взаємодія вчителя й учнів, у процесі якої засвоюються знання, формуються вміння і навички. **Характерні ознаки навчання:** двосторонній характер; спільна діяльність вчителя і учнів; керівництво зі сторони вчителя; спеціальна планомірна організація і управління; цілісність і єдність; відповідність закономірностям вікового розвитку учнів; гуманність; демократичність; особистісна спрямованість; динамічність.

Освітній процес - система науково-методичних і педагогічних заходів, спрямованих на

розвиток особистості шляхом формування та застосування її компетентностей.

Освітній процес як вид наукового пізнання. Спільне між навчанням і науковими пізнанням: пізнання дитиною навколишньої дійсності відбувається за тими законами, що й історія розвитку людства; обидва процеси спрямовані на пізнання законів і закономірностей розвитку об'єктивного світу; механізми здійснення обох процесів подібні: від незнання до знання; від поверхневого і неточного до знань більш точних і глибоких. **Відмінності між пізнанням і навчанням:** учні в процесі навчального пізнання відкривають нове лише для себе, коли людству вже ці знання відомі; навчання проходить по найоптимальнішому шляху наукового пізнання, тобто в навчанні немає потреби повторювати помилки першовідкривача; те, що в науковому пізнанні вивчали віками, в навчальному пізнанні можна засвоїти за один урок.

Функції навчання: освітня (навчальна), розвиваюча, виховна.

Основні компоненти навчання: мета навчання; завдання навчання; зміст освіти; методи навчання; засоби навчання; форми організації навчання; результат навчання.

Рушійними силами навчання є суперечності, що виникають під час цього процесу. **Зовнішні суперечності навчання** – це протиріччя між: навчальною дисципліною і відповідною наукою; тими знаннями, якими володіє вчитель і тим навчальним матеріалом, який пояснює у класі; знаннями педагога і вміння використовувати педагогічні знання в практичній діяльності; способами засвоєння знань учнями і способами викладу в підручнику чи пояснення на уроці. **Внутрішні суперечності навчання** – протиріччя між: обсягом суспільно-історичних знань і обсягом знань, засвоюваних учнем; індивідуальною пізнавальною діяльністю учня і суспільно-історичним пізнанням; досягнутим рівнем розвитку учня і завданням, що висувається під час навчання.

4. ОСНОВНІ ЕТАПИ І ФОРМИ ЛОГІЧНОГО ЗАСВОЄННЯ ЗНАТЬ ШКОЛЯРАМИ

Логічний шлях пізнання істини – живе споглядання – абстрактне мислення – практика.

Етапи засвоєння знань: *сприймання нового матеріалу* (основне завдання вчителя – це формування уявлень про навчальний матеріал); *осмислення* (основне завдання вчителя – сформулювати в учнів судження і поняття); *закріплення* (реалізація вчителем принципу міцності засвоєння знань учнями); *застосування знань на практиці* (вироблення умінь та навичок, створення міжпредметних зв'язків).

Форми логічного засвоєння знань: поняття, судження і умовивід. **Поняття** – одна з форм мислення, за допомогою якої пізнають сутність явищ, процесів, узагальнюють їхні істотні ознаки. **Судження** – форма думки, в якій стверджується або заперечується щось відносно предметів і явищ. **Умовивід** – спосіб логічного зв'язку висловлювань, за допомогою якого з наявних положень можна одержати нове положення і оцінювати його істинність за істинністю засновків.

5. МОТИВАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ШКОЛЯРІВ

Мотив – є формою прояву потреб людини (мотив – фр. спонукальна причина, привід до дії). Це спонукання до діяльності, відповідь на те, заради чого воно відбувається. **Мотив навчання** (фр. motif – рухаю) – внутрішня спонукальна сила, яка забезпечує рух особистості до пізнавальної діяльності, активізує розумову активність. Мотивами можуть бути потреби й інтереси, прагнення й емоції, установки й ідеали. З психічного погляду мотиви є внутрішніми рушіями навчальної діяльності. О. Савченко виділяє такі **мотиви учіння** молодших школярів: почуття обов'язки; бажання заслужити похвалу вчителя; страх перед покаранням; звичка виконувати вимоги дорослих; пізнавальний інтерес; честолюбство; прагнення утвердитися в класі; бажання порадувати батьків; бажання одержувати високі оцінки; - прагнення заробити винагороду. А. Кузьмінський та В. Омеляненко виділяють кілька **груп мотивів**: **1) соціальні** – прагнення особистості шляхом учіння утвердити свій соціальний статусу суспільстві в цілому, у певному соціальному колективі (сім'ї, класі та ін); **2) спонукальні** – пов'язані з впливом на свідомість школяра певних чинників: вимог батьків, авторитету вчителів, колективу однолітків та ін.; **3) пізнавальні** – задоволення від самого процесу пізнання і його результатів; **4) професійно-ціннісні** – прагнення школяра отримати професійну підготовку для участі у

продуктивній сфері життєдіяльності; **5) меркантильні** – пов’язані з безпосередньою матеріальною вигодою особистості.

Для **формування повноцінної мотивації** учіння школярів О. Савченко звертає увагу на збереження таких **умов**: збагачувати зміст особистісно-орієнтованим цікавим матеріалом; утверджувати справжнє гуманне ставлення до всіх учнів, бачити в дитині особистість; задовольнити потреби в спілкуванні з учителем та однокласниками під час навчання; збагачувати мислення інтелектуальними почуттями; формувати допитливість і пізнавальний інтерес; формувати адекватну самооцінку своїх можливостей; утверджувати прагнення до саморозвитку, самовдосконалення; використовувати різні способи педагогічної підтримки, прогнозувати ситуації, коли вона особливо потрібна дітям; виховувати відповідальне ставлення до навчальної праці, зміцнювати почуття обов’язку.

6. ЗАКОНОМІРНОСТІ НАВЧАННЯ

Закономірності навчання мають об’єктивні, суттєві, стійкі та повторювані зв’язки в навчальному процесі, що зумовлюють його ефективність (М. Фіцула).

Специфіка дидактичних закономірностей полягає в тому, що вони відображають стійкі залежності між усіма елементами навчання – діяльністю вчителя, діяльністю учня та об’єктом засвоєння, тобто змістом навчання. Закономірності навчання є *об’єктивними*, властивими процесу навчання за його суттю, та *суб’єктивними*, залежними від учителя, його діяльності.

Об’єктивні закономірності процесу навчання: виховний і розвиваючий характер навчання; зумовленість навчання суспільними потребами; ефективність навчального процесу залежить від умов, у яких він протікає; процес навчання залежить від вікових і реальних навчальних можливостей учнів; ефективність процесу навчання залежить від рівня активності учня; навчання передбачає цілеспрямовану взаємодію вчителя, учня і виучуваного об’єкта; навчальний процес ефективний лише за умови активності учнів.

Суб’єктивні закономірності процесу навчання: поняття можуть бути засвоєні лише тоді, коли організовано пізнавальну діяльність учнів; навички сформуються лише за умови; міцнішому засвоєнню змісту навчального матеріалу; опанування учнями складними способами діяльності; рівень і якість засвоєння за рівних умов (пам’ять, здібності); використання вчителем варіативних завдань;

7. ПРИНЦИПИ НАВЧАННЯ

Принципи навчання (лат. *princĭpĭum* – початок, основа) – вираз закономірностей процесу навчання. Принципи навчання як сукупність дидактичних вимог до навчання, дотримання яких забезпечує його ефективність.

Традиційні принципи навчання: наочність, науковість, доступність, свідомість та активність, систематичність і послідовність, виховний характер навчання, міцність, зв’язок теорії з практикою.

Нетрадиційні принципи освітнього процесу: індивідуальний підхід до учнів, емоційність навчання, демократизація, виховання здорової дитини, оптимізація (від лат. *optimus* – найкращий, найзрозуміліший).

Принципи розвиваючого навчання: навчання на високому рівні складності; швидкий темп навчання; усвідомлене засвоєння учнями матеріалу, засобів застосування знань на практиці.

Етнодидактичні принципи: природовідповідність („Гни дерево поки молоде, учи дітей поки малі”), врахування вікових та індивідуальних особливостей („Всяк розумний по-своєму: один спершу, а другий – потім”), наочності („Краще раз побачити, ніж сто разів почути”), свідомості й активності („Гарно того вчити, хто хоче все знати”), міцності („Учись - на старість буде як знахідка”), зв’язку знань з життям („Хто як знає, так і хліб заробляє”).

Дидактичні правила як вимоги до конкретних принципів навчання. Система вимог – рекомендацій до викладацької діяльності вчителя. **Класики педагогіки про використання принципів навчання.** **Я. Коменський** про систему правил, практичних вказівок до дії, згрупованих за тематичною ознакою: «Основні правила легкості навчання й учіння», «Основні правила природного учіння і навчання», «Основи легкості навчання й уміння», «Дев’ять правил мистецтва навчати наукам» («Велика дидактика»). Принципи навчання: наочність («золоте

правило дидактики»), свідомість, систематичність, послідовність, доступність, міцність засвоєних знань. **А. Дістервег:** правила для вчителя; правила щодо предмета викладання, правила для учня. **Й. Песталоцці:** закон розумового розвитку дитини (від невиразного споглядання до ясного уявлення, а від них – до ясних понять). **К. Ушинський:** дидактичні принципи – своєчасність, поступовість, органічність, постійність, стійкість засвоєння знань, самостійність учнів, відсутність надмірної напруженості та надмірної легкості, правильність, свідомість і активність навчання, наочність, послідовність, міцність знань і навичок. **В. Сухомлинський:** рекомендації і поради педагогам щодо організації навчання – «Поради вчителю, який готується працювати з першим класом», «Як розвивати мислення й розумові сили дітей», «Як виховувати пам'ять», «Як готувати дітей до швидкого письма», «Учіть дітей працювати і правою, і лівою рукою» («Сто порад учителям»).

Питання для контролю і самоконтролю:

1. Дайте визначення поняття “дидактика”.
2. У чому єдність і відмінність дидактики і предметної методики?
3. Які завдання вирішує дидактика?
4. Як обґрунтувати положення про те, що процес навчання є процесом триєдиним?
5. Як визначається мета освіти в Україні?
6. Назвіть основні принципи реформування освіти за Концепцією «НУШ».
7. Розкрийте роль навчання у процесі всебічного розвитку особистості.
8. У чому суть процесу навчання?
9. В чому полягає двосторонній характер процесу навчання?
10. Розкрийте суть понять знання, уміння, навички.
11. Від чого залежить кінцевий результат процесу навчання?
12. У чому полягає виховання школярів в процесі навчання?
13. Які можливості навчання у формуванні всебічно розвинутої особистості?

ТЕМА 5. Зміст, методи, засоби, форми організації навчання, контроль навчальних досягнень школярів

Інформаційний матеріал

Мета лекції – сформувати у студентів цілісне уявлення про зміст сучасної освіти, методи, засоби, технології та форми організації навчання відповідно до державних стандартів і концепції Нової української школи. Розвинути здатність свідомо добирати й поєднувати педагогічні інструменти, аналізувати навчальні програми та підручники, а також здійснювати контроль і оцінювання навчальних досягнень школярів на засадах компетентнісного підходу. Сприяти підготовці майбутнього вчителя музичного мистецтва до ефективного проектування й реалізації освітнього процесу.

Опорні поняття: зміст освіти, компетентність, знання, уміння, навички, державний стандарт освіти, навчальний план, навчальна програма, підручник, метод навчання, прийом навчання, засоби навчання, технології навчання, форма організації навчання, урок, класно-урочна система навчання, контроль, перевірка, оцінювання знань, умінь і навичок учнів, оцінка знань, умінь і навичок; критерії оцінювання навчальних досягнень учнів.

План

1. Зміст освіти і навчання в сучасній школі.
2. Ключові компетентності за Концепцією НУШ.
3. Державний стандарт базової середньої освіти (2020).
4. Навчальний план закладу освіти.
5. Навчальна програма.
6. Навчальний підручник.
7. Методи, засоби та технології навчання.
8. Форми організації навчання.
9. Перевірка і контроль навчально-пізнавальної діяльності школярів.

Література:

Основна: [1], [2], [3], [4], [5], [6], [7], [8],[18], [20], [21],

Допоміжна: [3], [5], [6],[23], [25], [29].

ЗМІСТ ЛЕКЦІЙНОГО МАТЕРІАЛУ

1. ЗМІСТ ОСВІТИ І НАВЧАННЯ В СУЧАСНІЙ ШКОЛІ

Зміст освіти – це система наукових знань, умінь, навичок, оволодіння якими забезпечує всебічний розвиток розумових і фізичних здібностей учнів, формування їх світогляду, моралі, поведінки, підготовку до праці і життя. **Знання** як сукупність засвоєних учнем відомостей, понять, уявлень про предмети і явища навколишнього світу й діяльності; (види знань – теоретичні і практичні, характеризуються глибиною, гнучкістю, міцністю, усвідомленістю. **Уміння** як здатність робити що-небудь, зумовлена набутими знаннями та досвідом, підсвідомим контролем людини (прості і складні; інтелектуальні, технічні і практичні). **Навички** як автоматичні дії, сформовані цілеспрямованими вправами і виконуються легко та вільно (сенсорні або чуттєві, розумові, рухові).

Структурні частини змісту загальної освіти: система знань про природу, суспільство, способи діяльності; досвід практичної і творчої діяльності і досвід ціннісного ставлення людини до навколишнього світу.

Теорії (концепції) освіти: *матеріальна* – енциклопедичність знань учнів (Коменський, Спенсер), *формальна* – розвиток здібностей і пізнавальних інтересів учнів, їх уваги, пам'яті (Локк, Песталоцці, Герbart), *недоцентрична* – інтереси і здібності дітей, заняття за інтересами. забезпечення концентрації уваги на заняттях конструктивного характеру (Дьюї). *Інші теорії:* теорія єдності матеріальної і формальної освіти (Ушинський); теорія культурологічної спрямованості освіти (Краєвський); теорія змістового узагальнення; *теорія поетапного формування розумових дій*.

Основні принципи відбору змісту шкільної освіти на сучасному етапі: демократизм, гуманізм, загальнолюдські та національні цінності, фундаментальні знання, науковість, системність знань, ідея полікультурності, взаємоповага між націями і народами, світський характер школи, індивідуалізація, диференціація навчання.

Види освіти (в залежності від завдань і змісту підготовки учнів): загальна, політехнічна, професійна. Взаємозв'язок загальної, політехнічної та професійної освіти.

Види освіти (стаття 8 Закону України «Про освіту», 2017):

Формальна освіта – це освіта, яка здобувається за освітніми програмами відповідно до визначених законодавством рівнів освіти, галузей знань, спеціальностей (професій) і передбачає досягнення здобувачами освіти визначених стандартами освіти результатів навчання відповідного рівня освіти та здобуття кваліфікацій, що визнаються державою.

Неформальна освіта – це освіта, яка здобувається, як правило, за освітніми програмами та не передбачає присудження визнаних державою освітніх кваліфікацій за рівнями освіти, але може завершуватися присвоєнням професійних та/або присудженням часткових освітніх кваліфікацій.

Інформальна освіта (самоосвіта) – це освіта, яка передбачає самоорганізоване здобуття особою певних компетентностей, зокрема під час повсякденної діяльності, пов'язаної з професійною, громадською або іншою діяльністю, родиною чи дозвіллям.

2. КЛЮЧОВІ КОМПЕТЕНТНОСТІ ЗА КОНЦЕПЦІЄЮ НУШ

10 ключових компетентностей Нової української школи

Компетентність – динамічна комбінація знань, умінь, навичок, способів мислення, поглядів, цінностей, інших особистих якостей, що визначає здатність особи успішно соціалізуватися, провадити професійну та/або подальшу навчальну діяльність.

Спілкування державною (і рідною у разі відмінності) мовами. Спілкування іноземними мовами. Математична компетентність. Основні компетентності у природничих науках і технологіях. Інформаційно-цифрова компетентність. Уміння вчитися впродовж життя. Ініціативність і підприємливість. Соціальна та громадянська компетентності. Обізнаність та

самовираження у сфері культури. **Екологічна грамотність і здорове життя** (уміння розумно та раціонально користуватися природними ресурсами в рамках сталого розвитку, усвідомлення ролі навколишнього середовища для життя і здоров'я людини, здатність і бажання дотримуватися здорового способу життя).

3. ДЕРЖАВНИЙ СТАНДАРТ БАЗОВОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ (2020)

Державний стандарт визначає вимоги до обов'язкових результатів навчання учнів на рівні базової середньої освіти, загальний обсяг їх навчального навантаження, розподілений за освітніми галузями, структуру та зміст базової середньої освіти.

Метою базової середньої освіти є розвиток природних здібностей, інтересів, обдарувань учнів, формування компетентностей, необхідних для їх соціалізації та громадянської активності, свідомого вибору подальшого життєвого шляху та самореалізації, продовження навчання на рівні профільної освіти або здобуття професії, виховання відповідального, шанобливого ставлення до родини, суспільства, навколишнього природного середовища, національних та культурних цінностей українського народу.

Базова середня освіта має такі цикли, як адаптаційний (5-6 класи) **та базового предметного навчання** (7-9 класи), що дають змогу враховувати вікові та індивідуальні особливості розвитку і потреби учнів, а також забезпечити просування індивідуальними освітніми траєкторіями.

До ключових компетентностей належать: 1) вільне володіння державною мовою; 2) здатність спілкуватися рідною (у разі відмінності від державної) та іноземними мовами; 3) математична; 4) компетентності у галузі природничих наук, техніки і технологій; 5) інноваційність; 6) екологічна; 7) інформаційно-комунікаційна; 8) навчання впродовж життя; 9) громадянські та соціальні компетентності; 10) культурна; 11) підприємливість і фінансова грамотність.

Основою формування ключових компетентностей є особистісні якості, особистий, соціальний, культурний і навчальний досвід учнів; їх потреби та інтереси, які мотивують до навчання; знання, уміння та ставлення, що формуються в освітньому, соціокультурному та інформаційному середовищі, у різних життєвих ситуаціях.

Вимоги до результатів навчання учнів визначено за такими освітніми галузями: мовно-літературна; математична; природнича; технологічна; інформатична; соціальна і здоров'язбережувальна; громадянська та історична; мистецька; фізична культура.

Для кожної освітньої галузі визначено: мету, єдину для всіх рівнів загальної середньої освіти; компетентнісний потенціал, що позначає здатність кожної освітньої галузі формувати всі ключові компетентності через розвиток умінь і ставлень та базові знання; обов'язкові результати навчання учнів; рекомендовану, мінімальну та максимальну кількість навчальних годин за циклами навчання (5-6, 7-9 класи).

Загальний обсяг навчального навантаження учнів, його розподіл між роками навчання, освітніми галузями, обов'язковими та вибірковими освітніми компонентами визначено в **базовому навчальному плані базової середньої освіти**.

Для учнів з особливими освітніми потребами, які здобувають базову середню освіту в спеціальних закладах загальної середньої освіти та спеціальних класах (групах) закладів загальної середньої освіти, базовий навчальний план визначає кількість годин для проведення корекційно-розвиткової роботи.

На підставі базового навчального плану розробляються **типові навчальні плани** як складові частини типової освітньої програми, що містять орієнтовний перелік навчальних предметів, інтегрованих курсів, формування змісту яких може здійснюватися шляхом упорядкування в логічній послідовності результатів навчання кількох інтегрованих освітніх галузей, однієї освітньої галузі або її окремих складників.

У базовому навчальному плані наведено розподіл загального обсягу навчального навантаження учнів закладів загальної середньої освіти. Базовий навчальний план сформовано для: 1) закладів загальної середньої освіти, зокрема: класів (груп) з українською мовою навчання; класів (груп) з навчання мовою корінного народу або національної меншини; класів (груп) з українською мовою навчання і вивчення мови корінного народу або національної

меншини; 2) спеціальних закладів загальної середньої освіти та спеціальних класів (груп) закладів загальної середньої освіти, зокрема: класів (груп) з українською мовою навчання; класів (груп) з навчанням мовою корінного народу або національної меншини; класів з українською мовою навчання (для учнів з порушеннями інтелектуального розвитку); класів з навчанням мовою корінного народу або національної меншини (для учнів з порушеннями інтелектуального розвитку).

У базовому навчальному плані (крім варіантів для спеціальних закладів загальної середньої освіти та спеціальних класів (груп) закладів загальної середньої освіти) **визначено рекомендовану та мінімальну кількість навчальних годин для вивчення кожної освітньої галузі**. Різниця між рекомендованою та мінімальною кількістю навчальних годин у кожній освітній галузі може бути перерозподілена на інші освітні галузі, а також на вибіркові освітні компоненти. Заклад загальної середньої освіти може самостійно визначати кількість навчальних годин на вивчення кожної освітньої галузі в межах заданого діапазону. Сума годин на вивчення всіх освітніх галузей не повинна перевищувати загальної кількості годин, визначеної базовим навчальним планом.

Додаткові години для вивчення навчальних предметів, інтегрованих курсів, курсів за вибором, через які реалізуються освітні галузі, проведення індивідуальних консультацій та групових занять заклад загальної середньої освіти розподіляє самостійно, враховуючи особливості організації освітнього процесу та індивідуальні освітні потреби учнів, що відображається в освітній програмі закладу.

Для спеціальних закладів загальної середньої освіти та спеціальних класів (груп) закладів загальної середньої освіти передбачено години для проведення корекційно-розвиткової роботи в межах кожної освітньої галузі, напрями та змістове наповнення якої визначаються з огляду на особливості психофізичного розвитку учнів з особливими освітніми потребами.

4. НАВЧАЛЬНИЙ ПЛАН ЗАКЛАДУ ОСВІТИ

Навчальний план – документ, затверджений Міністерством освіти і науки, України, який визначає склад навчальних предметів (для кожного типу шкіл), розподіляє їх за роками навчання із визначенням кількості годин (уроків), які відводяться на вивчення кожного предмета в тиждень, а також встановлює структуру навчального року.

Типи навчальних планів: базовий, типовий і навчальний план школи. *Базовий навчальний план* освітніх закладів – це основний державний нормативний документ, який є складовою державного стандарту загальної середньої освіти. Він визначає *структуру* змісту загальної середньої освіти (*інваріантна і варіативна складові*), освітні галузі, забезпечує розподіл годин між ними за роками навчання; обумовлює гранично допустиме тижневе навантаження учнів для кожного класу.

Базовий навчальний план є основою для розробки Міністерством освіти і науки України *типових навчальних планів* для різних типів загальноосвітніх навчальних закладів. *Навчальний план школи* – це нормативний документ, який не тільки визначає структуру навчального року, кількість годин, відведених на кожний навчальний предмет, але й враховує додаткові години на проведення індивідуальних і групових занять, факультативів, гуртків тощо.

5. НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА

Освітня програма – єдиний комплекс освітніх компонентів (предметів вивчення, дисциплін, індивідуальних завдань, контрольних заходів тощо), спланованих і організованих для досягнення визначених результатів навчання. Основою для розроблення **освітньої програми** є стандарт освіти відповідного рівня (за наявності).

Освітня програма містить: вимоги до осіб, які можуть розпочати навчання за програмою; перелік освітніх компонентів та їх логічну послідовність; загальний обсяг навчального навантаження та очікувані результати навчання здобувачів освіти.

Навчальна програма як документ, що визначає зміст і обсяг знань з кожного навчального предмета, умінь і навичок, які необхідно засвоїти, зміст розділів і тем з розподілом їх за роками навчання. *Структура програми:* пояснювальна записка, в якій відображено цілі навчання; зміст навчального матеріалу, поділений на розділи і теми із зазначеною кількістю годин на кожну; обсяг знань, умінь і навичок з предмета для учнів кожного класу; методичні

рекомендації педагогові щодо організації і проведення занять, перелік дидактичних матеріалів; критерії оцінювання знань, умінь і навичок з кожного виду роботи. *Системи викладу (принципи побудови) змісту навчального матеріалу*: *лінійна* – безперервна послідовність матеріалу від простого до складного відповідно до принципів послідовності, систематичності, доступності; *спіральна* – неперервне розширення і поглиблення знань з певної проблеми; *концентрична* – повторне вивчення певних розділів, тем для більш глибокого проникнення в сутність явищ та процесів; *змішана* – комбінація різних систем викладу.

6. НАВЧАЛЬНИЙ ПІДРУЧНИК

Підручник як провідний засіб навчання; (книга, яка містить основи наукових знань з певної навчальної дисципліни, викладені згідно з цілями навчання, визначеними програмою і вимогами дидактики). *Види підручників і навчальних посібників*: на основі класифікації наук (гуманітарні, фізико-математичні, природничі); за характером викладу матеріалу (академічні, прикладні); за провідними методами викладу матеріалу (інформаційні, проблемні, програмовані, комплексні). Електронні підручники. *Функції підручника*: освітня, розвивальна, виховна – основні; управлінська, мотиваційна, пізнавальна, тренувальна, технологічна (О. Савченко, Ч. Куписевич). *Структура підручника*: текст – основний, додатковий, пояснювальний; позатекстові компоненти – апарат організації засвоєння, ілюстративний матеріал, апарат орієнтування. **Навчальний посібник** як книга, матеріал якої розширює межі підручника, містить додаткові, найновіші та довідкові відомості (збірники задач і вправ, хрестоматії, словники, довідники, атласи та ін. *Основні вимоги до підручника*: доступний науковий виклад, спрямований на формування в учня логіки, пізнавальної активності; пріоритетна роль теоретичних положень, визначення специфіки практичних навичок та вмінь; вдалий підбір фактів, пояснень, ілюстрацій, що дозволяє зрозуміти зміст наукового матеріалу; цікаві вправи, практичні роботи; зв'язок навчального матеріалу з трудовим життям; яскраве оформлення; відповідність підручника шкільній програмі. *Вимоги до підручників*: педагогічні, методичні, поліграфічні. **Електронний підручник** (посібник) – електронне навчальне видання із систематизованим викладом навчального матеріалу, що відповідає освітній програмі, містить цифрові об'єкти різних форматів та забезпечує інтерактивну взаємодію.

7. МЕТОДИ, ЗАСОБИ ТА ТЕХНОЛОГІЇ НАВЧАННЯ

Методи навчання – система взаємозв'язаних прийомів педагогічної діяльності вчителя і навчально-пізнавальної діяльності учнів, спрямованих на досягнення освітніх, розвиваючих і виховних завдань.

Структура методу: прийом, дія, операція. **Прийом** – це елемент методу, окремий крок, фазова дія в реалізації методу. **Прийом навчання** – це деталь методу, тобто часткове поняття щодо загального поняття «методу».

Існують різні підходи до класифікації методів навчання:

Методи навчання за джерелом одержання знань: словесні (розповідь, бесіда, пояснення, лекція, робота з книгою), наочні (спостереження, демонстрація, ілюстрація). Практичні (лабораторні та практичні роботи, вправи, графічні та дослідні роботи).

Методи навчання за характером пізнавальної активності учнів: пояснювально-ілюстративний, репродуктивний, частковий пошук, проблемний виклад, дослідницький.

Методи навчання за характером логіки пізнання: аналіз, синтез, індукція, дедукція.

Методи навчання на основі цілісного підходу до процесу навчання: методи організації та здійснення навчально-пізнавальної діяльності, методи стимулювання та мотивації навчально-пізнавальної діяльності, методи контролю і самоконтролю навчально-пізнавальної діяльності.

Методи навчання за народною педагогікою(за М. Стельмаховичем): наочні (показ предметів, малюнків, зразків певних речей, розгляд творів народного образотворчого мистецтва), словесні (бесіда, розповідь, опис, пояснення, читання, усна народна – оповідальна, пісенна, повчальна творчість), практичні (виконання завдань за зразком, вказівкою, виконання трудових обов'язків в повсякденній праці), ігрові (дитячі рухливі ігри і забави, народні загадки, скоромовки).

Характеристика словесних методів навчання у сучасній школі

Розповідь – це монологічний виклад навчального матеріалу, який використовується для послідовного, систематизованого, зрозумілого, емоційного повідомлення знань. *Вимоги:* достовірність змісту; логічна послідовність; чіткість і доказовість; образність та емоційність викладу; мова вчителя (чітка, доступна, правильна). *Види:* художня (образний переказ фактів); наукова; науково-популярна; розповідь-опис.

Бесіда – діалогічний метод викладу навчального матеріалу, це метод навчання, що передбачає питання-відповіді. *Види:* вступна; повторення; контрольна; репродуктивна; евристична; катехізична. *Вимоги до формулювання запитань:* повинні бути короткі і точні; задаватися в логічній послідовності; стимулювати думку учня, розвивати її; кількість запитань повинна бути оптимальною. *Вимоги до відповідей учнів:* повні (особливо в молодших класах) свідомі й аргументовані; точні і зрозумілі; правильно літературно оформлені.

Пояснення – переважно монологічна форма викладу навчального матеріалу, коли є необхідність доведення або обґрунтування певного положення (закону, принципу), розкриття основи певного явища, його суті. *Вимоги:* докладне і чітке формулювання навчального завдання, сутності проблеми; послідовне розкриття причинно-наслідкових зв'язків; наявність переконливих прикладів, аргументів, доказів; використання порівняння, зіставлення, аналогії, логіка викладу.

Лекція – усний виклад навчального матеріалу, що використовується для розгорнутого теоретичного повідомлення, наукового аналізу та обґрунтування складних і значних за обсягом наукових проблем. *Типові ознаки лекції:* системність, логічна послідовність; строга структурність; наукова обґрунтованість; тривалість; запис плану і рекомендованої літератури; введення і характеристика певних загальних і наукових аспектів; розкриття і деталізація навчальних проблем; завершальні висновки педагога; відповіді на запитання учнів. *Типи навчальних лекцій:* традиційні, проблемні, розмовні, лекції-дискусії, лекції-бесіди, лекції-консультації, програмовані лекції.

Дискусія – дієвий метод обговорення питання, що вивчається. Вона передбачає колективне обговорення якоїсь спірної проблеми, під час якого пізнається істина. *Види дискусії:* поверхова (виникає стихійно); спрямована на формування переконань; справжня навчальна дискусія. *Вимоги до учасників дискусії:* точне визначення навчальної проблеми, що буде обговорюватися; обов'язкове обґрунтування власної позиції; можливість відкритого висловлення своїх думок і шанобливе ставлення до опонентів та їх поглядів; чітке визначення змісту понять, термінів і категорій, які використовуватимуть учасники дискусії.

Робота з книгою полягає в самостійному опрацюванні учнями друкованого тексту, що дає їм змогу глибоко осмислити навчальний матеріал, закріпити його, виявити самостійність у навчанні.

Інструктаж – короткі, лаконічні, чіткі вказівки (рекомендації) щодо виконання дій. **Види інструктажу:** *вступний* (перед початком самостійної роботи учнів, щоб ознайомити їх з метою та способами виконання завдання); *поточний* (у процесі самостійної роботи, передбачає допомогу учням); *заключний* (підбиття підсумків, оголошення результатів роботи).

Характеристика практичних методів навчання в сучасній школі

Вправи – цілеспрямоване, багаторазове повторення учнями певних дій та операцій (розумових, практичних) для формування навичок і вмінь. *Види вправ.*

За формою навчальної діяльності учнів: усні, письмові, графічні, технічні.

Лабораторними роботами називають вивчення в шкільних умовах явищ природи за допомогою спеціального обладнання.

Суть **практичних робіт** полягає у безпосередньому використанні знань учнів у суспільно корисній праці. *Етапи проведення практичних робіт:* пояснення вчителя (теоретичне осмислення роботи); показ (інструктаж); проба (2–3 учні виконують роботу, решта спостерігає); виконання роботи (кожен учень самостійно виконує роботу); контроль (від учнів приймаються й оцінюються роботи).

Дослідні роботи. Учні складають звіти про довготривалі спостереження за розвитком рослин, життям тварин, природними явищами; пишуть огляди науково-популярної літератури, твори на вільну тему; роблять схеми дій приладів, станків, машин; вносять пропозиції щодо

вдосконалення технологічних процесів.

Характеристика наочних методів навчання в сучасній школі

Спостереження – сприймання певних предметів, явищ, процесів у природному і виробничому середовищі без втручання у ці явища і процеси. *Самостійне спостереження* – це безпосереднє сприйняття явищ дійсності. Під час самостійного спостереження учень здобуває знання із життя, власних спостережень, дослідів, він ніби стає експериментатором, аналізує цей процес, втручається в нього, щоб краще пізнати. *Етапи організації спостереження*. Вступний інструктаж. Повторення, актуалізація знань учнів. Спостереження. Підбиття підсумків дітьми. Підсумок вчителя. Колективне оцінювання результатів роботи.

Демонстрація – показ предметів і процесів в їх натуральному вигляді, динаміці.

Ілюстрація – показ предметів і процесів у їх символічному зображенні (фотографії, малюнки, схеми, графіки та ін.). Необхідна умова оптимізації навчання на уроці – достатня різноманітність наочності для фронтального та індивідуального використання. Важливо, щоб наочність, дидактичний матеріал давали змогу економити час, швидко переключати увагу дітей з одного виду занять на інший, привчали їх до самоконтролю, були естетичними на вигляд і безпечними для користування.

Характеристика методів навчання за рівнем пізнавальної активності школярів

Пояснювально-ілюстративний метод. Характеризується викладом матеріалу учителем із застосуванням наочності (може бути і без неї), учні – слухають, запам'ятовують, осмислюють.

Репродуктивний метод. Репродукція (re + лат. productio — відтворення) — відтворення готових зразків. Репродуктивний метод має такі ознаки: 1) знання учням пропонуються в «готовому» вигляді; 2) учитель не тільки повідомляє знання, а й пояснює їх; 3) учні свідомо засвоюють знання, розуміють їх і запам'ятовують; критерієм засвоєння є правильне відтворення (репродукція) знань; 4) міцність засвоєння забезпечується шляхом багаторазового повторення знань.

Метод проблемного викладу знань є перехідним від виконавчої до творчої діяльності. Метод має такі ознаки: 1) учитель показує шлях дослідження проблеми, розкриваючи її вирішення з початку до кінця; 2) учні, спостерігаючи за ходом міркувань, одержують приклад вирішення пізнавальних труднощів; 3) учитель загострює суперечності між раніше здобутими знаннями і новими фактами, процесами, які учні спостерігають; 4) учень не в змозі пояснити ці факти, процеси через недостатку наявних у нього знань. Виникає потреба в нових знаннях, яку він прагне задовольнити; 5) учень використовує способи вирішення проблем у власній пошуковій роботі, проявляючи при цьому активність і самостійність власної думки в межах формально-логічного мислення.

Частково-пошуковий (евристичний, сократівський) метод має такі характерні ознаки: 1) знання учням не пропонуються в «готовому» вигляді, їх потрібно здобувати самостійно; 2) учитель організовує не повідомлення чи виклад нових знань, а пошук їх за допомогою різноманітних засобів; 3) учні під керівництвом учителя самостійно мислять, вирішують пізнавальні завдання, які виникають, створюють і вирішують проблемні ситуації, аналізують, порівнюють, узагальнюють, роблять висновки і т.д., в результаті чого у них формуються усвідомлені міцні знання.

Дослідницький метод зводиться до того, що: 1) учитель разом з учнями формує проблему, вирішенню якої присвячується проміжок навчального часу; 2) знання учням не повідомляються. Учні самостійно здобувають їх у процесі вирішення (дослідження) проблеми, порівняння різних варіантів одержаних відповідей. Засоби для досягнення результатів також визначають самі учні; 3) діяльність учителя зводиться до оперативного управління процесом вирішення проблемних завдань; 4) навчальний процес характеризується високою інтенсивністю, учіння супроводжується підвищеним інтересом, одержані знання вирізняються глибиною, міцністю, дієвістю. Достоїнство методу – творче засвоєння знань. Недоліки – значні витрати часу та енергії учителів і учнів.

Засоби навчання

Засоби навчання – допоміжні матеріальні засоби школи з їх специфічними дидактичними функціями. *Види:* за формою подання інформації і сприйняття її органами

відчуття людини: *візуальні (зорові)* – підручники і посібники, таблиці, схеми, зразки і моделі натуральних об'єктів, карти; *звукові (аудіо)* – програвачі платівок і лазерних дисків, магнітофони, музичні інструменти, синтезатори; *комбіновані (аудіовізуальні)* – кінофільми, відеофільми, телебачення, комп'ютерні мультимедійні системи тощо.

Класифікація засобів навчання за основною дидактичною функцією: 1. Інформаційні засоби (підручники і навчальні посібники). 2. Дидактичні засоби (таблиці, плакати, відеофільми, програмні засоби навчального призначення, демонстраційні приклади). 3. Технічні засоби навчання (аудіовізуальні засоби, комп'ютер, засоби телекомунікацій, відеокомп'ютерні системи, мультимедіа, віртуальна реальність).

Комп'ютер як засіб навчання. Напрями використання комп'ютерів: 1) комп'ютер як об'єкт вивчення; 2) комп'ютер як засіб навчання; 3) комп'ютер як складова частина системи управління народною освітою; 4) комп'ютер як елемент методики наукових досліджень.

Технології навчання. Термін «технологія» грецького походження й означає *знання про майстерність*. Запровадження педагогічних технологій у практику розпочинається у 60-х роках ХХ ст. У зарубіжній теорії і практиці воно пов'язане з іменами Б. Блума, Дж. Керола, а в українській науці – з іменами А. Алексюка, В. Бондаря, В. Лозової, І. Підласого та ін.

Серед основних характеристик (критеріїв) технологій навчання учені виділяють такі: *системність, науковість, концептуальність, відтворюваність, діагностичність, ефективність навчання, його вмотивованість, алгоритмічність, інформаційність, оптимальність* тощо. Значну увагу в технологіях навчання приділяють питанням розвитку і максимального використання технічних засобів навчання, їх освітніх можливостей. Часто серед різних ознак як інваріантну виділяють *законовідповідність* технології. Таким чином, **технологія навчання** – упорядкована сукупність і послідовність методів і процесів, які забезпечують реалізацію проекту дидактичного процесу і досягнення діагностованого результату.

Розглянемо *структуру технології навчання та охарактеризуємо її основні компоненти*.

1. Попередня діагностика рівня засвоєння навчального матеріалу (тестування) і формування класів із приблизно однаковим рівнем підготовки учнів.

2. Організація діяльності учнів щодо засвоєння і закріплення навчального матеріалу.

3. Контроль якості засвоєння матеріалу. У технології навчання процеси організації навчальної діяльності і контролю рівнозначні, взаємопов'язані. Виокремлення контролю як самостійного компонента дає змогу більш ґрунтовно розробити його систему: можливі рівні засвоєння матеріалу учнями, необхідні прийоми і методи подальшої роботи стосовно кожного рівня, всі наступні дії вчителя.

4. Вибір прийомів і методів додаткової роботи з групою чи окремими учнями у тому випадку, коли вони не засвоїли навчальний матеріал.

5. Діагностика причин відставання у навчанні (використання тестів, діагностичних програм, завдань) у тому випадку, коли більшість учнів класу не засвоїли навчальний матеріал.

6. Вибір методики, яка забезпечує подолання прогалин в знаннях і досвіді учнів усього класу.

Основні технології навчання

Технологія навчання	Цілі навчання	Концептуальні положення	Особливості методики
Проблемне навчання	Оволодіння знаннями, уміннями і навичками, засвоєння способів самостійної роботи, розвиток пізнавальних здібностей	Засвоєння знань – процес некерований; засвоєння матеріалу – результат задоволення потреби в знаннях; учень – активний суб'єкт свого навчання; проблемність навчального матеріалу; зв'язок навчання з життям дитини, грою, працею	Використання проблемних методів, створення проблемних ситуацій на всіх етапах процесу навчання, відбір актуальних для учня завдань, особистісний підхід і майстерність учителя, стимулювання самостійної пізнавальної діяльності учня
Технологія інтенсифікації	Формування ЗУН, прискорене	Особистісно орієнтований підхід; навчання без	Опорні схеми відображають основні одиниці інформації у взаємозв'язках;

навчання на основі знакових моделей навчального матеріалу	навчання, навчання всіх учнів з будь-якими індивідуальними даними	примусу; багаторазове повторення, орієнтовна основа дій; поетапний контроль; вивчення великими блоками; динамічний стереотип діяльності, застосування опорних схем	робота з опорними сигналами протягом 5 етапів (вивчення теорії в класі, домашня самостійна робота, фронтальний контроль засвоєння конспекту, усне промовляння опорного конспекту, узагальнення і систематизація); конкретизація абстрактного матеріалу; розробка системи навчальної діяльності учнів
Перспективно випереджувальне навчання з коментованим управлінням	Засвоєння знань, умінь, навичок; орієнтир на стандарти; успішне навчання всіх учнів	Успіх – основна умова розвитку учня; комфортність навчання; попередження помилок, а не робота над ними; диференціація (завдання для кожного); послідовність, системність змісту навчального матеріалу; індивідуалізація навчання	Випереджувальне введення деяких складних питань програми (перспективна підготовка); коментоване управління, використання опорних схем, в першому класі навчання здійснюється без домашніх завдань; диференційоване опитування; наступність навчання
Диференційоване навчання	Навчання учнів з урахуванням їх здібностей і можливостей; адаптація навчання до особливостей різних груп учнів	Створення гомогенних класів (шкіл) за інтересами, здібностями, професійними намірами; допомога учням – відповідно до результатів навчання	Диференціація завдань; вивчення теми через послідовність використання 5 типів уроків: урок-лекція, комбіноване семінарське заняття, урок узагальнення і систематизації знань, урок міжпредметного узагальнення матеріалу, урок-практикум
Технологія індивідуалізації навчання: метод проєктів, батавська система, план Трампа	Розвиток здібностей учня, попередження його неуспішності; формування навчальної мотивації й особистісних якостей	Основа індивідуалізації – вивчення особливостей учнів (ЗУН, інтелектуальних можливостей і пізнавальних інтересів); поєднання індивідуальної роботи з іншими формами навчальної діяльності; індивідуальний темп і стиль роботи	Індивідуальні навчальні завдання, плани, програми, робочі зошити; надання свободи вибору окремих елементів процесу навчання; формування адекватної самооцінки учнів
Технологія програмованого навчання: блочне, модульне навчання	Навчання на основі науково розробленої програми, яке враховує індивідуальні дані учня	Управління засвоєнням навчального матеріалу за допомогою машин; навчальний матеріал – сукупність невеликих частин інформації	Поступове розкриття і вивчення навчального матеріалу, використання спеціальних технічних засобів, забезпечення зворотного зв'язку
Комп'ютерні (інформаційні) технології навчання	Формування умінь роботи з інформацією, дослідницьких умінь, умінь приймати оптимальне рішення, цілісне інформаційне забезпечення	Оптимальне поєднання індивідуальної і групової роботи; підтримка психологічного комфорту; принцип адаптивності, управління	Використання на всіх етапах процесу навчання; формалізована модель змісту, статистична, текстова, графічна, ілюстративна інформація; індивідуальна допомога учневі
Укрупнення дидактичних одиниць	Забезпечення цілісності математичних знань, послідовності розділів і тем; створення синтезованих підручників	Одночасне вивчення взаємопов'язаних дій, операцій, теорем; єдність процесів складання і розв'язування задач; забезпечення системності знань, єдності свідомого і підсвідомого компонентів мислення	Вправа-тріада: початкова задача, обернена задача, узагальнення; основні етапи роботи над вправою: створення математичної вправи, виконання вправи, перевірка відповіді (контроль), перехід до спорідненої, більш складної вправи

Поетапне формування розумових дій	Ефективне засвоєння програмних ЗУН	Мислення – результат інтеріоризації практичних дій; основа навчання – діяльність з використанням орієнтовної основи дій (ООД)	Організація самостійної роботи з новими завданнями; робота з конспектами і тестами; контроль на всіх етапах засвоєння; використання 4-урочного циклу: урок-пояснення, урок-роз-в'язання задач, урок-узагальнення, сам. робота
Система розвивального навчання	Високий загальний розвиток особистості; гармонізація змісту	Цілеспрямований розвиток на основі комплексної розвивальної системи; системність і цілісність змісту; провідна роль теоретичних знань; навчання на високому рівні утруднень; просування у вивченні матеріалу швидкими темпами; усвідомлення учнем процесу учіння; врахування раціональної та емоційної сфери; індивідуальний підхід	Кожний елемент знань засвоюється у зв'язку з іншими; розвиток спостережливості та пізнавального інтересу; використання колективних та індивідуальних форм, інформаційних і пошукових методів; стимулювання самостійної діяльності учнів
Технологія розвивального навчання	Формування теоретичної свідомості і мислення; формування не тільки ЗУН, але й способів розумових дій (СРД); відтворення в учінні логіки наукового пізнання	Розвивальне навчання побудоване в логіці теоретичного мислення (провідна роль теоретичних, змістових узагальнень, дедукція, змістова рефлексія; в основі системи теоретичних знань – змістові узагальнення	Проблемний виклад знань; метод навчальних задач; моделювання способу розв'язання задач; опора на пізнавальну мотивацію діяльності; спрямованість навчальної діяльності на вивчення внутрішніх взаємозв'язків
Оптимізація процесу навчання	Створення системи наукового планування й управління дидактичним процесом; забезпечення науково обґрунтованого вибору і здійснення найкращого для певних умов варіанту завдань, змісту, форм і методів навчання	Системність, конкретизація, генералізація; міра – методологічна основа оптимізації	Вибір методів навчання визначається: закономірностями і принципами, цілями і завданнями, змістом і методами, навчальними можливостями учнів, особливостями зовнішніх умов

8. ФОРМИ ОРГАНІЗАЦІЇ НАВЧАННЯ

Форми організації навчання у школі: поняття, історія розвитку

Індивідуальне навчання в античних країнах. Кормильство як форма індивідуального домашнього виховання та навчання дітей феодалської знаті у давньоруській державі. Основні традиції навчання дітей у Давній Русі.

Індивідуально-групова форма навчання у країнах середньовічної Європи (церковні школи). **Роль масового навчання у братських школах** України (кін. 16 – поч. 17 ст.). Розподіл навчання на класи у класичній гімназії Й. Штурма (м. Страсбург, 16ст.).

Класно-урочна система навчання, її теоретичне обґрунтування Я.-А. Коменським на основі вивчення практичного досвіду роботи латинських шкіл, класичних гімназій, братських шкіл Західної Європи (праці «Велика дидактика», «Закони добре організованої школи», «Про вихід із схоластичних лабіринтів», «Школа-гра»). *Я. А. Коменський вводить такі*

поняття: навчальний рік, чверть, канікули. *Характерні ознаки класно-урочної форми організації навчання*: постійний склад учнів приблизно одного віку і рівня підготовки (клас); кожний клас працює відповідно до свого річного плану (планування навчання); навчальний процес здійснюється у формі окремих взаємопов'язаних елементів (уроків); кожний урок присвячується лише одному предмету (монізм); уроки постійно чергуються (розклад); керівна роль належить учителю (педагогічне управління); застосовуються різні форми та види пізнавальної діяльності учнів (варіативність діяльності).

Белл-ланкастерська система взаємного навчання як спроба модернізації класно-урочної системи (18 – поч. 19 ст.). Використання взаємного навчання в Росії.

Форми вибіркового навчання (кін. 19 ст.): батавська (США) та мангеймська (Німеччина). **Дальтон-план як система індивідуального навчання** (поч. 20 ст., О. Паркхерст, США). Забезпечення кожного учня можливістю працювати індивідуально, відповідно до свого темпу. Загального плану (розкладу) занять не було, колективна робота проводилась протягом години, решту часу учні вивчали матеріал індивідуально, звітуючи про виконання кожної теми перед учителем відповідного предмета. **Проективна система навчання** (“метод проектів”, США, У. Кілпатрик, поч. 20 ст.). Бригадно-лабораторна форма навчання (20-ті роки 20 ст.) у радянській школі як спроба модернізації дальтон-плану. **План Трампа** (50-60-ті роки 20 ст. США) як поєднання індивідуального навчання з колективною роботою учнів. **Комплексний метод навчання** (поч. 20 ст, А. Фер'єр, О. Декролі, О.Шульц): об'єднання навчального матеріалу в теми-комплекси.

Урок як основна форма організації навчання у сучасній школі. Урок – це цілісний, логічно завершений, обмежений у часі, регламентований за обсягом навчального матеріалу основний елемент педагогічного процесу, який забезпечує активну і навчально-планомірну діяльність групи учнів певного віку і рівня підготовки, спрямовану на розв'язання поставлених навчально-виховних завдань (за С. Бондарем).

Класифікація (типологія) уроків за дидактичною метою (В. Онищук): уроки оволодіння новими знаннями; уроки формування і вдосконалення вмінь і навичок; уроки узагальнення і систематизації знань; уроки комплексного застосування знань, умінь і навичок; уроки перевірки і корекції знань, умінь і навичок; комбіновані уроки.

Структура уроку – внутрішня будова, послідовність його етапів. Розрізняють **мікро- і макроструктуру уроків**. **Макроструктура** – послідовність етапів будь-якого типу уроку. **Мікроструктура** – внутрішня будова кожного етапу уроку (методи, прийоми і засоби навчання). **Елементи уроку**. 1. Перевірка домашнього завдання, актуалізація і корекція опорних знань. 2. Повідомлення теми, мети, завдань уроку. 3. Мотивація навчальної діяльності учнів. 4. Сприймання і первинне усвідомлення нового навчального матеріалу, осмислення зв'язків і відношень об'єктів вивчення. 5. Узагальнення і систематизація знань. 6. Застосування знань в стандартних і змінених умовах. 7. Підсумки уроку і повідомлення домашнього завдання. **Нестандартні уроки**: ділова гра, прес-конференція, КВК, змагання, консилиуми, твори, винаходи, заліки, інтегровані уроки, міжпредметні уроки, театралізовані уроки, уроки-психотренінги, тощо.

Вимоги до уроку. Організаційні вимоги – чітке визначення мети і завдань уроку, раціональна його структура, підтримання високої працездатності, дисципліни, оптимальне використання часу. **Дидактичні вимоги** – чіткість навчальних завдань, освітня і виховна мета, оптимальний зміст, раціональні методи, дотримання принципів навчання. **Психологічні вимоги** – стимулювання навчально-пізнавальної діяльності; формування позитивного ставлення учнів до навчання. **Етичні вимоги** – специфіка взаємин учителя й учнів на уроці (вимогливість, принциповість, справедливість, тактовність); співвідношення вимогливості та поваги до особистості учня; вміння учителя керувати своїми емоціями, самовимогливість, любов до предмета, який він викладає, творчий підхід до діяльності, добросовісність у роботі, захоплення. **Санітарно-гігієнічні вимоги** – відповідальність за психофізіологічний стан дітей; забезпечення відповідної площі, кубатури класних приміщень, освітлення класу, раціональний розклад уроків, сприятливий шкільний режим та ін.; врахування рівня втомлюваності учнів. Тривалість уроків у загальноосвітньому навчальному закладі становить: у 1 класі – 35 хв., у 2–4

класах – 40 хв., у 5–12 класах – 45 хв. **Виховні вимоги** (виховання творчого ставлення до праці, свідомої дисципліни, культури розумової праці).

Позаурочні форми навчання в школі

Провідні позаурочні форми навчання: семінари, практикуми, факультативи, екскурсії, предметні гуртки, домашня навчальна робота, консультація, практикуми та факультативні заняття. **Семінарське заняття** (від лат. *seminarium* – розсадник) як форма навчання у старших класах. Структура семінарського заняття. Види шкільних семінарів (залежно від змісту теоретичного матеріалу): підготовчі (просемінари), власне семінари, міжпредметні уроки.

Факультатив (від лат. *facultatis* – необов'язковий) як навчальний курс необов'язковий для відвідування. Види факультативів: за освітніми завданнями – з поглибленого вивчення навчальних предметів, з вивчення додаткових дисциплін; з вивчення додаткової дисципліни з одержанням спеціальності; міжпредметні факультативи, за дидактичною метою – теоретичні, практичні, комбіновані. **Предметні гуртки** як форма навчання, поглиблення набутих знань, розвитку інтересів та здібностей учнів. **Навчальна екскурсія** (лат. *excursio* – прогулянка). Класифікація екскурсій: за змістом – виробничі, біологічні, історичні, географічні, краєзнавчі, мистецькі; за часом – короткотермінові, тривалі; за черговістю – попередні (вступні), супровідні (проміжні), заключні (завершальні); за відношенням до навчальних програм – програмні, позапрограмні). Етапи проведення екскурсій: теоретична та практична підготовка, інструктаж, проведення екскурсії; опрацювання матеріалів екскурсії. Вимоги до проведення екскурсії.

Домашня навчальна робота учнів як форма навчання. Види домашньої самостійної роботи: за диференційованою ознакою – індивідуальні, групові, колективні; за дидактичною функцією – на використання знань, умінь і навичок, на узагальнення і систематизацію знань, пропедевтичні, комбіновані. *Види домашніх завдань* (В. Лозова, Г. Троцко): робота з текстом підручника (читання, відтворення навчального матеріалу в усній та графічній формі або ознайомлення з новим текстом з метою формулювання питань, виписування незрозумілих виразів, зворотів); виконання вправ, розв'язання задач; виконання письмових і графічних робіт (переказ, твір, креслення, малюнки, заповнення контурних карт та ін.); самостійна практична робота, яка вимагає певних спостережень (за рослинами, тваринами, вивчення рельєфу місцевості, явищ природи, творів мистецтва); читання певних статей; науково-популярних журналів; проведення дослідів та ін.; заучування напам'ять та ін.

9. ПЕРЕВІРКА І КОНТРОЛЬ НАВЧАЛЬНО-ПІЗНАВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ШКОЛЯРІВ

«Контроль» (від фр. – *contrerole*) – виявлення, вимірювання й оцінку знань, умінь тих, хто навчається. **Структура контролю** (франц. *controle* – перевірка, облік) знань: перевірка (виявлення, вимірювання), оцінювання, облік.

Функції перевірки знань: освітня (навчальна) – сприяє поглибленню, розширенню, вдосконаленню та закріпленню знань. Виявлення успіхів і недоліки в знаннях, з'ясування їх причини і визначення заходів для підвищення якості навчання (**діагностична**). **Виховна** – систематичний контроль та оцінювання успішності виховують в учнів свідому дисципліну, наполегливість у роботі, працьовитість, почуття відповідальності й обов'язку; залучення їх до взаємоконтролю сприяє формуванню в них принциповості, справедливості, взаємоповаги. **Розвиваюча** – процедура контролю сприяє розвитку багатьох особистісних якостей, сприяє функціонуванню, тренуванню, подальшому вдосконаленню механізмів пам'яті, мислення мовленнєвої діяльності, навичок спілкування, умінь самопрезентації та ін. **Стимулююча** – наявність оцінок у навчальному процесі дозволяє ввести додатковий фактор стимулювання. **Управлінська** – можливість керувати (управляти) діяльністю учнів, спрямовувати її в необхідному напрямі.

Види, методи та форми контролю знань учнів

Види перевірки знань (за місцем застосування у навчальному процесі та дидактичною метою):

Попередня перевірка здійснюється переважно з діагностичною метою перед вивченням нової теми або на початку року, чверті для з'ясування загального рівня підготовки учнів з предмета, щоб окреслити організацію їх навчально-пізнавальної діяльності.

Поточний контроль використовується у повсякденній навчальній роботі. Мета такого контролю – отримання оперативних даних про рівень знань учнів і якість навчальної роботи на уроці та вирішення завдань управління навчальним процесом.

Періодична (тематична) перевірка передбачає виявлення й оцінку знань та умінь учнів, засвоєних на кількох попередніх уроках, з метою визначення, наскільки успішно вони володіють системою знань, чи відповідають ці знання програмі.

Підсумковий контроль має на меті перевірку рівня засвоєння знань і вмінь учнів за триваліший період навчання: чверть, півріччя (семестр), рік або завершення курсу навчання (завершальний контроль). Він спрямований на виявлення системи і структури знань учнів. Основна форма підсумкового контролю – заліки та іспити

Методи контролю знань, умінь та навичок.

Методи контролю – способи, за допомогою яких визначається результативність навчально-пізнавальної діяльності учнів і педагогічної роботи вчителя. А. Алексюк класифікує методи контролю за *критерієм мети перевірки знань, умінь і навичок* і визначає такі групи: спостереження за різними видами діяльності на уроці; усна перевірка; письмова перевірка (контрольні роботи, твори, письмові домашні завдання); графічна перевірка; перевірка практикою (лабораторні роботи, робота в майстернях); програмована перевірка (використання текстів, перфокартою, контроль завдань у процесі програмованого навчання).

Форми контролю знань (за специфікою організаційних форм): фронтальний, груповий, індивідуальний, комбінований (ущільнений), самоконтроль.

Педагогічні вимоги до контролю та перевірки знань школярів

Педагогу необхідно дотримуватись **принципів контролю успішності** – *системи вимог*, що забезпечує ефективність перевірки й оцінювання навчально-пізнавальної діяльності учнів. До таких вимог належать: **індивідуальний характер контролю** – виявлення знань кожного учня, його успіхів чи невдач; **систематичність контролю** – привчання учнів постійно виконувати уроки, систематичне опитування за допомогою самостійних завдань; **достатня кількість даних для оцінки** – при оцінюванні враховуються насамперед відповіді учня на поставлені запитання, а також його доповнення відповідей інших учнів на цьому й попередніх уроках; **дотримання об'єктивності** – оцінка виставляється тільки за знання учня; **єдність вимог до оцінювання** – дотримання єдиних розумних норм оцінювання з кожного предмета, подолання крайнощів в оцінюванні – надмірної вимогливості або поблажливості; **оптимізація контролю** – розробка методики контролю, яка б передбачала мінімальні затрати зусиль і часу педагогів та учнів для отримання обов'язкових відомостей, запобігала переобтяженню їх виконанням зайвих завдань; **гласність контролю** – повідомлення учневі результатів перевірки рівня його знань; **всебічність контролю** – перевірка та оцінювання теоретичних знань, умінь та навичок застосування їх на практиці, навичок самостійної роботи учня; **тематична спрямованість контролю**: здійснюючи опитування, проводячи контрольні роботи, вчитель повинен визначити, який саме розділ програми, тема, вид знань, умінь і навичок оцінюється; **дотримання етичних норм** – віра педагога в можливість учнів навчатися, вміння переконати їх у тому, що вони здатні навчатися, оптимістичне ставлення до навчальних успіхів і невдач; **педагогічний такт** – доброзичливість і делікатність у ставленні до учнів; відчуття міри в заохоченні й покаранні; вміння визнати свої помилки.

Оцінка знань: поняття, історія шкільної оцінки. Оцінювальні судження, 12-бальна система оцінювання навчальних досягнень учнів

Шкільна оцінка – визначення й вираження в умовних знаках – балах, а також в оцінювальних судженнях учителя ступеня засвоєння учнями знань, умінь та навичок відповідно до вимог шкільних програм, рівня старанності і стану дисципліни

Оцінка як показник засвоєння знань учнями. Оцінювання знань як визначення й вираження в умовних одиницях (балах), в оцінювальних судженнях учителя знань, умінь та навичок учнів відповідно до вимог Державного стандарту загальної середньої освіти. **Історія бальної системи оцінювання знань**: традиції Києво-Могилянської академії, шкіл дореволюційної Росії, п'яти (чотири)-бальна система оцінювання знань. **Знахідки передових учителів-гуманістів з удосконалення методики перевірки й оцінки успішності**: поурочний

бал; тематичний облік; зошити з друкованою основою; творчі завдання; поділ учнів класу на групи за рівнем навчальних можливостей; контрольні картки; залікові книжки; листки відкритого обліку знань (В. Шаталов); залучення самих учнів до виставлення оцінок; навчання без оцінок (Амонашвілі).

Оціночні судження: Старайся! Будь уважним! Говори чіткіше! Чудово! Молодець! Блискуча відповідь! Пречудово! Відмінно! Прекрасно! Бездоганно!

З 1 вересня 2000 р. в Україні запроваджено 12-бальну шкалу оцінювання, побудовану з урахуванням підвищення рівня особистих досягнень учнів.

У Законі України «Про повну загальну середню освіту» (2020) є стаття «Оцінювання результатів навчання учнів та їх атестація» (стаття 17):

1. Кожен учень має право на справедливе, неупереджене, об'єктивне, незалежне, недискримінаційне та добросчесне оцінювання результатів його навчання незалежно від виду та форми здобуття ним освіти.

2. Основними видами оцінювання результатів навчання учнів є формувальне, поточне, підсумкове (тематичне, семестрове, річне) оцінювання, державна підсумкова атестація, зовнішнє незалежне оцінювання.

3. Формувальне, поточне та підсумкове оцінювання результатів навчання учнів на предмет їх відповідності вимогам навчальної програми, вибір форм, змісту та способу оцінювання здійснюють педагогічні працівники закладу освіти.

Підсумкове оцінювання результатів навчання учнів за сімейною (домашньою) формою здійснюється не менше двох разів на рік.

4. За вибором закладу освіти оцінювання може здійснюватися за власною шкалою оцінювання результатів навчання учнів або за системою оцінювання, визначеною законодавством.

У разі запровадження закладом освіти власної шкали оцінювання результатів навчання учнів ним мають бути визначені правила переведення до системи оцінювання, визначеної законодавством.

Річне оцінювання та державна підсумкова атестація здійснюються за системою оцінювання, визначеною законодавством, а результати такого оцінювання відображаються у свідоцтві досягнень, що видається учневі щороку у разі переведення його на наступний рік навчання.

5. Оцінювання відповідності результатів навчання учнів, які завершили здобуття початкової, базової середньої чи профільної середньої освіти, вимогам державних стандартів здійснюється шляхом державної підсумкової атестації.

Кожен учень має пройти державну підсумкову атестацію за кожний рівень повної загальної середньої освіти з державної мови, математики та інших предметів, визначених центральним органом виконавчої влади у сфері освіти і науки, крім випадків, визначених законодавством.

У разі відсутності результатів річного оцінювання та/або державної підсумкової атестації після завершення навчання за освітньою програмою закладу освіти учень має право до початку нового навчального року пройти річне оцінювання та/або державну підсумкову атестацію. У разі повторного непроходження річного оцінювання та/або державної підсумкової атестації педагогічна рада відповідного закладу освіти спільно з батьками учня до початку нового навчального року вирішує питання про визначення форми та умов подальшого здобуття таким учнем повної загальної середньої освіти.

Зміст, форми і порядок проведення державної підсумкової атестації визначаються і затверджуються центральним органом виконавчої влади у сфері освіти і науки.

Учні закладів спеціалізованої освіти після завершення певного рівня повної загальної середньої освіти, крім державної підсумкової атестації, мають пройти атестацію з навчальних предметів, визначених відповідним стандартом спеціалізованої освіти. Зміст, форми і порядок атестації в закладах спеціалізованої освіти затверджуються центральними органами виконавчої влади, що забезпечують формування та реалізують державну політику у відповідних сферах.

6. У разі вибуття учня із закладу освіти (виїзд за кордон, надання соціальної відпустки, призов на військову службу тощо) оцінювання результатів навчання такого учня може проводитися достроково.

Оцінювання результатів навчання учня незалежно від форми здобуття ним освіти має здійснюватися особами, які провадять педагогічну діяльність.

7. Оцінювання результатів навчання учня з особливими освітніми потребами в закладах освіти здійснюється згідно із загальними критеріями оцінювання та з урахуванням індивідуального навчального плану (за наявності).

8. Система та загальні критерії оцінювання результатів навчання учнів визначаються центральним органом виконавчої влади у сфері освіти і науки.

Педагоги-гуманісти про оцінювання знань учнів. **Я. Коменський** у праці «Закони добре організованої школи» описує закони для іспитів. Він називає такі види шкільних іспитів: 1) годинні, 2) денні, 3) тижневі, 4) місячні, 5) триместрові, 6) річні. З особливою урочистістю повинен проводитися *щорічний екзамен*; він відбувається восени перед переводом із класу в клас у присутності всіх шкільних начальників. Тут потрібно з'ясувати, чи пройдено всі завдання всього року і чи з належним успіхом, як узагалі, так і зокрема.

В. Сухомлинський у праці «Сто порад учителям» подає пораду з назвою «Оцінки мають бути вагомими». 1. Нехай оцінок буде менше, але кожна з них хай буде вагомішою, значнішою. 2. Я ніколи не ставив незадовільної оцінки, якщо учень не міг через ті чи інші умови, обставини опанувати знання. Ніколи не поспішайте з виставленням незадовільної оцінки. 3. Взагалі не ставте ніяких оцінок, якщо ви бачите, що знання учнів туманні. 4. Треба уникати запитань, відповіді на які точно повторювали б те, що викладав учитель чи заучене з книжки.

Ш. Амонашвілі, праця «Виховна й освітня функція оцінки навчання школярів»: 1. Управляти навчанням і всім шкільним життям дітей з позиції їхніх інтересів. 2. Постійно виявляти віру в можливість кожного школяра; позитивний вплив на школярів справляє дружнє, оптимістичне ставлення педагога до їхніх навчальних успіхів і неуспіхів. Учитель повинен щиро радіти кожному їхньому успіху, пишаючись своїм класом, своїм учнем. 3. Співпрацювати зі школярами у процесі навчання. 4. Бути етичним щодо школяра, поважати і підтримувати його гідність. Етичність педагога щодо школяра має подвійний результат: створює загальну атмосферу взаємоповаги, непримусової навчально-пізнавальної діяльності; формує у школярів етичні норми, моральну поведінку в суспільстві.

Питання для контролю та самоконтролю:

1. Що необхідно розуміти під змістом освіти?
2. Розкрийте сутність поняття «компетентність».
3. Які є компетентності за Концепцією «НУШ»?
4. Назвіть види та форми освіти за Законом України «Про освіту».
5. Розкрийте особливості Базового навчального плану.
6. Що включає в себе Державний стандарт базової середньої освіти як комплексний нормативний документ?
7. Що слід розуміти під методами навчання?
8. Чим можна пояснити різні підходи до класифікації методів навчання?
9. Розкрийте класифікацію методів навчання за джерелом передачі та сприймання інформації.
10. У чому суть методу роботи з книгою?
11. Які методи характеризують рівень самостійно-пізнавальної діяльності учнів?
12. У чому особливості практичних методів?
13. Як здійснюється вибір методів навчання?
14. Чим відрізняється метод навчання від форми організації навчання?
15. Покажіть взаємозв'язок методів і форм організації навчання.
16. Визначте основні спільні та відмінні ознаки індивідуальної та класно-урочної форми організації навчальної діяльності учнів.
17. Що таке контроль знань?
18. Які форми контролю використовуються в ЗЗСО?
19. Які існували підходи до становлення бальної системи оцінювання навчальної діяльності учнів?
20. Що таке тестування успішності? Які форми тестового контролю ви знаєте?
21. У чому сутність та ефективність рейтингової системи оцінювання?

ЛЕКЦІЇ ДО ЗМІСТОВОГО МОДУЛЬ 2. «ТЕОРІЯ ВИХОВАННЯ. ШКОЛОЗНАВСТВО»

ТЕМА 6. Сутність, закономірності та принципи виховання

Інформаційний матеріал

Мета лекції – сформувати у студентів наукове розуміння сутності виховання як цілісного педагогічного процесу, його мети, виховного ідеалу, рушійних сил, закономірностей і принципів. Розвинути здатність аналізувати виховні явища, дотримуватися етичних норм та застосовувати принципи виховання з урахуванням вікових, індивідуальних і соціокультурних особливостей здобувачів освіти. Сприяти усвідомленню виховного потенціалу народної педагогіки та мистецтва у професійній діяльності майбутнього вчителя музичного мистецтва.

Опорні поняття: виховання, виховний ідеал, мета виховання, особливості виховання, рушійні сили, суперечності; закономірності виховання; принципи виховання.

План

1. Поняття про виховання, його структура, функції, рушійні сили, особливості.
2. Мета та виховний ідеал в педагогіці.
3. Закономірності та принципи виховання.
4. Народна педагогіка про виховання.

Література:

Основна: [1], [2], [3], [6], [7], [8],[9], [15], [18], [20], [21].

Допоміжна: [1], [3], [6], [9],[10], [21], [25], [26], [28], [29], [31], [32], [33].

ЗМІСТ ЛЕКЦІЙНОГО МАТЕРІАЛУ

1. ПОНЯТТЯ ПРО ВИХОВАННЯ, ЙОГО СТРУКТУРА, ФУНКЦІЇ, РУШІЙНІ СИЛИ, ОСОБЛИВОСТІ

Виховання – соціально і педагогічно організований процес формування людини як особистості. Виховання дітей шкільного віку здійснюють у процесі навчання і виховної роботи у школі та за її межами. Воно є цілісним процесом, у якому органічно поєднані *змістова* (сукупність виховних цілей) і *процесуальна* (самокерований процес педагогічної взаємодії вчителя й учня, що не передбачає організацію і функціонування системи виховної діяльності та самовиховання учнів) сторони.

Вживання терміну «виховання» в педагогічній науці: *широке соціальне* – виховний вплив на людину всього суспільства і всієї дійсності; *широке педагогічне* – виховання в діяльності шкіл, технікумів, інститутів та інших закладів, де персонал керується педагогічною цілеспрямованою виховною діяльністю педагога; *гранично вузьке* – розв’язання конкретної індивідуальної проблеми виховання або перевиховання.

Структура процесу виховання передбачає: оволодіння знаннями, нормами і правилами поведінки; формування почуттів; формування переконань; формування умінь і звичок поведінки.

Виховання є складним, багатогранним процесом, у якому тісно переплетені *внутрішні* (стосуються особи вихованця) та *зовнішні* (стосуються виховного середовища) *суперечності* (рушійні сили).

Внутрішні суперечності процесу виховання: між необмеженими можливостями розвитку людини й обмежувачими умовами соціального життя; між зростаючими соціально значущими завданнями, які потрібно вирішувати вихованцю, і можливостями, що обмежують його дії, спрямовані на їх вирішення; між зовнішніми впливами і завданнями виховання.

Зовнішні суперечності: невідповідність між виховними впливами школи і сім’ї; зіткнення організованого виховного впливу школи зі стихійним впливом на дітей оточення; між окремими впливами вчителів, які працюють в одному й тому ж класі; між набутим негативним досвідом поведінки і новими умовами життя та діяльності.

Зовнішні суперечності є тимчасовими, але вони можуть знижувати ефективність виховного процесу. Тому вчителі повинні зосередити увагу на їх виявленні, усуненні, профілактиці.

На процес виховання впливають (безпосередньо або опосередковано) *об'єктивні* (особливості суспільного устрою, політичного режиму, соціально-економічного розвитку, національна самобутність, природне середовище) та *суб'єктивні* (соціально-педагогічна діяльність сім'ї, громадських організацій, навчально-виховних закладів, засобів масової інформації, закладів культури і мистецтва) *чинники*.

Структурними елементами процесу виховання є мета, завдання, закономірності, принципи, методи, засоби, результати виховання та їх коригування.

Компонентами процесу виховання є: свідомість особистості, її емоційно-почуттєва сфера, навички і звички поведінки.

Етапи процесу виховання: а) виділення конкретних рис і властивостей особистості, які передбачається виховати; б) вивчення вихованця і діагностика – проектування його особистості на основі зразка-ідеалу; в) засвоєння вихованцем виділених рис і властивостей; г) організація досвіду поведінки відповідно до ідеалу; г) спонукання вихованця до самостійної роботи над вдосконаленням своєї особистості.

Управління процесом виховання – це діяльність педагогів, що забезпечує планомірний і цілеспрямований вплив на вихованців. **Воно передбачає:** а) підбір змісту у вихованні; б) підбір форм, методів і прийомів для реалізації змісту виховання; в) організація діяльності учнів і досвіду їх поведінки; г) регулювання взаємовідносин у колективі, координація впливу на дитину вчителів, батьків і представників громадськості; г) керівництво самовихованням учнів; д) вивчення рівня вихованості учнів, корекція змісту і методики виховання.

Функції процесу виховання – *організаційна, ціннісно-орієнтаційна* (орієнтує на вироблення кращих загальнолюдських якостей); *профілактична; превентивна* (попереджувальна, спрямована проти шкідливих звичок); *самовиховання* – виховання та самовиховання – дві сторони єдиного процесу формування особистості, самовиховання – це свідомо, цілеспрямована та самостійна діяльність особистості, що виникає в результаті її активної взаємодії з середовищем і впливає на її розвиток та вдосконалення; *перевиховання* – це виховна діяльність, спрямована на перебудову неправильних поглядів, суджень, оцінок на позитивні.

Особливості виховання. Цей процес є *двостороннім* (обов'язкова взаємодія вихователя і вихованця), *цілеспрямованим* (наявність конкретної мети), *багатограним* за завданнями і змістом, складним щодо формування і розкриття внутрішнього світу дитини, різноманітним за формами, методами і прийомами, *неперервним* (у вихованні канікул бути не може), *тривалим у часі* (людина виховується все життя).

2. МЕТА ТА ВИХОВНИЙ ІДЕАЛ В ПЕДАГОГІЦІ

Цілеспрямованість виховання означає обґрунтовану послідовність цілей виховання, постійне коригування виховних дій.

У «Словнику української мови» **ціль** визначається як те, «до чого прагнуть, чого намагаються досягти; *мета*». **Мета** – це образ певного передбачуваного результату, на досягнення якого спрямовані або будуть спрямовані дії. **Кінцева мета** – це самоціль всієї діяльності вихованця, вона наскрізь її пронизує і зводить всі інші цілі до ролі допоміжних засобів.

Мета виховання – це наперед визначені результати формування, розвитку і постійного самовдосконалення особистості, яких прагнуть досягти в процесі виховання.

Мета є визначальною характеристикою виховної системи. Мета визначає загальну цілеспрямованість виховання. У практичній виховній роботі педагог ставить конкретніші цілі, обираючи відповідний зміст і способи виховної діяльності, причому реальні результати виховання порівнює із загальною метою.

У педагогіці прийнято конкретні цілі виховання називати **завданнями**. Мета і завдання зіставляються як ціле і частина, система і її компоненти. Тому справедливим може бути і таке визначення: **мета виховання** – це система завдань, які вона вирішує.

Ідеал – уявлення про взірць людської поведінки і стосунків між людьми, що виникають із розуміння мети життя.

Мета національного виховання конкретизується в державних документах: Державна національна програма «Освіта» (Україна XXI століття), в Концепції національного виховання дітей та молоді у національній системі освіти, у законі України «Про освіту», Національній доктрині розвитку освіти.

Головна мета національного виховання – набуття молодими поколіннями соціального досвіду, успадкування духовних надбань українського народу, досягнення високої культури національних взаємин, формування у молоді незалежно від національної приналежності особистих рис громадян Української держави, розвиненої духовності, фізичної досконалості, моральної, художньо-естетичної, правової, трудової, екологічної культури» (*Державна національна програма «Освіта» («Україна XXI століття»*)).

Метою освіти є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, її талантів, інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей, формування цінностей і необхідних для успішної самореалізації компетентностей, виховання відповідальних громадян, які здатні до свідомого суспільного вибору та спрямування своєї діяльності на користь іншим людям і суспільству, збагачення на цій основі інтелектуального, економічного, творчого, культурного потенціалу Українського народу, підвищення освітнього рівня громадян задля забезпечення сталого розвитку України та її європейського вибору (*Закон України «Про освіту», 2017*).

Мета нової школи: «Потужну державу і конкурентну економіку забезпечить згуртована спільнота творчих людей, відповідальних громадян, активних і підприємливих. саме таких повинна готувати середня школа України» (*Концепція НУШ, 2016*).

Зміст національного виховання відображає в єдності його загальну мету, завдання й складові частини. **Основними складовими виховання**, реалізація яких забезпечує всебічний і гармонійний розвиток особистості, є: *громадянське, розумове, моральне, трудове, естетичне, фізичне виховання*.

Основні завдання національного виховання – формування національної свідомості, забезпечення духовної єдності поколінь; формування високої мовної культури; шанобливе ставлення до культури українців та людей інших національностей; формування творчої працелюбної особистості; фізичний розвиток, охорона та зміцнення здоров'я; повага до Конституції, державної символіки, Законодавства України; розвиток індивідуальних здібностей і талантів (Державна національна програма «Освіта» (XXI століття)).

Національне виховання є одним із головних пріоритетів, органічною складовою освіти. **Його основна мета** – виховання свідомого громадянина, патріота, набуття молоддю соціального досвіду, високої культури міжнаціональних взаємовідносин, формування у молоді потреби та умінь жити в громадянському суспільстві, духовності та фізичної досконалості, моральної, художньо-естетичної, трудової, екологічної культури.

Національне виховання спрямовується на залучення громадян до глибинних пластів національної культури і духовності, формування у дітей та молоді національних світоглядних позицій, ідей, поглядів і переконань на основі цінностей вітчизняної та світової культури.

Головними складовими національного виховання є громадянське та патріотичне виховання.

Національне виховання має здійснюватися на всіх етапах навчання дітей та молоді, забезпечувати всебічний розвиток, гармонійність і цілісність особистості, розвиток її здібностей та обдарувань, збагачення на цій основі інтелектуального потенціалу народу, його духовності й культури, виховання громадянина, здатного до самостійного мислення, суспільного вибору і діяльності, спрямованої на процвітання України (Національна доктрина розвитку освіти).

На сучасному етапі розвитку України, коли існує пряма загроза денаціоналізації, втрати державної незалежності та потрапляння у сферу впливу іншої держави, виникає нагальна необхідність переосмислення зробленого і здійснення системних заходів, спрямованих на

посилення національно-патріотичного виховання дітей та молоді - формування нового українця, що діє на основі національних та європейських цінностей:

- повага до національних символів (Герба, Прапора, Гімну України);
- активна участь у громадсько-політичному житті країни;
- верховенство права, повага до прав людини;
- готовності до природоохоронної діяльності;
- толерантне ставлення до цінностей і переконань представників іншої культури, а також до регіональних та національно-мовних особливостей;
- готовність захищати суверенітет і територіальну цілісність України.

Процес патріотичного виховання дітей і молоді повинен мати випереджувальний характер, відповідати віковим і сенситивним періодам розвитку дитини та особистісним характеристикам, ґрунтуватися на духовно-моральних засадах.

Відтак, враховуючи всі обставини, виникає потреба в актуалізації концепції, яка б визначала нову стратегію цілеспрямованого і ефективного процесу виховання суб'єкта громадянського суспільства, громадянина-патріота України (*Концепція національно-патріотичного виховання, 2022*).

У Законі України «Про повну загальну середню освіту» (стаття 15) визначено, що **виховний процес** є невід'ємною складовою освітнього процесу у закладах освіти і має ґрунтуватися на загальнолюдських цінностях, культурних цінностях Українського народу, цінностях громадянського (вільного демократичного) суспільства, принципах верховенства права, дотримання прав і свобод людини і громадянина, принципах, визначених Законом України «Про освіту», та **спрямовуватися на формування:**

- відповідальних та чесних громадян, які здатні до свідомого суспільного вибору та спрямування своєї діяльності на користь іншим людям і суспільству;
- поваги до гідності, прав, свобод, законних інтересів людини і громадянина; нетерпимості до приниження честі та гідності людини, фізичного або психологічного насильства, а також до дискримінації за будь-якою ознакою;
- патріотизму, поваги до державної мови та державних символів України, поваги та дбайливого ставлення до національних, історичних, культурних цінностей, нематеріальної культурної спадщини Українського народу, усвідомленого обов'язку захищати у разі потреби суверенітет і територіальну цілісність України;
- усвідомленої потреби в дотриманні Конституції та законів України, нетерпимості до їх порушення, проявів корупції та порушень академічної доброчесності;
- громадянської культури та культури демократії;
- культури та навичок здорового способу життя, екологічної культури і дбайливого ставлення до довкілля;
- прагнення до утвердження довіри, взаєморозуміння, миру, злагоди між усіма народами, етнічними, національними, релігійними групами;
- почуттів доброти, милосердя, толерантності, турботи, справедливості, шанобливого ставлення до сім'ї, відповідальності за свої дії;
- культури свободи та самодисципліни, відповідальності за своє життя, сміливості та реалізації творчого потенціалу як невід'ємних складників становлення особистості.

Чинники, що зумовлюють мету виховання в Україні: проголошення України незалежною державою, перехід до ринкових відносин, інтеграція в світове та європейське товариство, побудова демократичного суспільства.

Виховний ідеал в педагогіці. Будь-який ідеал є метою, але не навпаки. Бути досконалим – значить перебувати на найвищому щаблі розвитку, володіти всіма достоїнствами. Ідеали мають цінність для вихованців, бо в них відображається не просто майбутнє, а таке, в якому всі позитивні характеристики доведені до рівня досконалості та з яким порівнюється нинішній стан речей. Ідеали – це еталони, зразки предметів, явищ, вчинків вихованців, суспільних відносин.

Слово **ідеал** грецького походження і означає «вид; образ, первообраз, уявлення, поняття». «Ідеал – уявлення про найвищу досконалисть, яка як вірець, норма й найвища мета визначає певний спосіб і характер дії людини». Кожен народ, – вважав К. Ушинський, – має свій

особливий ідеал людини і вимагає від свого виховання відтворення цього ідеалу в окремих особах.

Основними характеристиками ідеалу є його спрямованість, зміст, структура, дієвість. За спрямованістю ідеали можуть бути: негативними (наприклад індивідуалізм, егоїзм, холодний розрахунок, прагнення досягати власних корисних цілей будь-якими засобами); **позитивними** (наприклад колективізм, взаємодопомога, людяність, усвідомлення громадського обов'язку). **За змістом** – релігійними, моральними, політичними, естетичними, військовими тощо.

Григорій Ващенко обґрунтовано вважав, що ідеал не може бути постійним, він повинен удосконалюватися. На ідеалі національного виховання *Григорія Ващенко* акцентують увагу багато авторів під час формування сучасного ідеалу. В його основі – критика «більшовицького» ідеалу виховання і необхідність опори на загальнолюдські та національні цінності, що є духовним надбанням українського народу. До загальнолюдських цінностей належать закон творення добра та боротьби зі злом, пошук правди, справедливості, визнання ідеалів любові й краси. Носієм усіх цих цінностей є християнська релігія. Вона орієнтує людину на служіння Вищому ідеалові.

Водночас, людина народжується і живе в конкретному національному середовищі. Таким чином, *ідеал національного виховання* ґрунтується на служінні Богові і своїй нації. Бог – це абсолютна Правда, Любов, Справедливість, Краса тощо. Нація – реальна земна спільнота, в житті якої повинні реалізуватися абсолютні загальнолюдські цінності. В педагогічному розумінні *виховний ідеал, за Г. Ващенко*, – людина, яка служить Богові й Україні. На його думку, *благом для Батьківщини* є: 1) державна незалежність; 2) об'єднання всіх українців; 3) справедливий державний та соціальний устрій; 5) високий рівень народного господарства; 6) розквіт духовної культури українського народу; 7) високий релігійно-моральний рівень українського народу; 8) здоров'я українського народу.

Григорій Сковорода звертав особливу увагу на виховання Людини, підкреслював необхідність прокладання людиною шляху до себе. Великий український філософ і педагог подає нам повну програму виховання людини, *стрижньовими компонентами* якої є добро, любов і самопізнання, що забезпечують самоактуалізацію людини у житті.

Отже, мета й ідеал виховання діалектично взаємозв'язані. З ідеалу виводяться загальні та конкретні цілі виховання. Якщо він дуже віддалений, абстрактний і розмитий, то цілі виховання з нього вивести важко, а то й неможливо. При значній конкретизації, навпаки – ідеал підмінює цілі і втрачає свою привабливість взірця. Тому вживається поняття практичного (реального) ідеалу – узагальненого зразка вихованості у відповідності з існуючими уявленнями про виховану людини. Необхідно оптимально поєднувати загальнолюдські та національні цінності у виховному ідеалі, надаючи перевагу першим. Але в той же час джерелом обґрунтування ідеалу українського виховання має бути сам народ, його історія, дух, традиції, цінності, менталітет і ментальність. «Людина на шляху пізнання Бога, Людина – єство і сутність України – ось наш ідеал».

3. ЗАКОНОМІРНОСТІ ТА ПРИНЦИПИ ВИХОВАННЯ

Закономірності виховання – це стійкі, повторювані, об'єктивно існуючі суттєві зв'язки у ньому, реалізація яких сприяє забезпеченню ефективності розвитку особистості школяра: 1) органічний зв'язок виховання із суспільними потребами і умовами виховання; 2) людина виховується під впливом різноманітних факторів; 3) найбільш успішно проходить процес виховання в природному для нього національному руслі з врахуванням національного менталітету вихованця; 4) результати виховання є залежними від виховного впливу на внутрішній світ дитини, її духовну сферу, зокрема на формування її думок, поглядів, переконань, ціннісних орієнтацій, емоційну сферу; 5) визначальна роль діяльності і спілкування у вихованні.

Принципи виховання – це керівні положення, які відображають загальні закономірності процесу виховання і визначають вимоги до змісту, організації і методів виховного процесу. Вони є узагальненою системою вимог, які охоплюють усі аспекти виховного процесу, відображають результати виховної роботи.

Принцип народності – передбачає єдність загальнолюдського і національного (ідею народності проголошували К. Ушинський, О. Духнович, Б. Грінченко, Г. Сковорода, С. Русова). Сучасне трактування принципу народності: залучення дітей до витоків народної культури; добір форм, методів та прийомів ознайомлення з українською культурою, оберегами, традиціями).

Принцип цілеспрямованості виховання – передбачає визначення мети, уміння вихователя бачити перед собою стратегічну мету і співвідносити з нею розв’язання завдань, що виникають в педагогічному процесі.

Принцип зв’язку виховання з життям – зумовлений розвитком суспільства. Передбачає зв’язок з працею, з активною діяльністю.

Принцип виховання особистості в колективі – знання методики виховання в колективі, шляхів його формування (В. Сухомлинський, А. Макаренко).

Принцип виховання поваги до особистості в поєднанні зі справедливою вимогливістю до неї – «Якому більше вимоги до людини, якому більше поваги до неї» (А. Макаренко).

Принцип опори на позитивне – вміння педагога знайти краще в діях і вчинках дитини, підкреслити його з тим, щоб стимулювати його до позитивного.

Принцип урахування вікових та індивідуальних особливостей – вимагає глибокого і всебічного знання дитини, вивчення її особистості з тим, щоб вибрати найбільш ефективні шляхи впливу на дитину.

Принцип систематичності і послідовності – означає, що у виховання здійснюється повсякчас у певних взаємозв’язках і відношеннях.

Принцип єдності педагогічних вимог школи, сім’ї і громадськості – у цій співдружності керівна роль належить школі.

Принцип комплексного підходу до виховання – означає єдність мети, змісту, форм, методів, прийомів, засобів виховання.

Принцип єдності свідомості й поведінки. Поведінка людини – це її свідомість у дії. Між усвідомленням того, як треба діяти, і звичною поведінкою існує певна суперечність, нейтралізувати яку можна з допомогою звичок і традицій поведінки.

Сучасні (нетрадиційні) принципи виховання – *природовідповідність* (враховує багатогранну і цілісну природу дитини), *культуровідповідність* (передбачає органічний зв’язок із культурним надбанням всього людства, історією свого народу, його мовою, культурними традиціями, народним мистецтвом), *етнізація* (наповнення виховання національним змістом, спрямованим на формування самосвідомості громадянина), *демократизація* (відхід від авторитарної педагогіки, поворот до дитини, як до суб’єкта виховання і самовиховання, подолання формалізму, співробітництво), *гуманізація* (визнання дитини, як найвищої цінності, взаєморозуміння, єдність інтересів, гуманні стосунки вихователя і вихованця) – *за Концепцією національного виховання*.

4. НАРОДНА ПЕДАГОГІКА ПРО ВИХОВАННЯ

Народна педагогіка – та, яку створив народ. Це галузь емпіричних педагогічних знань народу у поглядах на мету, завдання виховання, сукупності народних засобів, умінь і навичок виховання та навчання. Термін «народна педагогіка» уперше в науковий обіг увів видатний вітчизняний педагог К. Ушинський.

Цілі, завдання і засоби народної педагогіки відображенні у: фольклорі (казках, легендах, прислів’ях, приказках, піснях); іграх, танцях; прикладному мистецтві; музиці; святкових обрядах; традиціях трудового і сімейного виховання.

Народна педагогіка – золотий фонд наукової педагогіки. Ідеї народної педагогіки відображені у педагогічних спадщинах видатних педагогів – Я. Коменського, Й. Песталоцці, К. Ушинського, Г. Сковороди, Т. Шевченка, І. Франка, Л. Українки, С. Русової, В. Сухомлинського.

Вчені, що займаються проблемами народної педагогіки: С. Сявавко («Українська етнопедагогіка в її історичному розвитку»), М. Стельмахович («Народна педагогіка»), В. Скуратівський («Берегиня», «Просвіт»).

Мета виховання – навчити кожного бути людиною: «Дивись, не забудь, людиною

будь!»

Принципи виховання – це сукупність основних вихідних положень та ідей, які визначають зміст, форми і методи виховання:

- 1) гуманізм («Діти, як квіти: полий, то ростимуть!»);
- 2) природовідповідність («Гни дерево, доки молоде, вчи дитя, поки мале»). **Вік людини не рідко порівнюють:** 1) з певною порою року: дитинство – літо, зрілість – осінь, старість – зима; 2) з певною порою дня: ранок – дитинство, день – молодість, вечір – старість (народна загадка: «Що ранком ходить на чотирьох, удень – на двох, увечері – на трьох?»)
- 3) зв'язок виховання з життям («Хто як знає, так і хліб заробляє»);
- 4) виховання в праці («Праця – краса людини»);
- 5) врахування вікових та індивідуальних особливостей («Малі діти не дають спати, а великі жити»).

Вікові періоди за народною педагогікою: *новонародженість* (до 10 днів); *немовля (грудний вік)* (від 10 днів до 1 року); *дитинство* (1 – 10-11 років); *отроцтво (підлітковий вік)* – 11-12 до 15-16 років; *юність* (16 – 20 р.); *дорослий вік* (20(21) – 40 р.); *зрілий вік* (40-55 р.); *старечий вік* (після 55-60 р.).

- 6) систематичність і послідовність виховання.
- 7) єдність вимог і поваги до особистості.
- 8) поєднання педагогічного керівництва з розвитком самостійності та ініціативи виховання.

Форми організації виховання: *індивідуальна* – догляд дорослих за дитиною; *фронтальна (масова)* – участь дітей і молоді в праці, додержання народних традицій, свят і обрядів; *групова* – виховання дітей, у сім'ї, участь дітей і молоді в об'єднаннях ровесників.

Методи виховання з народної педагогіки.

1) формування суспільної поведінки дитини – уклад життя діяльності дітей, вправи і привчання, режим праці та відпочинку, доручення і обов'язки, дитячі ігри та забави (А. Макаренко: «Яка дитина у грі, така і у майбутній діяльності»). *Вправи і привчання реалізуються через комплекс різноманітних прийомів:* вимоги («Поважай старших», «Шануй батька і матір»); наказу; тренування; нагадування; контролю («Довіряй, але перевіряй», «Зробив діло – гуляй сміло»); самоконтролю. Народна педагогіка виділяє дві групи ігор: 1 – ті, у яких діти наслідують поведінку дорослих: трудову, сімейну, громадську; 2 – ігри для розваг.

2) формування суспільної свідомості (слово провідний засіб): розповідь; бесіда; роз'яснення; наставляння; інформування.

3) методи стимулювання: педагогічна вимога; суспільна думка («Громада – великий чоловік», «Стид, хоч і не дим, а очі виїсть»); орієнтація на очікування радості («Будеш слухняним поїдеш до міста»); змагання; заборона; застереження; навіювання («Не їж зелених слив, бо в череві жаби виростуть», «Не руйнуй пташиних гнізд, бо осліпнеш», «Не їж у шапці, бо твоя жінка буде мати дурного чоловіка»); заохочення (*види заохочень:* схвалення вчинку; похвала; подяка; нагорода; ласкавий погляд; усмішка); покарання (*види покарань:* зауваження; репліка; осуд).

4) методи самовиховання: самосвідомість; прищеплення позитивних ідеалів; самостійність; ініціативність; громадянські обов'язки. *Стимули самовиховання:* спілкування із старшими; вірність слову; почуття чесності, людської гідності.

Запитання для самоперевірки:

1. В яких значеннях вживається термін «виховання»?
2. Назвіть суперечності виховання.
3. Назвіть основні особливості процесу виховання.
5. Що таке національне виховання?
6. В яких нормативних документах сформульована сучасна мета виховання?
7. Яка мета національного виховання?
8. Що слід розуміти під поняттям «виховний ідеал»?
9. Які принципи виховання виводяться з його закономірностей?
10. Назвіть принципи процесу виховання.
11. Чи можна відносити народні поради щодо виховання до закономірностей виховного процесу? Які саме?

ТЕМА 7. Основні напрями (зміст) виховання особистості

Інформаційний матеріал

Мета лекції – сформувати у студентів системне уявлення про основні напрями виховання особистості та їх значення для цілісного розвитку школяра в сучасному соціокультурному просторі. Розвинути здатність аналізувати зміст національно-патріотичного, громадянського, морального, трудового, естетичного, розумового та фізичного виховання й інтегрувати їх у освітній процес з урахуванням вікових та індивідуальних особливостей учнів. Сприяти усвідомленню виховного потенціалу мистецтва й народної педагогіки у професійній діяльності майбутнього вчителя музичного мистецтва.

Опорні поняття: *патріотичне виховання, національне виховання, громадянське виховання, громадянськість, правове виховання, розумове виховання, моральне виховання, трудове виховання, естетичне виховання, фізичне виховання.*

План

1. Національно-патріотичне виховання. Громадянське виховання.
2. Розумове виховання.
3. Моральне виховання.
4. Трудове виховання.
5. Естетичне виховання.
6. Фізичне виховання.
7. Народна педагогіка про виховання.

Література:

Основна: [1], [2], [3], [6], [7], [8],[9], [15], [18], [20], [21].

Допоміжна: [1], [3], [6], [9],[10], [21], [24], [25], [26], [28], [29], [31], [32], [33].

ЗМІСТ ЛЕКЦІЙНОГО МАТЕРІАЛУ

1. НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ. ГРОМАДЯНСЬКЕ ВИХОВАННЯ

У період війни, яку російська федерація розв'язала і веде проти України, виникає нагальна необхідність переосмислення зробленого і здійснення системних заходів, спрямованих на посилення національно-патріотичного виховання дітей та молоді – формування нового українця, що діє на основі національних та європейських, цінностей.

Серед виховних напрямів сьогодні найбільш актуальними виступають громадянсько-патріотичне, духовно-моральне, військово-патріотичне та екологічне виховання як основні складові національно-патріотичного виховання, як стрижневі, основоположні, що відповідають як нагальним вимогам і викликам сучасності, так і закладають підвалини для формування свідомості нинішніх і прийдешніх поколінь, які розглядатимуть розвиток держави як запоруку власного особистісного розвитку, що спирається на ідеї патріотизму, поваги до культурних цінностей Українського народу, його історико-культурного надбання і традицій, гуманізму, соціального добробуту, демократії, свободи, толерантності, виваженості, відповідальності за природу як за національне багатство, здорового способу життя, готовності до змін та до виконання обов'язку із захисту незалежності та територіальної цілісності України.

Інтеграційні процеси, що відбуваються в Україні, європоцентричність, пробудження громадянської і громадської ініціативи, виникнення різних громадських рухів, розповсюдження волонтерської діяльності, які накладаються на технологічну і комунікативну глобалізацію, міграційні зміни всередині суспільства, ідентифікаційні і реідентифікаційні процеси в особистісному розвитку кожного українця, відбуваються на тлі сплеску інтересу і прояву патріотичних почуттів і нових ставлень до історії, культури, релігії, традицій і звичаїв українського народу.

Тому нині, як ніколи, потрібні нові підходи і нові шляхи до виховання патріотизму як почуття і як базової якості особистості. При цьому потрібно враховувати, що Україна має

древню і величну культуру та історію, досвід державницького життя, які виступають потужним джерелом і міцним підґрунтям виховання дітей і молоді. Вони уже ввійшли до освітнього і загальновиховного простору, але нинішні суспільні процеси вимагають їх переосмислення, яке відкриває нові можливості для освітньої сфери.

Національно-патріотичне виховання дітей та молоді – це комплексна, системна і цілеспрямована діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування, закладів освіти, сім'ї, громадських об'єднань та благодійних організацій, релігійних організацій та інших інститутів щодо формування у молодого покоління високої патріотичної свідомості, почуття вірності, любові до Батьківщини, турботи про благо свого народу, готовності до виконання громадянського і конституційного обов'язку із захисту національних інтересів, цілісності, незалежності України, сприяння становленню її як правової, демократичної, соціальної держави. Найважливішим пріоритетом національно-патріотичного виховання є формування ціннісного ставлення особистості до українського народу, Батьківщини, держави, нації.

Метою національно-патріотичного виховання є становлення самодостатнього громадянина-патріота України, гуманіста і демократа, готового до виконання громадянських і конституційних обов'язків, до успадкування духовних і культурних надбань українського народу, досягнення високої культури взаємин, формування активної громадянської позиції, утвердження національної ідентичності громадян на основі духовно-моральних цінностей Українського народу, національної самобутності.

Національно-патріотичне виховання має сприяти єднанню українського народу, зміцненню соціально-економічних, духовних, культурних основ розвитку українського суспільства і держави.

Складовою частиною патріотичного виховання, яка в часи воєнної загрози набуває пріоритетного значення, є **військово-патріотичне виховання**, зорієнтоване на формування у зростаючої особистості готовності до захисту України, розвиток бажання здобувати військові професії, проходити службу у Збройних Силах України як особливому виді державної служби. Його зміст визначається національними інтересами України і покликаний забезпечити активну участь громадян у збереженні її безпеки від зовнішньої загрози. Робота з військово-патріотичного виховання має проводитися комплексно, спільними зусиллями органів державної влади та місцевого самоврядування, а також закладів освіти, сім'ї, громадських об'єднань та благодійних організацій, Збройних Сил України, інших силових структур.

Системна організація військово-патріотичного виховання має бути спрямована на підготовку до оволодіння початковою військовою підготовкою, військовими професіями, формування психологічної та фізичної, морально-духовної готовності до служби в Збройних Силах, задоволення потреби підростаючого покоління у постійному вдосконаленні своєї підготовки до захисту України.

Мета національно-патріотичного виховання реалізується **через систему таких виховних завдань:**

- утвердження в свідомості і почуттях особистості патріотичних цінностей, переконань і поваги до культурного та історичного минулого України;
- виховання поваги до Конституції України, законів України, державної символіки;
- підвищення престижу військової служби, а звідси – культивування ставлення до військовослужбовця як до захисника України, героя;
- усвідомлення взаємозв'язку між індивідуальною свободою, правами людини та її патріотичною відповідальністю;
- сприяння набуттю патріотичного досвіду на основі готовності до участі в процесах державотворення, уміння визначати форми та способи своєї участі в життєдіяльності громадянського суспільства, спілкуватися з соціальними інститутами, органами влади, спроможності дотримуватись законів та захищати права людини, готовності взяти на себе відповідальність, здатності розв'язувати конфлікти відповідно до демократичних принципів;
- виховання екологічної культури особистості, усвідомлення себе частиною природи, почуття відповідальності за неї як за національне багатство, основи життя на землі;
- формування толерантного ставлення до інших народів, культур і традицій;

- утвердження гуманістичної моральності як базової основи громадянського суспільства;
- культивування кращих рис української ментальності – працелюбності, свободи, справедливості, доброти, чесності, відповідального ставлення до природи;
- формування мовленнєвої культури;
- спонукання зростаючої особистості до активної протидії українофобству, аморальності, сепаратизму, шовінізму, фашизму;
- розвиток духовності і моральності у суспільстві, утвердження традиційних сімейних цінностей.

Принципи національно-патріотичного виховання

Національно-патріотичне виховання спирається на загальнопедагогічні принципи виховання, такі як дитиноцентризм, природовідповідність, культуровідповідність, гуманізм, врахування вікових та індивідуальних особливостей. Водночас національно-патріотичне виховання має власні принципи, що відображають його специфіку. Серед них:

- **принцип національної спрямованості**, що передбачає формування національної самосвідомості, виховання любові до рідної землі, природи, українського народу, шанобливого ставлення до його культури, історії, традицій; поваги до культури всіх народів, які населяють Україну; здатності зберігати свою національну ідентичність, пишатися приналежністю до українського народу, брати участь у розбудові та захисті своєї держави;
- **принцип самоактивності й саморегуляції** забезпечує розвиток у вихованця суб'єктних характеристик; формує здатність до критичності й самокритичності, до прийняття самостійних рішень; виробляє громадянську позицію особистості, почуття відповідальності за її реалізацію в діях та вчинках;
- **принцип полікультурності** передбачає інтегрованість української культури в європейський та світовий простір, створення для цього необхідних передумов: формування відкритості, толерантного ставлення до відмінних ідей, цінностей, культури, мистецтва, вірувань; здатності диференціювати спільне і відмінне в різних культурах, спроможності сприймати українську культуру як невід'ємну складову культури загальнолюдської;
- **принцип культуровідповідності** задля формування базової культури особистості на основі набутого морально-етичного досвіду людства;
- **відповідності** обумовлює потребу узгодження змісту і методів національно-патріотичного виховання з реальною соціальною ситуацією, в якій організовується виховний процес, і має на меті виховання в дітей і молоді готовності до захисту України та ефективного розв'язання життєвих проблем на основі сформованих цінностей;
- **принцип історичної і соціальної пам'яті** спрямований на збереження духовно-моральної і культурно-історичної спадщини українців та відтворює її у реконструйованих і осучаснених формах і методах діяльності;
- **принцип міжпоколінної наступності**, який зберігає для нащадків зразки української культури, етнокультури народів, що живуть в Україні.

Громадянське виховання – формування громадянськості як інтегрованої якості особистості, що дає людині можливість відчувати себе морально, соціально, політично і юридично дієздатною та захищеною.

Мета і завдання громадянського виховання. *Мета* – формування свідомого громадянина, патріота, професіонала, людини зі шляхетними особистісними якостями і рисами характеру, світоглядом і способом мислення, почуттями, вчинками та поведінкою, спрямованими на саморозвиток. *Завдання*: формування законослухняного громадянина, ознайомлення учнів із механізмами захисту своїх прав та інтересів, виховання громадянськості особистості, громадян, які люблять свій народ, свою Україну, готові самовіддано захищати і розбудовувати її як суверенну, незалежну, демократичну, правову і соціальну державу.

Принципи громадянського виховання: гуманізації та демократизації; самоактивності й саморегуляції; системності; комплексності й міждисциплінарної інтегрованості (передбачає поєднання навчального й виховного процесів, зусиль різних інституцій); наступності та безперервності; культуровідповідності; інтеркультурності (інтегрованість української та загальнолюдської культури).

Зміст громадянського виховання спрямований на розвиток *патріотизму, національної самосвідомості, культури міжетнічних відносин* (реалізація взаємозалежних інтересів етносів та народностей), *планетарної свідомості* (усвідомлення єдності й унікальності життя на Землі, почуття поваги до всіх народів, їхніх прав, інтересів і цінностей), *правосвідомості* (усвідомлення прав, свобод, обов'язків, ставленні до закону, інститутів державної влади), *політичної культури* (політична компетентність), *дбайливого ставлення до природи, моральності, культури поведінки особистості*.

Правове виховання – виховна діяльність школи, сім'ї, правоохоронних органів, спрямована на формування правової свідомості та навичок і звичок правомірної поведінки школярів. *Мета правового виховання учнів* – формування правової культури громадянина України; свідоме ставлення до своїх прав і обов'язків перед суспільством і державою, закріплених у Конституції України, глибокої поваги до законів і правил людського співжиття.

Міжнародні правові документи про захист прав дитини (Конвенція про права дитини, Декларація прав дитини).

2. РОЗУМОВЕ ВИХОВАННЯ

Розумове виховання як діяльність вихователя, спрямована на розвиток інтелектуальних сил і мислення учнів з метою прищеплення культури розумової праці.

Основні поняття розумового виховання: розумовий розвиток (процес розвитку інтелектуальних сил, пізнавальних здібностей та мислення учнів), інтелект, інтелектуальні почуття, культура мислення.

Методологічна основа розумового виховання – гносеологія (теорія пізнання).

Мета і завдання розумового виховання. Мета – розумовий розвиток дитини та формування основ наукового світогляду. Завдання: інтелектуальний розвиток учнів (розвиток розумових сил і здібностей учнів); формування творчої, мислячої особистості; формування пізнавальних інтересів та здібностей; озброєння системою знань, умінь, навичок; формування загальнонаукових умінь, навичок, культури розумової праці; формування наукового світогляду.

Навчальні уміння, що сприяють розумовому розвитку – уміння читати, слухати, формулювати свої думки, писати, працювати з книжкою, спеціальні вміння, уміння культури розумової праці.

Культура розумової праці – вміння раціонально використовувати режим розумової роботи, точно і акуратно виконувати цю роботу, підтримувати порядок на робочому місці.

Науковий світогляд як узагальнена система поглядів, понять, переконань, ідеалів, в яких людина виявляє своє ставлення до оточуючої природи і соціального середовища та включає такі: система наукових знань, погляди людини (на природу, на суспільство, на місце людини в цьому суспільстві), переконання (глибоко осмислені та емоційно пережиті стійкі життєві позиції особи, що виражаються в її характері, діяльності та поведінці), ідеали усвідомлення вищої досконалості, те що є метою діяльності людини.

Структурні елементи світогляду – загальні знання (основа формування поглядів і переконань); світоглядні уміння (розумові операції, здатність робити висновки); переконання; погляди; ідеали.

Шляхи розумового виховання: навчальний процес у школі, що включає вивчення різних навчальних дисциплін; позаурочна виховна робота (гуртки, конференції, наукові товариства); вплив засобів масової інформації.

3. МОРАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ

Моральне виховання як виховна діяльність школи і сім'ї, що має на меті формування стійких моральних якостей, потреб, почуттів, навичок і звичок поведінки на основі засвоєння ідеалів, норм і принципів моралі, участь у практичній діяльності.

Методологічна основа морального виховання – етика (наука про мораль).

Мета і завдання морального виховання. Мета – набуття молодим поколінням морального досвіду, успадкування народних надбань українського народу, держави, формування моральної культури. Завдання – формування національної свідомості й самосвідомості, прагнення жити в гармонії з природою, свідомої дисципліни, обов'язку та відповідальності, поваги до закону, до старших, до жінки.

Зміст морального виховання: громадянське виховання, патріотичне виховання, інтернаціональне, виховання гуманізму, виховання свідомої дисципліни і культури поведінки, виховання дружби і товаришування, правове, екологічне, економічне, статеве виховання.

Методи морального виховання: методи формування системи морально-етичних знань (інформаційний метод); методи вироблення моральних переконань (спрямування дітей на вироблення ціннісних орієнтацій та діяльності); виховні ситуації (для розв'язання етичних проблем, які створюються методом організації спілкування); привчання і вправи; заохочення і покарання; гра та інші.

Шляхи і форми морального виховання. *Шляхи:* навчальний процес (у процесі вивчення основ різних наук); різні форми позакласної та позашкільної роботи; участь дітей у дитячих самодіяльних організаціях та об'єднаннях. *Форми:* керівництво життям і діяльністю учнівського колективу (виховні години, збори, робота з активом); інформаційно-масові (дискусії, вечори, розповіді, етичні бесіди); дієво-практичні (вікторини, конкурси); шкільні клуби; індивідуальні (консультації, бесіди).

Загальнолюдські моральні цінності – набуті попередніми поколіннями, незалежно від расової, національної чи релігійної приналежності, морально-духовні надбання, які визначають основу поведінки й життєдіяльності окремої людини або певних спільнот. *Гуманізм* (лат. людський, людяний) прогресивний напрям духовної культури, що звеличує людину як найвищу цінність у світі, утверджує право людини на земне щастя, захист прав на свободу, всебічний розвиток і прояв своїх здібностей. *Милосердя* – добре, співчутливе ставлення до людини, яка переживає горе, страждає. *Альтруїзм* безкорисливе прагнення до діяльності на благо інших, готовність заради цього зректися власних інтересів. *Патріотизм* – громадянське почуття, змістом якого є любов до свого народу, Батьківщини, усвідомлення своєї причетності до історії, традицій, культури свого народу, вболівання за його майбутнє. *Інтернаціоналізм* – моральне поняття, яке передбачає поважне ставлення до інших народів, їхньої історії, культури, мови, прагнення до взаємодопомоги. *Гідність* – моральне поняття, що виражає уявлення про цінності людини як особистості, особливе моральне ставлення людини до самої себе і ставлення до неї спільноти, в середовищі якої визначається цінність особистості.

Національні моральні цінності – історично зумовлені і створені певним етносом погляди, переконання, ідеали, звичаї, обряди, практичні дії, які ґрунтуються на загальнолюдських цінностях, але вирізняють певні національні прояви, своєрідність у поведінці і служать основою соціальної діяльності людей окремої етнічної групи.

Провідні напрями морального виховання

Екологічне виховання як систематична педагогічна діяльність, спрямована на розвиток в учнів екологічної культури. *Завдання екологічного виховання:* нагромадження екологічних знань; виховання любові до природи, бажання берегти і примножувати її; формування навичок діяльності в природі.

Статеве виховання як складова загального процесу виховної роботи школи і сім'ї, що забезпечує правильний статевий розвиток дітей і молоді. *Завдання:* виховувати в учнів повагу до себе, чоловічу та жіночу гідність; виховувати них повагу до протилежної статі, формування у хлопців та дівчат таких почуттів як сором, совість, скромність, які дуже потрібні для правильних взаємовідносин між ними; формування почуття відповідальності юнаків і дівчат за свої дії (що стосуються статевих відносин).

Патріотичне виховання як планомірна виховна діяльність, спрямована на формування у вихованців почуття патріотизму. *Завдання:* розвиток любові до батьківщини, національної самосвідомості й гідності; дбайливе ставлення до рідної мови, культури, традицій; відповідальність за природу рідної країни; потребу зробити свій внесок у долю батьківщини; інтерес до міжнаціонального спілкування; прагнення праці на користь рідної країни, її народу.

4. ТРУДОВЕ ВИХОВАННЯ

Трудове виховання як процес залучення школярів до різноманітних педагогічно організованих видів суспільно корисної праці з метою передання їм певного виробничого досвіду, розвитку в них творчого практичного мислення, працьовитості й свідомості людини праці. **Методологічна основа трудового виховання** – народна педагогіка, вчення видатних педагогів і мислителів про працю.

Мета і завдання трудового виховання. *Мета* – виховання свідомого ставлення до праці через формування звички та навиків активної трудової діяльності. *Завдання*: психологічна підготовка особистості до праці (прагнення і бажання сумлінно і відповідально працювати, усвідомлення соціальної значущості праці як необхідного обов'язку і духовної потреби людини, бережливе ставлення до результатів праці і поваги до людей праці, творче ставлення до праці); практична підготовка до праці (наявність загальноосвітніх і політехнічних знань про загальні основи виробничої діяльності людини, вироблення умінь і навичок, необхідних для трудової діяльності, виховання основ трудової культури); в) підготовка до свідомого вибору професії.

Зміст трудового виховання відображають поняття: «трудова свідомість»; «досвід трудової діяльності»; «активна трудова позиція». Трудова свідомість як уявлення про ставлення до праці, участі у суспільно корисній праці, з'ясування ролі праці у виборі майбутньої професії. Досвід трудової діяльності як система загальних умінь і навичок, необхідних у повсякденному житті, узагальнення набутого досвіду. Активна трудова позиція як система трудових потреб, інтересів, переконань, ціннісних орієнтацій.

Види трудової діяльності школярів: навчальна (за К. Ушинським, найскладніша праця); трудове навчання; суспільно корисна праця (озеленення вулиць, збір лікарських рослин, сировини, виготовлення годівниць і т. ін); продуктивна праця (спрямована на створення матеріальних цінностей, коли учень безпосередньо залучається до системи виробничих відносин); самообслуговування – догляд за своїми речами, прибирання шкільних приміщень, догляд за рослинами тощо.

Принципи трудового виховання: єдність трудового виховання і загального розвитку – морального, інтелектуального, естетичного і фізичного; розкриття, виявлення, розвиток індивідуальності у праці; висока моральність праці, її суспільно корисна спрямованість; раннє залучення до продуктивної праці; різноманітність видів праці; постійність, безперервність праці; наявність рис продуктивної праці дорослих у дитячій праці; творчий характер праці, поєднання зусиль розуму і рук; наступність змісту трудової діяльності, умінь і навичок; загальний характер продуктивної праці; посиленість трудової діяльності; єдність праці і багатогранного життя (за В. Сухомлинським).

Професійна орієнтація учнів як цілеспрямована діяльність вихователя, що передбачає надання допомоги вихованцеві у правильному виборі професії. *Етапи профорієнтаційної роботи:* професійна інформація, професійна діагностика, професійна консультація, професійний відбір, професійна адаптація.

Система трудового виховання: навчальна праця; реалізація принципу політехнізму; трудове навчання; учнівські кооперативи; позакласна робота з трудового виховання школярів; літні трудові об'єднання учнів; праця в сім'ї.

Зв'язок трудового і економічного виховання. **Економічне виховання** як організована педагогічна діяльність, спрямована на формування економічної свідомості учнів. *Завдання економічного виховання:* ознайомлення учнів із законами ринкової економіки, перебудовою структури виробництва, підвищенням його ефективності, вдосконаленням виробничих відносин, системою управління і методами управління; формування здатності до економічного мислення, творчого пошуку підвищення продуктивності праці, вміння швидко оволодівати новими формами і методами праці; виховання почуття рис господаря, що працює з віддачею, бережливо ставиться до результатів праці; виховання здорових матеріальних потреб, умінь розпоряджатися зарплатою. *Шляхи:* залучення дітей до праці з самообслуговування, ремонту обладнання і приміщень, розподілу шкільного бюджету; обговорення газетних та журнальних статей на економічну тематику; виробничі екскурсії, зустрічі з працівниками підприємств; залучення учнів до економічних стосунків у школі і вдома.

5. ЕСТЕТИЧНЕ ВИХОВАННЯ

Естетичне виховання як складова виховного процесу, безпосередньо спрямована на формування здатності сприймати й перетворювати дійсність за законами краси в усіх сферах діяльності людини. **Основні поняття і терміни естетичного виховання:** естетична свідомість, естетичне сприйняття, естетична культура, естетичні почуття, естетична насолода, естетичні судження, естетичні ідеали, естетична діяльність, естетика поведінки. Усі вони в комплексі розкривають сутність естетичного виховання.

Методологічна основа естетичного виховання – естетика (наука про прекрасне).

Мета і завдання естетичного виховання. *Мета* – виховання здатності цілеспрямовано сприймати, відчувати, правильно розуміти й оцінювати красу довкілля, природи, суспільного життя, праці, мистецтва. *Завдання:* формування естетичних понять, поглядів, переконань; виховання естетичних смаків; формування умінь і навичок творити прекрасне; розвиток в учнів творчих здібностей.

Джерела (засоби) естетичного виховання: художня література, музика, образотворче мистецтво, кіно, природа, оформлення школи і її приміщень, зовнішній вигляд учителів і учнів, стосунки між учнями і вчителями, естетика праці і т.п.

Форми естетичного виховання: екскурсії, прогулянки, свята, концерти, уроки гарної поведінки, конкурси, змагання, рольові ігри, драмгуртки і т. д.

6. ФІЗИЧНЕ ВИХОВАННЯ

Фізичне виховання як педагогічний процес, спрямований на фізичне і духовне вдосконалення людини, оволодіння нею систематизованими знаннями, фізичними вправами та способами їх самостійного використання протягом усього життя. **Вихідні поняття фізичного виховання:** «фізична культура», «фізичний розвиток», «спорт». *Фізична культура* як сукупність властивостей людини, які набуваються у процесі фізичного виховання і виражаються в її активній діяльності, спрямованій на всебічне удосконалення своєї фізичної природи та ведення здорового способу життя. *Фізичний розвиток* як процес зміни форм і функцій організму людини протягом її індивідуального життя. *Спорт* є органічною частиною фізичної культури, особливою сферою виявлення та уніфікованого порівняння досягнень людей у певних видах фізичних вправ, технічної, інтелектуальної та іншої підготовки шляхом змагальної діяльності.

Методологічна основа фізичного виховання – теорія і методика фізичного виховання, анатомія, фізіологія, гігієна, спортивна психологія.

Мета і завдання фізичного виховання. *Мета* – зміцнення здоров'я, сприяння гармонійному розвитку особистості та підготовка молоді до праці і захисту України. *Основні завдання:* сприяння зміцненню здоров'я і загартування організму учнів, підвищенню їх працездатності; формування рухових умінь і навичок школярів у процесі виконання певних рухів; сприяння придбання учнями необхідних знань у галузі фізичної культури, спорту, гігієни та медицини про значення фізичної культури і спорту для укріплення здоров'я, про режим дня, особисту гігієну, способи підтримання високої працездатності, про фактори загартування, прийоми самоконтролю та ін.; розвиток основних фізичних якостей школярів (сили, спритності, терплячості, гнучкості, відваги та ін.), забезпечення єднання фізичного виховання з моральним, естетичним, трудовим, розумовим; виховання вольових і моральних якостей свідомого ставлення школярів до власного організму.

Засоби фізичного виховання: фізичні вправи (гімнастика, спортивна гра, туризм), оздоровчі сили природи (сонячне опромінення, повітряні і водяні процедури), гігієнічні фактори (режим праці та відпочинку, харчування, оптимальна площа спортивних залів, вологе прибирання, провітрювання та ін.).

Система взаємопов'язаних форм організації фізичного виховання школярів : урок фізичної культури; фізкультурно-оздоровчі заходи в режимі шкільного дня (гімнастика до занять, фізкультурні хвилини на уроках, ігри та фізичні вправи на перервах і в режимі продовженого дня); позакласна спортивно-масова робота в школі (заняття у спортивних гуртках та секціях, спортивні змагання); позашкільна спортивно-масова робота (за місцем проживання учнів, заняття в ДЮСШ, дитячих туристичних станціях, спортивних товариствах самостійні

заняття школярів фізичними вправами в сім'ї, на шкільних майданчиках, стадіонах та інше).

Уроки фізичної культури покликані забезпечувати різнобічну загальну фізичну підготовку школярів.

Оздоровчо-гігієнічна робота в режимі навчального часу: гімнастика до навчальних занять, фізкультурні хвилини під час уроку, спортивні розваги, гра на великих перервах.

Позакласна і позашкільна робота з фізичного виховання спрямована на підвищення загальної фізичної і спортивної підготовки школярів, на розвиток інтересу до спорту, на самостійне систематичне виконання фізичних вправ. Школярі можуть займатися в спортивних секціях (легкої атлетики, гімнастики, лижної підготовки, ковзанярської, волейбольної, тенісної та ін.), брати участь у масових змаганнях, спортивних святах.

Фізичне виховання у сім'ї. Форми роботи вчителів фізичної культури з батьками. Функції батьків в організації фізичного виховання дітей: створення необхідних матеріально-технічних умов для занять удома; контроль і сприяння дотриманню дітьми режиму дня, правил особистої гігієни, загартування, виконанню ранкової гімнастики і домашніх завдань; особиста участь у змаганнях сімейних команд, днях здоров'я, спортивно-художніх вечорах, фізкультурно-художніх святах, іграх, розвагах, прогулянках; організація змагань та ігор на дитячих майданчиках за місцем проживання і в школі.

Проведення фізкультхвилинки і фізкультпауз. Завдання цих двох форм однакові: повернути втомленій дитині працездатність, увагу; зняти м'язове і розумове напруження; попередити порушення постави. **Організація фізкультурних хвилинки** передбачає підготовку приміщення й учнів, які для виконання вправ виходять з-за парт, послаблюють комірці, ремені. Фізкультхвилинка проводиться на кожному уроці за перших ознак втоми (порушення уваги, зниження активності), яка настає переважно після 20-30 хв роботи (залежно від віку та інтенсивності розумової діяльності дітей). Час початку фізкультхвилинка визначається вчителем. У старших класах проводяться фізкультпаузи тільки під час занять у навчально-виробничих майстернях за типом виробничої гімнастики.

Організовуючи фізкультурні хвилини, дуже важливо дотримуватися певних методичних умов, а саме: належної їх тривалості (2,5-3 хв), включення 3-4 вправ з 6-8-разовим повторенням кожної. Окремі вправи для рук, для відчуття постави можуть виконуватися за партою. Комплекс передбачає вправи для м'язів рук, спини, ніг, які здатні зняти статичне напруження, активізувати дихання, посилити кровообіг (усунути застійні явища).

Фізкультурні паузи проводяться у групах подовженого дня і в домашніх умовах учнями середніх і старших класів протягом 10-15 хв кожних 50-60 хв навчальної праці. Крім загальнорозвиваючих вправ, виконують біг на місці, стрибки, рухливі ігри. Під час фізкультпауз учні, зазвичай, опрацьовують домашні завдання з фізичної культури. Якщо є змога музично супроводжувати фізкультпаузи, то це є додатковим фактором відпочинку дітей.

Здоровий спосіб життя школярів – важливий пріоритет сучасної освіти: поняття, складові, шляхи формування

За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), тривалість життя і стан здоров'я кожної людини багато в чому залежить від способу життя, основи якого формуються ще в дитинстві. **Здоровий спосіб життя (ЗСЖ)** визначається як діяльність, спрямована на формування, збереження та зміцнення здоров'я людей як необхідної умови для прогресивного розвитку суспільства в усіх його напрямках.

Чинники, які визначають здоровий спосіб життя: правильно обраний режим дня; раціональне харчування; відмова від шкідливих звичок: паління, вживання наркотиків і алкоголю; загартування.

Здоровий спосіб життя передбачає знання і дотримання режиму навчання та відпочинку, правил харчування й особистої гігієни, визначення й обов'язкове виконання фізичних вправ, які забезпечують оптимальний руховий режим, а також усвідомлення шкідливості вживання наркотиків, алкоголю, тютюну. За даними ВООЗ та багатьох дослідників встановлено, що здоров'я на 50–55% залежить від способу життя (умови, режим, харчування, фізична культура, мікроклімат у сім'ї та колективі, наявність шкідливих звичок); генетичного чиннику (спадковість) – на 20%; навколишнє середовище, природнокліматичні умови

(забруднення повітря, води, ґрунту, різні зміни атмосферних впливів, підвищені магнітні, геліокосмічні випромінювання) – на 20%, системи охорони здоров'я – на 10%.

Об'єктивні та суб'єктивні чинники виховання основ здорового способу. До **об'єктивних** належать: 1) передумови для ведення ЗСЖ (раціональне харчування, заняття фізичною культурою і спортом, відпочинок), що відносяться до сфер матеріального, виробничого, сімейно-побутового й духовного життя; 2) сприятливе середовище існування (повітря, вода, географічні умови життя людини, рослинний і тваринний світ), безпечні умови праці; 3) економічні та інші стимули, а також інші фактори, що зумовлюють потребу людини дотримуватись ЗСЖ; 4) стан процесу пропаганди ЗСЖ. **Суб'єктивними чинниками** є: 1) спадкова біологічна основа; 2) психічні почуття, настанови; 3) стереотипи мислення і свідомості; 4) національний менталітет; 5) спрямованість поведінки.

7. НАРОДНА ПЕДАГОГІКА ПРО ВИХОВАННЯ

7.1. Народна педагогіка про трудове виховання дітей і молоді

У народній педагогіці **праця** є основним засобом, основним напрямком виховання. **При народженні дитини** існувало багато звичаїв. Якщо родився хлопчик, то клали навхрест сокиру і книжку, промовляючи: «Щоб дрова рубав і книжку читав», якщо дівчинка – серп і гребінь, «Щоб хліб жала і сорочку пряла». У народній педагогіці виділяють три **етапи трудового виховання**: 1) вступний або ігровий (від 2 до 6-7 років); 2) помічний або визначальний (від 7 до 15 років); 3) основний або завершальний (від 15 до 20 років). **Трудові якості**: працьовитість, охайність, зосередженість, енергійність, сумлінність, повага до праці, повага до людей праці, повага до трудових звичаїв, бережливе ставлення до знарядь праці, моральне задоволення від праці і здійснювалось це за допомогою системи **засобів**: фольклор, колискові пісні, народні пісні, ігри, іграшки, крилаті вислови, спостереження за діяльністю дорослих, наслідування діяльності дорослих, трудові свята та обряди, трудові доручення і обов'язки, традиції сім'ї.

7.2. Українська народна педагогіка про моральне виховання особистості

Перші знання про моральні норми дитина дістає від своїх перших вихователів – батьків. Народна педагогіка звертає увагу батьків на те, що **правильна постановка морального виховання** дітей зумовлюється його вдалим початком («Добрий початок – половина задуманого»). Вона закликає дбати про виховання з перших років життя дитини («Як не навчиш дитину в пелюшках, то не навчиш і в подушках»), взявши під контроль її моральну поведінку («Тідність людини визначають її вчинки»). У практиці народного виховання стало загальновизнаним з першого року **привчати дітей слухати дорослих**, завжди виконувати вимоги батьків. В сім'ях здавна укорінилась добра традиція привчати молодь до **піклування про слабших**. Українська етнопедагогіка закликає співчутливо ставитись до сиріт і напівсиріт, надавати їм підтримку і допомогу. Кривдити сироту – гріх. Народна педагогіка бере на своє озброєння мораль людей, засновану на любові й **повазі до людини праці**. Народна педагогіка схвально відгукується й про такі моральні риси людини, як доброта і ввічливість, прагнення до справедливості і рівності, уміння піклуватись про слабих і безпомічних. До позитивних моральних якостей відносить також почуття вдячності батькам за опіку й виховання, вчителям за навчання, бабусям і дідусям – за тепло і ласку. Народна педагогіка бореться за ставлення до людини як до найвищої цінності, захищає право кожного на свободу, щастя. Традиційна українська етнопедагогіка об'єднує у системі духовно-морального розвитку особистості також **релігійне виховання**, побудоване на основі віри в Бога і сповідуванні християнської моралі. Однією з найважливіших вимог народної моралі була любов до людей, що перш за все мала виявлятися у наданні допомоги ближньому «Люби ближнього твого, як самого себе», – говорить одна із головних християнських заповідей. **Перелік моральних якостей**, які розвивались в процесі морального виховання: доброта, справедливість, чесність, лагідність, ввічливість, правдивість, милосердя, щедрість, людяність, охайність, щирість, стриманість, мудрість, гостинність, повага до батьків, старших, любов до ближнього, любов до України, повага до інших народів, почуття честі, почуття совісті, вболівання за долю українців, почуття волі. **Засоби** морального виховання – крилаті вислови, фольклор, колискові пісні, народні пісні, ігри, іграшки, праця, особистий приклад батьків, християнські заповіді, осуд через слово «гріх».

7.3. Українська етнопедагогіка про розумове виховання дітей та молоді

Розум розглядається народом, як одна з найважливіших людських якостей («Не краса красить, а розум»). Ця важлива цінність людини є досить вагомою в житті і діяльності кожного. «Мудрим ніхто не родився, а навчився» – кажуть у народі. Тому народна педагогіка вчить, що кожна людина повинна бути розумною («На те й голова, щоб у ній розум був»).

Крім живого спілкування з дітьми в практиці розумового виховання велике значення має використання фольклору, тобто такі **засоби розумового виховання** як потішки, пестушки, пісні, загадки, легенди, думи, байки, частівки, прислів'я, приказки.

Як бачимо, народна педагогіка головне призначення народного виховання вбачає у розвитку цікавості в дитини, допитливості і формуванні на їх основі пізнавальних інтересів. Основні **розумові якості**, які формуються у процесі розумового виховання: розум, кмітливість, зосередженість, допитливість, освіченість, цікавість, точність, розсудливість.

7.4. Українська етнопедагогіка про естетичне виховання дітей та молоді

Естетичне виховання визначається як цілеспрямоване формування естетичного ставлення до життя, а саме: праці, родинних обов'язків, громадської діяльності, природи, мистецтва, особистої поведінки. Залучення дітей до прекрасного починається дуже рано, з маминої колиски. Надзвичайно велике значення для розвитку естетичних почуттів має **фольклор**. Так, наприклад, у закличках відображається серйозна турбота про долю врожаю, про сенс хліборобської праці, мирилки виступають як засіб розв'язання конфліктів у дитячому колективі. Але чи не найпопулярнішим жанром фольклору, який полонить серця дітей і дорослих, є казка. У казках відобразилися світогляд народу, його мораль та етика, педагогічний досвід. Значний вплив на формування естетичне уподобань дітей мають **дитячі іграшки**. Народні умільці, виготовляючи гарні і привабливі іграшки, завжди прагнули до художньої досконалості. Досить інтенсивно залучає молодь до прекрасного **народне декоративно-прикладне мистецтво**. Значний вплив на формування естетичних смаків за традиціями народної педагогіки мають **народний театр і народні танці**. Могутнім засобом естетичного виховання є **музика**. Народна педагогіка має в цьому відношенні могутнє виховне джерело – багату народну музику і різні види народних музичних інструментів. Народна педагогіка завжди покладає на музику, як і на мистецтво взагалі, великі надії. Недаремно у народі кажуть, що людина, яка тримає в руках скрипку, не здатна заподіяти зла. Серед основних чинників естетичного виховання дітей в сім'ї, за народною педагогікою, є **природа**. Без природи життя неможливе. Природа без людини обійтися може, а людина без природи – ні. Виховання без природи теж немислиме. З давніх-давен таку позицію займає українська етнопедагогіка. **Перелік естетичних якостей особистості**: естетичність, пристойність, акуратність, скромність, охайність, уважність, естетичні смаки, почуття краси, почуття ритму, художня досконалість. **Народні засоби** естетичного виховання: фольклор, іграшки, декоративно-прикладне мистецтво, народний театр, народні танці, музика, мовний етикет, природа, праця.

7.5. Народна педагогіка про фізичне виховання особистості

Народний досвід фізичного виховання найбільш повно описаний у працях Є. Сявавко «Українська педагогіка в її історичному розвитку», М. Стельмаховича «Народна педагогіка», А. Цюся «Фізичне виховання в календарній обрядовості українців» та ін.

В українській педагогіці досить багато крилатих висловів, які підкреслюють **роль здоров'я** у житті людини: «Здоров'я – всьому голова», «Найбільше щастя в житті людини – здоров'я», «Здоровий не знає, який він багатий». **Фізичне виховання** – один з найдавніших і найважливіших складників цілеспрямованого впливу на підростаюче покоління. В народній педагогіці чітко визначено мету виховання: зміцнення здоров'я і сприяння правильному фізичному розвитку, підготовка людини до фізичної праці та оборони вітчизни, виховання таких необхідних життєвих якостей, як сила, витривалість, спритність.

Піклування про здоров'я розпочинається ще далеко до народження дитини і здійснюється протягом усього періоду її розвитку.

Найпоширенішим **засобом фізичного виховання** дітей у народній педагогіці є **оздоровчі сили природи** – сонце, повітря, вода. Народна педагогіка заохочує перебування дітей на свіжому повітрі, сонці. Сонячне світло зміцнює здоров'я, сприяє розвитку організму.

В народі кажуть: “Щоб дитина чистенька і пахуча була”, тому вже на другий чи на третій день від народження немовляти вдаються до купання. На Україні поширився звичай класти в першу купіль новонародженого різні ароматичні трави, висловлюючи при цьому різні добрі побажання. Схвально відгукується народна педагогіка й про **парильну й лазню**, як оздоровчі засоби. Вода здавна в багатьох народів є символом чистоти і здоров’я. Недарма в народі існує таке побажання: “Будь здоровий, як вода”. Велике значення в народі приділяли **загартуванню організму** дитини. Багатовіковий народний досвід переконав, що ходіння по землі босоніж влітку – прекрасний спосіб загартування людського організму, надійний засіб запобігання плоскостопості та простуди. Природа наділила людину, а зокрема, дитину невичерпною рухливістю, що свідчить про її особливу потребу в цьому. У народній педагогіці відомо чимало **ігор**, які сприяють фізичному розвитку дітей: “Гуси-лебеді”, “Третій зайвий” та ін. Тілесному розвитку сприяють такі різноманітні рухи: ходьба, стрибки, біг, кидання предметів. Діти охоче полюбують стрибати в довжину, висоту, через різні природні перешкоди – струмки, рівчаки.

Велике значення має **правильне харчування**, яке є необхідним засобом підтримання життя та здоров’я людини. Недарма в народі кажуть: “Смачно їсти, добре спати, Бог здоров’я мусить дати”. Пряме відношення до тілесного виховання, має **одяг**, який оберігає тіло людини від шкідливих впливів – від простуди чи перегріву. Одяг дитини повинен бути вигідним, пристосованим до відповідної статі, пори року, погоди, свята чи буднів, місця перебування тощо. Він має бути виготовленим з природних матеріалів (льону, бавовни, хутра, вовни), а не з штучних синтетичних волокон. Привчаючи дитину до самостійного користування одягом, варто виконувати народну пораду: “Тримай голову в холоді, а живіт і ноги в теплі – будеш жити вік на землі”. Проте одяг у тілесному вихованні має не тільки фізичне, а й морально-естетичне значення в плеканні естетичного смаку, бережливості.

Особливо чітко простежується **зв’язок фізичного виховання з трудовим**. Народна педагогіка високо підносить значення фізичного розвитку тому, що він створює добрі передумови для повноцінної і активної трудової діяльності.

Фізична діяльність завжди перебуває у тісному зв’язку **із розумовою** (“Сила без голови шаліє, а розум без сили мліє”). Вони однаково представляють позитивні ознаки особистості (“Сила та розум – краса людини”). Піднесення рівня фізичного розвитку поліпшує розумову діяльність людини (“В здоровому тілі – здоровий дух”), працездатність (“Щоб працювати, треба силу мати”). У народі з покоління в покоління передаються казки, легенди, думи, оповідання про людей, наділених надзвичайною фізичною силою.

Фізичні якості: сила, витривалість, спритність, швидкість, загартованість, жвавість, рухливість, відважність, фізична зрілість. **Засоби** фізичного виховання: сонце, повітря, вода, ігри, лазні, парильні, ходіння по землі босоніж, ходьба, стрибки, біг, крилаті вислови, колискові пісні, фольклор.

Народні ігри у вихованні дітей та молоді

Протягом віків в Україні формувалися самобутні **рухливі ігри, забави**, естафети. В них відображалися звичаї нашого народу, його побут та уява про світ.

Народні рухливі ігри займають чільне місце у фізичному розвитку дітей, зміцненні їхнього здоров’я, формуванні здорового способу життя. За допомогою ігор у них закріплюються та вдосконалюються вміння і навички з основних рухів (ходьби, бігу, стрибків, лазіння, метання, рівноваги), розвиваються фізичні якості (сила, спритність, гнучкість, витривалість). Народні ігри мають кілька **класифікацій** за різними характеристиками. За ступенем фізичного навантаження (ігри великої, середньої та малої рухливості), за основними рухами (ігри з ходьбою, бігом, стрибками, лазінням тощо). Українські народні ігри поділяються за змістом на ті, що пов’язані: з обрядами та традиціями; з працею дорослих; з історичними подіями та соціальними відносинами; з побутом; із природою; з різними діями. Існує поділ дитячих ігор на два види: ігри, спрямовані на духовний розвиток дитини, та ті, які передбачають найбільшу активізацію фізичних і спортивних якостей та ін.

Народні рухливі ігри мають **специфічні особливості**: ці ігри гуртові, вони об’єднують від десяти до двадцяти й більше дітей; вони образні, в кожній грі відбивається якась подія або випадок, близький за своїм змістом дитині; ігри багатоваріантні, одна й та сама гра в різних

регіонах України має неоднакові приспіву, та й умови її можуть різнитися; за своєю структурою більшість народних ігор прості, однопланові, завершені, в них у єдине ціле поєднуються слово, рух, пісня; в українських народних рухливих іграх часто використовується природний матеріал (шишки, гілочки, жолуді, камінчики тощо); більшість ігор супроводжуються віршованим текстом; майже всі народні рухливі ігри граються в колі (замкненому чи розірваному).

Організація та методика проведення ігор передбачає: вибір гри; підготовку місця для гри; організацію гри; управління грою; підсумки гри. Організуючи для дітей здоровий відпочинок протягом навчального та в позанавчальний час, педагогу необхідно дотримуватись певних **методичних вимог**: гра повинна бути зрозумілою; правила гри мають чітко повідомлятися, мати невеликий обсяг; підбір матеріалу повинен відповідати програмі та віку дитини; ігри не повинні бути стомлюючими.

Фізичне виховання в календарній обрядовості українців. Важливу роль у збереженні і зміцненні здоров'я нашого народу відігравала **календарна обрядовість**, до якої входили свята, обряди, магичні дії, гадання, ігри, розваги, хороводи. Календарні обряди виникли як аграрномагічні, які поступово втратили свою початкову функцію, і вже в кінці XIX ст. сприймалися переважно, як розваги.

У змісті календарної обрядовості українців значне місце посідають різноманітні рухливі ігри, забави, танці, хороводи, одноборства, фізичні вправи. Вони мали чітко визначене місце і виконувалися залежно від пори року та характеру свята.

Народні дитячі ігри умовно поділяють за порами року на весняні, літні, осінні й зимові. **Навесні** діти бавились у «Шума», «Гуси», «Подоланочку». **Літом** були популярні ігри «Золоті ворота», «Косарі», «Коза-Дерева», «Хусточка», «Городки». **Восени** характерними були ігри «Гарбуз» (з піснею «Ходить гарбуз по городу»), «Зайчик» (з піснею «Заїньку за голівоньку»), «Квач», «Піжмурки». **Узимку** улюбленими дитячими іграми були «Сніжинки» (з піснею) і «Миші» (з піснею), «Заслужений зайчик» (з піснею), «Кіт та миша» (з піснею «Ой до нори, мишко»), «День і ніч».

Виконання фізичних вправ у календарній обрядовості також мало міфологічне значення. **Стрибки**: очищення людини; пророцтво на подружнє життя; сприяння росту рослин зміцнення здоров'я (на Івана Купала). **Перекиди, качання**: підвищення врожайності землі; сприяння вагітності жінок; зміцнення здоров'я (на Юрія). **Метання**: підвищення врожайності землі; сприяння росту рослин; зміцнення здоров'я; пророцтво на подружнє життя; чарування на майбутній врожай (на Різдво). **Гойдання на гойдалці**: очищення людини; сприяння росту рослин (на Різдво, Великдень). Плавання, купання: викликання дощу; зміцнення здоров'я; очищення людини (Великдень, Івана Купала). Верховна їзда: очищення людини (Юрія).

До складу річного кола входили весняні, літні, осінні та зимові свята. Кожне свято мало свої, тільки йому характерні особливості. Обов'язковим елементом календарних свят і обрядів були різноманітні фізичні вправи, одноборства, хороводи, ігри та забави. **Весняні свята** приурочувалися до пробудження природи, підготовки до проведення польових робіт. Тому, вони мають яскраво виражений позитивний емоційний фон. Краса весняного пробудження сприяла радісному настрою, веселості. Весняні свята супроводжуються великою кількістю хороводів, танців, рухливих ігор та забав. **Літні свята і обряди** підпорядковувалися охороні посівів від засухи, граду, бурі. Тому, поряд з радісними мотивами, пов'язаними з розквітом і буянням природи, у селян виявляється тривога за долю майбутнього врожаю, саме тому у змісті літніх свят помітно багато своєрідних магичних ігор і забав магичного спрямування. Зокрема, стрибки через вогонь на Івана Купала, хороводи на Трійцю виконували, в першу чергу, охоронні функції. З настанням **осені** кількість календарних свят зменшується. Це, насамперед, пов'язано із жнивими. Різноманітні осінні ігри та забави були пов'язані із збором врожаю та його забезпечення на майбутні роки. **Зимовий цикл** характеризується великою кількістю свят. Основний їхній мотив – підготовка до весняних робіт. У змісті зимових свят спостерігається велика кількість різноманітних ігор, одноборств, забав у приміщеннях, на вулицях і льоду.

ТЕМА 8. Методи та форми виховання. Виховання особистості в колективі

Інформаційний матеріал

Мета лекції – сформувати у студентів цілісне уявлення про методи, прийоми, засоби та форми виховання, а також педагогічні умови їх ефективного використання в освітньому процесі. Розвинути здатність свідомо добирати й поєднувати методи та форми виховної роботи, організовувати виховання особистості в учнівському колективі з урахуванням етапів його розвитку. Сприяти формуванню готовності майбутнього вчителя музичного мистецтва до соціально відповідальної, етично виваженої та командної педагогічної діяльності.

Опорні поняття: *метод виховання, прийом виховання, засіб виховання, лекція, бесіда, диспут, дискусія, доручення, вимога, заохочення, покарання; форма виховання, види форм виховної роботи (масова, групова, індивідуальна), позакласна виховна робота, позашкільна виховна робота, колектив; учнівський колектив; загальношкільний колектив; етапи розвитку колективу.*

План

1. Поняття про методи і прийоми виховання, їх класифікація.
2. Засоби і форми виховної роботи. Класифікація форм виховання.
3. Педагогічні умови використання методів і форм виховання.
4. Виховання особистості в колективі.

Література:

Основна: [1], [2], [3], [6], [7], [8],[9], [15], [18], [20], [21].

Допоміжна: [3], [6], [21], [24], [25], [26], [28], [29], [31], [32], [33].

ЗМІСТ ЛЕКЦІЙНОГО МАТЕРІАЛУ

1. ПОНЯТТЯ ПРО МЕТОДИ І ПРИЙОМИ ВИХОВАННЯ, ЇХ КЛАСИФІКАЦІЯ

Поняття «метод» (грец. спосіб, шлях) спосіб впливу вихователя на свідомість, волю і поведінку вихованця з метою формування у нього стійких переконань і певних норм поведінки. Це найкоротший шлях досягнення оптимальних педагогічних результатів відповідно до поставлених виховних цілей.

Першовідкривачем методів виховання вважають німецького педагога Йогана-Фрідріха Гербарта (1776 – 1841), який вважав, що філософія визначає мету виховання, а психологія – шляхи до цієї мети.

Метод виховання поділяють на окремі елементи – прийоми виховання, які використовують для підвищення виховної ефективності методів.

Прийом виховання – складова частина методу, що визначає шляхи реалізації вимог методів виховання.

Однією з найпоширеніших є класифікація методів, згідно з якою розрізняють такі групи методів:

1. *Методи формування свідомості особистості:* бесіди, лекції, методи дискусії, переконання, навіювання, приклад.
2. *Методи організації діяльності, спілкування, формування позитивного досвіду суспільної поведінки:* педагогічна вимога, громадська думка, привчання, тренування, створення виховних ситуацій, прогнозування.
3. *Методи стимулювання діяльності і поведінки:* гра, змагання, заохочення, покарання.
4. *Методи самовиховання:* самопізнання, самооцінювання, саморегуляція.

Методи формування свідомості.

Розповідь – засіб поповнення і вироблення моральних понять (коротка, емоційна, доступна, пов'язана з досвідом дітей, супроводжується наочністю, ТЗН).

Роз'яснення – застосовується для поповнення нових моральних норм.

Бесіда – застосовується для обговорення знань, фактів, дій, вчинків (бесіди бувають пізнавальні, етичні, естетичні, екологічні, політичні). Тема бесід повинна бути актуальна,

питання проблемного характеру, відвертість, культура спілкування, самостійні висновки. **Етична бесіда** – бесіда на теми моралі, що передбачає використання наявного у виховання соціального досвіду з метою розширення його і забезпечення умов для усвідомлення особистісної сутності тих чи інших правил, норм поведінки.

Приклад – метод виховання, який передбачає організацію взірця для наслідування з метою оптимізації процесу соціального успадкування.

Переконання – раціональна моральна основа діяльності особистості, яка дає змогу їй здійснювати певний вчинок свідомо; основна моральна настанова, яка визначає мету і напрям вчинків людини, тверда впевненість у чомусь, заснована на певній ідеї, на світогляді.

Навіювання – застосовують при зниженому рівні усвідомлення і критичності вихованця, регулюючи і стимулюючи його активність. Навіювання буває *пряме* (команда, наказ, настанова); і *опосередковане* (через когось, через щось: інформацію, розповідь, опис, випадок, натяк).

Диспут – прийом (щодо методу переконування) формування переконань і свідомої поведінки шляхом суперечки, дискусії у процесі вербального спілкування з членами первинного колективу чи іншої групи. У початкових класах не рекомендується до проведення.

Дискусія – метод групового обговорення проблеми з метою з'ясування істини шляхом зіставлення різних думок.

При використанні методів цієї групи необхідно: а) під час формування конкретних світоглядних понять, поглядів і переконань враховувати ту «базу», яка вже сформована у вихованців; б) у процесі переконання впливати не тільки на розум, а й на емоційну сферу вихованців; в) враховувати переконаність самого педагога; г) наводити дітям приклади, близькі і зрозумілі їм; ґ) домогтися, щоб учні не тільки зрозуміли вихователя, а й погодились з ним.

Методи організації діяльності, спілкування та формування досвіду поведінки.

Педагогічна вимога – вплив на свідомість з метою спонукання до позитивної діяльності (доцільна, зрозуміла, посильна, справедлива, коротка, пряма – безпосередньо від вихователя, опосередкована – через іншу особу). *Форми вимог:* прохання, довір'я, схвалення, натяк, умова, недовір'я, осуд. Формою колективної вимоги є громадська думка.

Вправа – метод виховання, що передбачає планомірне, організоване, повторюване виконання певних дій з метою оволодіння вміннями і навичками поведінки. Різновиди вправ: гра, виховуючі ситуації, ігрові ситуації.

Привчання – організація планомірного і регулярного виконання вихованцями певних дій з елементами примусу, обов'язковості з метою формування стійких звичок у поведінці.

Доручення – це вправління і позитивних вчинках (постійні, епізодичні, колективні, індивідуальні, посильні, різноманітні, контрольовані).

Прогнозування – передбачення ситуацій (обставин, процесів, явищ, подій), які раніше не мали місця, але можливі в перспективі. *Близька перспектива* полягає в прогнозуванні найближчих подій. *Середня перспектива* полягає в проектуванні подій певною мірою віддалених у часі. *Далека перспектива* спрямована на проектування діяльності особистості, що триватиме протягом значного періоду, а інколи усе життя.

Створення виховних ситуацій – це спеціально організовані педагогічні умови для формування в учнів позитивної поведінки чи подолання недоліків. Прийоми створення виховних ситуацій поділяють на *творчі* (передбачають виявлення педагогом доброти, уваги, піклування, що формують гуманні почуття учня, залучають до цікавої діяльності) та *гальмуючі* (постають як паралельна педагогічна дія (непрямий вплив на вихованця через колектив, у процесі якого негативні риси характеру чи поведінки долають не завдяки безпосередньому звертання до учня, а організацією впливу на нього колективу), осуд наказ, обурення, вибух емоцій – спосіб впливу педагога на вихованця засобами, протилежними до тих, що звичайно очікує особистість від вихователя).

Громадська думка – означає колективну вимогу.

Методи стимулювання діяльності і поведінки.

Заохочення – метод виховання, що передбачає педагогічний вплив на особистість і виражає позитивну оцінку вихователем поведінки вихованця з метою закріплення позитивних

якостей та стимулювання до активної діяльності. *Форми заохочень*: подяка в особову справу, подяка перед строем, занесення на дошку пошани, запис у щоденник, преміювання, нагородження грамотою і медаллю.

Покарання – метод виховання, що передбачає вплив педагога на особистість вихованця з метою осуду чи гальмування його негативних дій і вчинків, щоб відбулося заміщення їх позитивними діями. *Форми покарань*: догана (усна, письмова, перед строем), зниження оцінки з поведінки, накладання додаткових обов'язків, обмеження у заходах. Неприпустимість використання покарань, що принижують гідність дитини.

Гра – це метод і один із видів діяльності дитини, що полягає у відтворенні дитиною дій дорослих і стосунків між ними. «Яка дитина в грі – така вона буде і в житті» – А. Макаренко. *Види ігор*: ігри-дозвілля (за власним бажанням; педагогічні ігри (навчальні), творчі ігри (сюжетно-рольові, конструкторські, драматизації); ігри з правилами (рухливі, хороводні, спортивні, настільні). *Головна умова успішного застосування ігор* – це активне залучення всіх учнів до процесу створення та проведення гри. *Умови успішного проведення гри*: доцільність гри для певного віку дітей, визначення місця і часу проведення гри, кількості учасників; забезпечення природних умов для проведення гри, урахування вікових особливостей учасників гри; захищати гідність та моральне самопочуття кожного учасника гри; визначення ролі вчителя під час проведення гри.

Змагання – конкуренція, боротьба за існування (колективне, індивідуальне, продумане, захоплююче, гласне, об'єктивне, має підсумки і переможців).

Умови підвищення виховної ефективності заохочення і покарання: а) мають бути справедливими, враховувати міру вчинку; б) не повинні бути частими; в) використовуватися в міру їх зростання, від найменшого до найбільшого; г) мати гуманний характер, не повинні ображати людську гідність.

Методи самовиховання. Самовиховання – систематична і цілеспрямована діяльність особистості, орієнтована на формування і вдосконалення її позитивних якостей та подолання негативних.

Етапи самовиховання: самоусвідомлення (усвідомлення людиною себе як особистості); самопізнання (процес пізнання себе, пізнання свого внутрішнього світу); самоставлення (ставлення людини до самої себе); саморегуляція (здатність людини керувати собою).

Методи і прийоми самовиховання: *самопізнання*; *самовизначення* (передбачає з'ясування життєвих цілей, ідеалів, орієнтацій), *самоосвіта*, *самоспостереження*, *самокритика*, *самоаналіз*. *Методи і прийоми самоставлення*: самоповага, самооцінка. *Методи і прийоми саморегуляції* (здатність людини керувати собою на основі сприймання й усвідомлення актів своєї поведінки та психічних процесів): самопідбадьорення, самосхвалення, самозаспокоєння, самонаказ, самовладання, самообмеження, самостимулювання.

Самовиховання є завершальним етапом шкільного виховання, особистість починається займатися самовихованням у підлітковому та юнацькому віці. Молодші школярі ще не займаються самовихованням, але завдання вчителя зацікавлювати дітей цим процесом, розповідати про видатних людей, які досягли значних успіхів, завдячуючи самовихованню.

Народна педагогіка про методи виховання: «Добрий приклад, кращий за сто слів», «Приклад кращий за правило», «Бурчання наскучить, приклад научить» (*приклад*); «Шануй батька і матір», «Поважай старших» (*вимога*); «Стид хоч і не дим, а очі виїсть», «Раз на віку спіткнешся, та й то люди бачать» (*громадська думка*): «Перед тим як карати, полічи до ста», «Злість – погана порадиця» (*покарання*), «Перехвалення – як пересолення» (*заохочення*), «Не вчи дитину штурханами, а добрими словами», «Добрі діти доброго слова послухаються, а лихі й дрючка не бояться» (*переконання*).

Вибір методів виховання. Методи виховання не бувають ні добрими, ні поганими без урахування тих умов, у яких вони застосовуються. Вчитель, який краще враховує конкретні умови, використовує адекватну їм педагогічну дію і передбачає її наслідки, завжди досягає високих результатів виховання.

Загальні причини (умови, фактори), що визначають вибір методів виховання.

1. Цілі і завдання виховання. Ціль не тільки виправдовує методи, а й визначає їх. Яка мета, такими повинні бути й методи її досягнення.

2. Зміст виховання. Необхідно правильно пов'язати методи не із змістом взагалі, а з конкретним смислом.

3. Виховні особливості дітей. Ті самі завдання вирішуються за допомогою різних методів залежно від віку вихованців.

4. Індивідуальні особливості вихованців. Загальні методи, загальні програми є лише канвою виховної взаємодії. Необхідне їх індивідуальне й особистісне коректування.

5. Умови виховання. До них, крім матеріальних, психофізіологічних, санітарно-гігієнічних, відносяться і відношення, які складаються в класі: клімат у колективі, стиль педагогічного керівництва тощо.

6. Засоби виховання. Методи виховання стають засобами, якщо виступають компонентами виховного процесу. Крім методів, існують й інші засоби виховання, з якими методи тісно пов'язані і застосовуються в єдності (наочні посібники, твори образотворчого мистецтва, засоби масової інформації, різні види діяльності, педагогічна техніка та ін.). Значення цих факторів непомітне доти, доки вони знаходяться в межах норми. Але як тільки норма порушується, їх вплив на вибір методів виховання може стати визначальним.

7. Рівень педагогічної кваліфікації. Вихователь обирає лише ті методи, якими він володіє.

8. Очікувані наслідки. Обираючи метод, вихователь повинен бути впевненим в успіху. Для цього потрібно передбачити, до яких результатів призведе застосування методу.

2. ЗАСОБИ І ФОРМИ ВИХОВНОЇ РОБОТИ. КЛАСИФІКАЦІЯ ФОРМ ВИХОВАННЯ

Засоби виховання – надбання матеріальної та духовної культури (художня, наукова література, радіо, телебачення, Інтернет, предмети образотворчого, театрального, кіномистецтва тощо), форми і види виховної роботи (збори, бесіди, конференції, гуртки, ігри, спортивна діяльність), які задіюють під час використання певного методу. Дієвість методів виховання залежить і від того, наскільки у виховному процесі задіяна праця молодшої людини над собою, природа, надбання національної культури (казки, легенди, колискові пісні, обряди, звичаї та ін.).

Форми виховної роботи – варіанти організації виховного процесу, композиційна побудова виховного заходу. Специфічні ознаки форм виховної роботи: функціональність, інтегративність (об'єднання окремих форм в єдине ціле).

Види форм виховної роботи – пізнавально-розвиваючі (конкурси, бесіди, вечори, вікторини); художньо-естетичні (вечори, конкурси, свята, концерти, дитячі вистави); спортивні (змагання, олімпіади, ігри, походи); трудові (конкурси умільців, Дні добрих справ, трудові десанти). *За кількістю учасників форми поділяється:* індивідуальні, колективні (групові, гурткові), масові. *За засобом впливу форм бувають:* словесні, практичні, наочні. *За побудовою форми поділяються:* прості, складні, комплексні.

Масові форми виховної роботи: читацька конференція; тематичні вечори, вечори запитань і відповідей; ранки-зустрічі, літературні вікторини; зустрічі з відомими людьми краю.

Групові форми виховної роботи: політичні інформації; година класного керівника; робота з періодичною пресою; випуск стінної газети; радіо- і телепередачі, художні фільми.

Індивідуальні форми виховної роботи: позакласне читання, колекціонування, гру на музичних інструментах, вишивання, малювання тощо.

Позашкільні форми виховання – широкодоступні заклади освіти, які дають дітям та юнацтву додаткову освіту, спрямовану на здобуття знань, умінь і навичок за інтересами, забезпечують потреби особистості у творчій самореалізації та організації змістовного дозвілля.

До них належать *палаці, будинки, станції, клуби й центри дитячої, юнацької творчості, дитячо-юнацькі спортивні школи, школи мистецтва, студії, бібліотеки, оздоровчі та інші заклади.*

Такі заклади можуть бути комплексними і профільними. *Комплексний* – творчі об'єднання за інтересами (гуртки, секції, ансамблі, театри тощо). *Профільний* – забезпечує

умови для розвитку природних нахилів та інтересів дітей і підлітків, задоволення їх потреб з певного напрямку діяльності. Усі вони працюють за річним планом, навчальний рік у них починається, як правило, 10 вересня поточного року і закінчується 26 травня наступного року.

Набір учнів відбувається як на безконкурсній основі, так і за конкурсом, умови якого виробляє сам заклад. Навчально-виховний процес здійснюється диференційовано, відповідно до індивідуальних можливостей дітей та з урахуванням їх вікових особливостей.

Творчі об'єднання у цих закладах класифікуються за трьома рівнями: **початковий** – творчі об'єднання загально розвиваючого спрямування, що сприяють виявленню творчих здібностей дітей, розвитку їх інтересу до творчої діяльності; **основний** – творчі об'єднання, які розвивають стійкі інтереси дітей та учнівської молоді, дають їм додаткову освіту, задовольняють потреби у професійній орієнтації; **вищий** – творчі об'єднання за інтересами для юних талантів, обдарованих дітей.

3. ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДІВ І ФОРМ ВИХОВАННЯ

Оптимальний вибір методу характеризується такими умовами:

- а) має органічно пов'язуватись з метою, яка стоїть перед школою;
- б) не універсалізувати якийсь із них, має бути система методів;
- в) вибір методу диктується конкретними завданнями і змістом виховного заходу;
- г) залежить від конкретних умов, в яких здійснюється виховний вплив;
- ґ) враховуються індивідуальні і вікові особливості учнів;
- д) динаміка, зрілість, організованість колективу;
- є) метод виховання і особистість вихователя.

4. ВИХОВАННЯ ОСОБИСТОСТІ В КОЛЕКТИВІ

Колектив – соціальне значима група людей, які об'єднані спільною метою, узгоджено діють у напрямку досягнення означеної мети і мають органи самоврядування.

Колектив є соціальною системою, яка виконує такі **функції**: *організаторську* (полягає в об'єднанні особистостей для виконання певних завдань); *виховну* (спрямована на створення оптимальних умов для всебічного виховання, психічного й соціального розвитку особистості); *стимулюючу* (сприяє формуванню морально-ціннісних стимулів діяльності особистості, регулює поведінку членів колективу, впливає на формування в особистості цілеспрямованості, волі, гуманності, працьовитості, совісності, чесності, гідності тощо).

Ознаки колективу – це ті характерні риси, які властиві колективу. До них належать: а) наявність суспільно значимої мети; б) щоденна спільна діяльність, спрямована на її досягнення; в) наявність органів самоврядування; г) встановлення певних психологічних стосунків між членами колективу.

Закони колективу – *закон перспективних ліній* (перспективи бувають близькі – завтрашня радість, середні – до року-півтора. далекі – значно віддалені в часі); *закон паралельної дії* (передбачає вплив вихователя на особистість через громадську думку колективу); *закон єдності та наступності основних стадій розвитку колективу* (удосконалення колективу); *закон єдності та взаємообумовленості у формуванні особистості і колективу*; *мажор, почуття власної гідності, активність, стриманість, постійний рух уперед*.

Універсальне поняття «колектив» охоплює різні його **види**, до яких належать: **первинний колектив** (об'єднує людей (школярів), згуртованих у порівняно невелику соціальну групу, учасники якої перебувають у постійних ділових, товариських, побутових стосунках; 10 – 15 осіб); **загальношкільний колектив** (об'єднує усіх учнів і педагогічних працівників загальноосвітнього навчально-виховного закладу; 500 – 600 осіб, а якщо в загальноосвітніх школах, інших навчально-виховних закладах нараховується 1500 – 2500 осіб, то колективу, по суті, немає. Особа в такому соціальному об'єднанні є анонімною, що це вкрай негативно впливає на її виховання); **тимчасовий колектив** (складається з осіб, які належать до постійних колективів для виконання тимчасових завдань, задоволення своїх пізнавальних і соціальних інтересів (танцювальний колектив, хор, туристська група)); **виробничий колектив** (це – група професіоналів, об'єднаних для науково-дослідної роботи, виробничої діяльності, охорони порядку, лікування людей); **сімейний колектив** (його складають члени однієї родини).

Колективи можуть бути *одновікові й різновікові*.

Життя та діяльність учнівського колективу будуються на таких **принципах**: *єдність і цілісність; постійний рух уперед* (А. Макаренко основним законом колективу вважав рух як форму його життя, а будь-яку зупинку – формою його смерті); *організація різноманітної діяльності; формування почуття честі; спадкоємність поколінь, збереження колективних традицій*.

Колектив проходить чотири стадії свого розвитку: *стадія створення колективу – «розсипчастий пісок»* (починається з єдиних педагогічних вимог та створення активу); *поширення впливу активу на весь колектив – «в'язка глина»* (створений актив, вихователь діє через актив); *стадія вирішального впливу громадської думки – «блимаючий маяк»* (міцний актив, активність всіх членів колективу); *стадія самовиховання як вищий тип виховання в колективі – «палаючий факел»* (найвищий прояв активності і свідомості всіх вихованців).

На розвиток і становлення колективу впливають такі соціально-педагогічні чинники:

1. Глибоке знання вихователями наукових психолого-педагогічних основ теорії та практики формування і розвитку колективу.

2. Забезпечення наступності та єдності у роботі педагогів з колективом.

3. Володіння технікою формування перспективних напрямів.

4. Забезпечення педагогічно доцільної роботи з активом та органами самоврядування.

Актив – ініціативна група вихованців, яка усвідомлює вимоги керівника колективу і допомагає в організації діяльності колективу.

Органи самоврядування – демократично обрані уповноважені колективу, які допомагають педагогові здійснювати керівні функції.

5. *Наявність соціально-педагогічних умов для ефективної діяльності колективу, формування традицій, вироблення належного стилю і тону*.

Закони життя дитячого колективу у А. Макаренка стиль і тон взаємовідносин в колективі виражався: а) мажор – постійна бадьорість, готовність вихованців до дії; б) почуття власної гідності, що витікає з уявлення про цінність свого колективу, гордість за нього; г) активність, що проявляється в готовності до впорядкованої ділової ігрової дії; є) звичка до стриманості в рухах, слові, в проявах емоцій.

Шляхи згуртування учнівського колективу: а) наявність системи перспективних ліній; б) дотримання принципу паралельної дії в) зміцнення позитивних традицій; г) формування громадської думки г) використання учнівського самоврядування у згуртуванні; д) організація змагання; є) спільні справи; є) взаємна інформація про стан справ у різних контактних колективах.

Умови успішного розвитку особистості в колективі – громадська думка, критика і самокритика, розумне поєднання самостійного розвитку дитини з урахуванням потреб колективу, розумне поєднання педагогічного керівництва з самодіяльністю дітей, розширення реальних прав дітей, свобода вибору дитиною своїх політичних і релігійних поглядів.

А. Макаренко про колектив: дав визначення дитячому колективу, наділив його певними ознаками, сформулював закони та принципи життя та діяльності колективу (принцип паралельної дії в колективі), визначив структуру дитячого колективу, стадії та шляхи його формування, написав книги «Педагогічна поема», «Прапори на баштах».

В. Сухомлинський про колектив. Колектив це складна єдність, яка створюється крок за кроком на ідейній, інтелектуальній, емоційній та організаційній основі. Він порушує такі питання: За яких умов колектив успішно виконує свою функцію вихователя?; В чому полягає влада педагога над колективом?; Як колектив сприяє всебічному розвитку особистості та інші. Книги «Павлиська середня школа», «Мудра влада колективу», «Серце віддаю дітям», «Розмова з молодим директором школи» та ін.

Положення про колектив, які втратили свою актуальність – політичне втручання в життя колективу; положення про колектив як єдиний інструмент виховання; переваги колективної думки над особистістю; колективна відповідальність за вчинки окремої особистості; обговорення в колективі будь-якого вчинку дитини (вчений М. Красовицький).

Запитання для самоперевірки:

1. Що означає поняття «метод виховання», яка його структура?
2. Як класифікуються методи виховання?
3. На прикладі конкретної педагогічної ситуації проілюструйте вибір методів вихователем для успішного її розв'язання.
4. Продумайте і підберіть систему методів для формування культури поведінки учнів того класу, де ви проходите педагогічну практику.
5. Проаналізуйте відомі вам випадки неправильного застосування методів заохочення і покарання. Які педагогічні умови було порушено вчителем?
6. Конкретизуйте сутність поняття «колектив».
7. Які поняття описують зміст виховання у колективі.
8. Що таке діалектика дитячого колективу.
9. Розкрийте структуру дитячого колективу?
10. Зазначте етапи розвитку учнівського колективу.
11. Вкажіть як суспільна думка впливає на формування особистості.

**ТЕМА 9. Робота класного керівника.
Спільна виховна робота школи, сім'ї та громадськості**

Інформаційний матеріал

Мета лекції – сформувати у студентів цілісне уявлення про роль і функції класного керівника, основні напрями, форми та методи його виховної діяльності. Розвинути здатність організовувати партнерську взаємодію школи, сім'ї та громадськості на засадах педагогіки партнерства, етичних норм і соціальної відповідальності. Сприяти усвідомленню значущості родинно-сімейного виховання, національних традицій і співпраці з батьками у професійній діяльності майбутнього вчителя музичного мистецтва.

Опорні поняття: класний керівник, функції, напрями і форми роботи класного керівника, форми й методи роботи класного керівника з сім'ями учнів, сім'я, родина, шлюб, виховання дітей, сімейне виховання, родинно-сімейне виховання, функції сім'ї, типи сімей, взаємодія сім'ї і школи, педагогіка партнерства.

План

1. Класний керівник. Форми й методи роботи класного керівника з сім'ями учнів.
2. Виховання дітей у сім'ї. Правові основи сімейного виховання.
3. Сімейні традиції та обряди українського народу. Родинно-сімейне виховання.
4. Педагогіка партнерства. Умови ефективності взаємодії класного керівника і батьків.

Література:

Основна: [2], [3], [6], [7], [8],[9], [15], [18], [20].

Допоміжна: [1], [3], [6], [9], [22], [24], [25], [26], [28], [29], [30], [32], [33].

ЗМІСТ ЛЕКЦІЙНОГО МАТЕРІАЛУ

1. КЛАСНИЙ КЕРІВНИК. ФОРМИ Й МЕТОДИ РОБОТИ КЛАСНОГО КЕРІВНИКА З СІМ'ЯМИ УЧНІВ

У 19 ст. у чоловічих гімназіях з'явилися класні наглядачі, а в жіночих гімназіях – класні дами і наглядачки, які відповідали за дисципліну, порядок і слухняність учнів; потім – класні наставники, які здійснювали нагляд, нерідко політичний за їхньою благонадійністю, поза навчальним закладом, наставляючи їх на «шлях істинний». Після 1917 р. така посада була відмінена. І лише в кінці 20-х років 20 ст. окремі вчителі почали призначатися керівниками груп, яких стали називати груповодами або класоводами. Вони здійснювали переважно контроль за відвідуванням і успішністю учнів, виконували господарчі та інші функції. Достатньо чіткі функції класного керівника у радянській школі стали визначатися у 30-х роках, коли була введена класно-урочна система навчання, систематична перевірка й оцінка знань учнів, визначена роль учителя як організатора й керівника педагогічного процесу. У листопаді 1931 р. затверджено інструкцію про груповодів, яка визначала їх основні функції і завдання. З

15 травня 1934 р. груповоди стали називатися класними керівниками. На класного керівника покладалася організація виховної роботи. Обов'язки класного керівника визначалися статутом школи і документами міністерства освіти.

Завдання, функції, основні напрями і зміст роботи класного керівника в сучасних умовах визначає *Положення про класного керівника навчального закладу системи загальної середньої освіти*.

Класний керівник – це педагогічний працівник, який здійснює педагогічну діяльність з колективом учнів класу, навчальної групи професійно-технічного навчального закладу, окремими учнями, їх батьками, організацію і проведення позаурочної та культурно-масової роботи, сприяє взаємодії учасників навчально-виховного процесу в створенні належних умов для виконання завдань навчання і виховання, самореалізації та розвитку учнів (вихованців), їх соціального захисту.

Класний керівник у визначенні змісту роботи керується Конституцією України, Конвенцією ООН про права дитини, Законами України “Про освіту”, “Про загальну середню освіту”, “Про позашкільну освіту”, “Про професійно-технічну освіту”, іншими законодавчими і нормативно-правовими актами України.

Класний керівник здійснює свою діяльність відповідно до основних завдань загальної середньої освіти, спрямованих на:

- виховання громадянина України;
- формування особистості учня (вихованця), його наукового світогляду, розвитку його здібностей і обдаровань;
- виконання вимог Державного стандарту загальної середньої освіти, підготовку учнів (вихованців) до подальшої освіти і трудової діяльності;
- виховання в учнів (вихованців) поваги до Конституції України, державних символів України, почуття власної гідності, свідомого ставлення до обов'язків, прав і свобод людини і громадянина, відповідальності перед законом за свої дії;
- реалізацію права учнів (вихованців) на вільне формування політичних і світоглядних переконань;
- виховання шанобливого ставлення до родини, поваги до народних традицій та звичаїв, державної та рідної мови, національних цінностей українського народу та інших народів та націй;
- виховання свідомого ставлення до свого здоров'я та здоров'я інших громадян як найвищої соціальної цінності, формування засад здорового способу життя, збереження і зміцнення фізичного та психічного здоров'я учнів (вихованців);
- формування екологічної культури особистості, набуття знань і досвіду розв'язання екологічних проблем, залучення до практичної природоохоронної роботи.

Функції класного керівника:

- 1) діагностична (психолого-педагогічне вивчення окремих учнів і класу в цілому);
- 2) організаторська (уміння залучати колектив класу і кожного учня до різних видів виховної діяльності – пізнавальної, суспільно корисної, ціннісно-орієнтаційної, художньо-творчої, вільного спілкування, організації дозвілля учнів тощо);
- 3) виховна (реалізація завдань розумового, морального, трудового, фізичного, правового, економічного та ін. напрямів виховання);
- 4) координаційна (спрямування класного керівника виховних зусиль усіх педагогів, батьків і громадськості у вирішенні завдань формування всебічно і гармонійно розвиненої особистості, патріота України);
- 5) стимулююча (своєчасне виявлення досягнень і недоліків вихованців).

Положення визначає права класного керівника:

відвідування уроків, присутність на заходах, що проводять для учнів (вихованців) навчальні, культурно-просвітні заклади, інші юридичні або фізичні особи;

внесення пропозицій на розгляд адміністрації навчального закладу та педагогічної ради про моральне та матеріальне заохочення учнів (вихованців); ініціювання розгляду адміністрацією навчального закладу питань соціального захисту учнів (вихованців);

внесення пропозицій на розгляд батьківських зборів класу (групи) щодо матеріального забезпечення організації та проведення позаурочних заходів у порядку, визначеному законодавством;

відвідування учнів (вихованців) за місцем їх проживання (за згодою батьків, опікунів, піклувальників), вивчення умов їх побуту та виховання;

вибір форми підвищення педагогічної кваліфікації з проблем виховання;

вияв соціально-педагогічної ініціативи, вибір форм, методів, засобів роботи з учнями (вихованцями); захист професійної честі, гідності відповідно до чинного законодавства; матеріальне заохочення та досягнення вагомих результатів у виконанні покладених на нього завдань.

Класний керівник зобов'язаний:

- вибирати адекватні засоби реалізації завдань навчання, виховання і розвитку учнів (вихованців);
- здійснювати педагогічний контроль за дотриманням учнями (вихованцями) статуту і Правил внутрішнього трудового розпорядку навчального закладу, інших документів, що регламентують організацію навчально-виховного процесу;
- інформувати про стан виховного процесу в класі та рівень успішності учнів (вихованців) педагогічну раду, адміністрацію навчального закладу, батьків;
- дотримуватись педагогічної етики, поважати гідність учня (вихованця), захищати його від будь-яких форм фізичного, психічного насильства;
- своєю діяльністю стверджувати повагу до принципів загальнолюдської моралі;
- пропагувати здоровий спосіб життя; постійно підвищувати професійний рівень, педагогічну майстерність, загальну культуру; вести документацію, пов'язану з виконанням повноважень класного керівника (класні журнали, особові справи, плани роботи тощо).

Найважливіші напрямки роботи класного керівника:

1. Вивчення особистості учня.
2. Створення і виховання учнівського колективу.
3. Розвиток талантів, розумових і фізичних здібностей учнів, виховання у них високої пізнавальної культури, організація змістовного дозвілля.
4. Створення необхідних умов для фізичного розвитку вихованців, збереження та зміцнення їхнього здоров'я.
5. Підготовка школярів до господарсько-трудової діяльності.
6. Робота з учителями.
7. Взаємозв'язок з сім'єю, робота з батьками учнів.
8. Співробітництво з позашкільними навчально-виховними закладами, громадськістю, громадськими організаціями.
9. Планування класним керівником виховної роботи з дітьми.
10. Ведення необхідної документації.

Форми роботи класного керівника: *індивідуальна, групова, фронтальна.* За критерієм використання джерел і засобів виховного впливу на особистість школярів форми роботи поділяють на: *словесні* (збори, доповіді, бесіди, диспути, конференції та ін.), *практичні* (походи, екскурсії, спартакіади, олімпіади, конкурси тощо) та *наочні* (діяльність шкільних музеїв, виставок, тематичні стенди та ін.). *Вибір конкретної форми зумовлюється різними чинниками:* завданнями виховання, рівнем розвитку первинного колективу, індивідуальними особливостями школярів, об'єктивними обставинами, конкретними педагогічними ситуаціями та ін.

Форми та методи зв'язку школи і сім'ї:

а) індивідуальні – відвідування сім'ї школяра, запрошення батьків до школи, листування з батьками, телефонна розмова з батьками;

б) групові – лекції, консультації, тематичні вечори запитань і відповідей, читацькі конференції, педагогічні читання;

а) колективні – батьківські збори, день відкритих дверей, педагогічний лекторій, позакласний педагогічний всеобуч, університет педагогічних знань ;

Нетрадиційні форми роботи: педагогічний десант (виступи педагогів на підприємствах); *дерево родоводу* (зустрічі поколінь); *у сімейному колі* (індивідуальні консультації, зустрічі з лікарями, психологами, юристами); *родинний міст* (зустрічі з батьками та обговорення проблем виховання); народна світлиця (звертання до народних традицій); *день добрих справ* (спільна трудова діяльність педагогів, батьків і дітей); *вечір великої розмови* (участь педагогів, батьків, учнів, організація відпочинку, ігри, вистави і т. п. (альбом-естафета «Як ми відпочиваємо» – досвід організації відпочинку в родині); дискусійний клуб; *клуб послідовників сім'ї Нікітіних*; *клуб «Сімейних традицій»*; *сімейна скринька* (з досвіду сімейного виховання); *аукціон ідей сімейної педагогіки*; *батьківський ринг* (вирішення педагогічних ситуацій); *батьківська школа* (клуб, в якому проводяться диспути, обмін досвідом, випускаються газети, бюлетені і т. п.); *азбука родинного виховання* (обговорення проблем виховання, виступи спеціалістів); *дні довір'я* (консультації батькам різних спеціалістів); *сімейні свята в класі* (спільні проведення днів народження дітей, календарних, народних свят).

2. ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ У СІМ'Ї. ПРАВОВІ ОСНОВИ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ

Сім'я – невелика соціальна група, до якої входять поєднані шлюбом чоловік і жінка, їх діти (власні або усиновлені), кровні родичі, інші особи, пов'язані родинними зв'язками з подружжям.

Види відносин щодо соціальної сутності шлюбу: *духовно-психологічні* (почуття кохання, спільність духовних інтересів, прихильність, психологічна сумісність); *моральні* (дотримування або ж порушення подружнього обов'язку, додержання вірності, честі, гідності); *економічні* (виробництво засобів до життя та їх розподіл); *культурні* (передача та відтворення міжпоколінних культурних традицій).

Історичні типи сімей. Розрізняють парні, моногамні та полігамні сім'ї. В наш час існують лише *моногамні* та *полігамні* сім'ї. *Полігамна сім'я*, основана на багатошлюбності, функціонує в обмежених регіонах світу (Пакистан, Єгипет, Південна Індія) у двох формах шлюбу: *полігінійному* (багатожонство) і *поліандрічному* (кілька чоловіків у жінки). *Типи моногамної сім'ї* – *велика* (за часів Давньої Русі) та *мала*. Нині існуючі сім'ї можна поділити на два основних типи – *проста* (мала, індивідуальна, нуклеарна), що складається з однієї шлюбної пари з дітьми або без дітей, і *складна* (розширена, нерозділена, братська), котра складається з кількох простих сімей. Тепер найпоширенішим типом є *нуклеарна* (від слова «ядро») *сім'я*, до складу якої входять дві послідовні, кровно споріднені генерації: батьки та неодружені діти.

Вивчення та аналіз сімей дали змогу вченим виділити понад 40 їх типів, видів і форм. Сім'ї відрізняються між собою за такими ознаками:

- *за складом*: повна, окрема, проста (нуклеарна), складна, велика сім'я;
- *за структурою*: з однією шлюбною парою з дітьми або без дітей; з одним із батьків подружжя та іншими родичами; з двома і більше шлюбними парами з дітьми або без дітей, з одним із батьків подружжя та інших родичів і без них; з матір'ю (батьком) з дітьми та інші сім'ї;
- *за типом верховенства в сім'ї*: егалітарні та авторитарні сім'ї;
- *за сімейним побутом, сімейним укладом*: сім'я – «віддушина»; сім'я дітоцентричного типу; сім'я типу спортивної команди або дискусійного клубу; сім'я, яка на перше місце ставить комфорт, здоров'я, порядок;
- *за однорідністю соціального складу*: однорідні й неоднорідні сім'ї;
- *за сімейним стажем*: молодожони; молоді сім'ї; сім'ї, які очікують дитину; сім'ї середнього шлюбного віку; старшого шлюбного віку; подружні пари похилого віку;
- *за якістю взаємин та атмосфери в сім'ї*: благополучна, стабільна, педагогічно слабка, нестабільна, дезорганізована;
- *за географічною ознакою*: міська, сільська, віддалена сім'я;
- *за типом споживацької поведінки*: сім'я з «інтелектуальним» типом споживання, тобто з високим рівнем витрат на купівлю книг, журналів тощо; сім'ї з проміжним типом споживання;

- з особливими умовами сімейного життя: студентська сім'я, «дискантна сім'я» тощо.

Умовно сім'я поділяється на *благополучну* та *неблагополучну*.

Благополучна сім'я – сім'я з високим рівнем внутрішньої моральності, духовності, координації, взаємної підтримки та взаємодопомоги, з раціональними способами розв'язання сімейних проблем.

Неблагополучна сім'я – це така сім'я, яка через об'єктивні або суб'єктивні причини втратила свої виховні можливості, внаслідок чого в ній виникають несприятливі умови для виховання дитини.

До сучасних неблагополучних сімей відносяться такі види:

- 1) *сім'ї, де батьки – алкоголіки, наркомани* – ведуть аморальний спосіб життя;
- 2) *сім'ї асоціальні* (члени таких сімей конфліктують з морально-правовими нормами суспільства, схильні до правопорушень);
- 3) *сім'ї конфліктні* (в них відбуваються постійні конфлікти між батьками, батьками й дітьми, що виявляються у сварках, навіть бійках);
- 4) *сім'ї неповні* (дитину виховує один з батьків, переважно матір. Виникають вони здебільшого внаслідок: розлучення подружжя, смерті одного з батьків, позбавлення батьківських прав тощо);
- 5) *сім'ї зовні благополучні* (взаємостосунки з дітьми формальні; відсутня єдність у вимогах до дитини, наявні бездоглядність, надмірна батьківська любов або суворість у вихованні; застосовуються фізичні покарання тощо);
- 6) *сім'ї соціального ризику* (соціально незахищені сім'ї, які потребують соціальної допомоги та підтримки – малозабезпечені, багатодітні, з дітьми-інвалідами, батьками-інвалідами тощо).

Сім'я є першоосновою духовного, економічного та соціального розвитку суспільства та виконує в ньому такі **функції**: *господарсько-економічну* – планування сімейного бюджету, організація споживчої діяльності по веденню домашнього господарства та організації побуту сім'ї; *репродуктивну* – продовження людського роду через народження дітей; *комунікативну* – створення сприятливого сімейного мікроклімату, організація внутрішньосімейного спілкування; *виховну* – передача дорослими членами сім'ї соціального досвіду дітям; *рекреативну* – організація вільного часу та відпочинку сім'ї, розвиток інтересів і потреб її членів; *психотерапевтичну* – психологічна підтримка членів сім'ї в різних життєвих ситуаціях, створення доброзичливого емоційного клімату в сім'ї з метою відновлення фізичних і психічних сил членів родини, витрачених у різних стресових ситуаціях.

Правові основи сучасного сімейного виховання. В основі сімейного виховання лежить **сімейне право**, яке закріплене Конституцією України, законодавством про шлюб і сім'ю та цивільним Кодексом України. Правовідносини між батьками і дітьми регулюються також такими міжнародними документами, як *Загальна декларація прав людини*, *Декларація прав дитини* і *Конвенція про права дитини*, схвалені Генеральною Асамблеєю ООН і ратифіковані Верховною Радою України.

У «**Конвенції ООН про права дитини**» (1989) зазначено, що кожна дитина має право на життя, батьків і право на особливу турботу й допомогу. У сім'ї, як основному осередку суспільства і природному середовищі для росту і благополуччя дітей, повинен бути забезпечений особливий захист. Повний і гармонійний розвиток дитини потребує сімейного оточення, атмосфери щастя, любові і розуміння. Лише такі умови можуть підготувати дітей до самостійного життя у суспільстві і виховати їх в дусі загальнолюдських ідеалів, у дусі миру і власної гідності.

Конвенція включає основні положення про охорону здоров'я дітей, про роль, права і обов'язки батьків по створенню умов для такої охорони. Вона закликає батьків будувати взаємини з дітьми на високій морально-правовій основі. Родинна педагогіка повинна будуватися батьками на підґрунті відносин рівноправних особистостей, рівноправних суб'єктів права, а не на основі вимог старших, сліпого підкорення їм. Лише поважаючи права дитини, можна виховати в ній повагу до прав інших людей, кожної людини, повагу до закону.

Конвенція застерігає батьків від авторитаризму в сімейному вихованні. Якщо ж вони

жорстоко поводитись з дитиною або не турбуються про неї, якщо навмисне чи ненавмисне наносять шкоду фізичному чи моральному здоров'ю дітей, відповідні компетентні органи на підставі судового рішення позбавляють їх батьківських прав, а дітей відправляють на виховання в державні установи.

Батьки несуть основну відповідальність за забезпечення у межах своїх здібностей і фінансових можливостей умов, необхідних для фізичного, розумового, духовного, морального і соціального розвитку дитини. Дитина має бути повністю підготовленою до самостійного життя в суспільстві і вихованою в дусі ідеалів миру, гідності, терпимості, свободи, рівності й солідарності, проголошених у Статуті Організації Об'єднаних Націй.

З цим всесвітнім документом узгоджені нормативні і законодавчі акти, які регламентують становище дітей в Україні, виховні функції батьків, роль сім'ї у формуванні особистості дитини.

Правові основи сімейного виховання в Україні ґрунтуються на відповідних статтях Конституції і Закону України «Про освіту». Конституція підкреслює, що «сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняється державою» (ст. 51). Вона зобов'язує батьків утримувати дітей до їх повноліття (ст. 51) і попереджує, що «будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідується законом» (ст. 52).

До матерів і батьків, які не виконують свій обов'язок перед дітьми, може бути застосована сувора моральна кара – позбавлення батьківських прав. Причиною для такого рішення може слугувати жорстоке поводження з дітьми, аморальний вплив на них, антисуспільна поведінка батьків: алкоголізм, наркоманія, проституція, хуліганство, важкі психічні розлади.

Одним з основних принципів виховання дітей в сім'ї, що закріплені законодавством, є надання кожному із подружжя рівних прав і обов'язків стосовно своїх дітей. Це означає, що всі питання життя і розвитку дітей батьки вирішують спільно, ніхто з них не має переваги над іншим. Цей принцип гарантує захист дітей від прояву батьківського егоїзму, слугує базою для об'єктивних, розумних рішень, забезпечує найкращі умови для врахування інтересів дітей.

Закон України «Про освіту» чітко визначає відповідальність батьків за розвиток дітей (ст. 55). **Батьки здобувачі освіти зобов'язані:**

- виховувати у дітей повагу до гідності, прав, свобод і законних інтересів людини, законів та етичних норм, відповідальне ставлення до власного здоров'я, здоров'я оточуючих і довкілля;
- сприяти виконанню дитиною освітньої програми та досягненню дитиною передбачених нею результатів навчання;
- поважати гідність, права, свободи і законні інтереси дитини та інших учасників освітнього процесу;
- дбати про фізичне і психічне здоров'я дитини, сприяти розвитку її здібностей, формувати навички здорового способу життя;
- формувати у дитини культуру діалогу, культуру життя у взаєморозумінні, мирі та злагоді між усіма народами, етнічними, національними, релігійними групами, представниками різних політичних і релігійних поглядів та культурних традицій, різного соціального походження, сімейного та майнового стану;
- настановленням і особистим прикладом утверджувати повагу до суспільної моралі та суспільних цінностей, зокрема правди, справедливості, патріотизму, гуманізму, толерантності, працелюбства;
- формувати у дітей усвідомлення необхідності додержуватися Конституції та законів України, захищати суверенітет і територіальну цілісність України;
- виховувати у дитини повагу до державної мови та державних символів України, національних, історичних, культурних цінностей України, дбайливе ставлення до історико-культурного надбання України;
- дотримуватися установчих документів, правил внутрішнього розпорядку закладу освіти, а також умов договору про надання освітніх послуг (за наявності);

- сприяти керівництву закладу освіти у проведенні розслідування щодо випадків булінгу (цькування);
- виконувати рішення та рекомендації комісії з розгляду випадків булінгу (цькування) в закладі освіти.

3. СІМЕЙНІ ТРАДИЦІЇ ТА ОБРЯДИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ. РОДИННО-СІМЕЙНЕ ВИХОВАННЯ

Усе сімейне життя супроводжується різноманітними обрядами та ритуалами. Основні з них: **родильні**, які відзначали народження людини; **весільні**, що освячували шлюб; **поховальні й поминальні**, пов'язані із смертю людини та вшануванням її пам'яті.

Важливе місце у вихованні дітей у сім'ї мають зайняти **народні звичаї і традиції**. Вони є тією доброю основою, на якій зростає національна свідомість, гідність і самоповага, а разом з тим і розуміння та повага інших народів. Адже поняття український народ, українська нація відображають і традиції – трудові, моральні, естетичні та ін. Вони мають визначати національне виховання дітей і молоді в сім'ї і родині. Традиції і звичаї народу відображають рівень його матеріального, культурного та духовного розвитку. Засвоюючи віковічні традиції, звичаї та обряди, молодь осягає їх філософський, психологічний і естетичний зміст і поступово виявляє їх у своїй діяльності, стаючи невід'ємною часткою рідного народу, нації. З цієї метою мають широко запроваджуватись святкування сім'ями дат народного календаря, що сприятиме формуванню у дітей і молоді духовної культури. **Народний календар** включає дати і події, які мають як вселюдський, так і національний, і регіональний характер: День пам'яті (проводи) померлих людей, загиблих воїнів, День Матері, Новий рік, Різдво, Великдень, Вербна неділя, Зелені свята (клевальна неділя, Трійця), Івана Купала, свято зажинок і обжинок, свято знань та ін.

Особливе значення у вихованні дітей мають відігравати **дати родинного календаря**: день родини, відзначення днів народження кожного члена сім'ї, сімейних ювілеїв, роковин подружнього життя за участю дітей і онуків, що сприятиме єдності поколінь, міцності родини, засвоєнню кращих традицій українського народу.

Вивчення батьками народних традицій, звичаїв і обрядів та впровадження їх у життя і виховну практику своєї сім'ї сприятимуть формуванню у дітей і молоді національного характеру, національної самосвідомості і гідності. Українська нація має зберегти себе в родині. Дім, сім'я, праця, висока духовна культура та громадянська зрілість українського народу покликані забезпечити йому найвищий рівень життя, а Україні – незалежність, економічну і політичну стабільність, непорушність кордонів і високий міжнародний авторитет. Адже ніхто для українців не збудує держави й не створить матеріальних умов, коли сім'я буде морально й матеріально дезорганізована. Українська сім'я має стати основою і символом духовного й економічного відродження, метою багатогранної гуманістичної діяльності української держави.

15 травня відзначається як Міжнародний день родини. Родина є основою держави. Родина, рід, родовід, народ – поняття, що розкривають моральну й духовну сутність, природну послідовність основних етапів формування людини. Від роду до народу, нації – такий природний шлях розвитку кожної дитини, формування її національної свідомості й громадянської зрілості.

Родинне виховання – перша природна і постійно діюча ланка виховання. У сім'ї закладається духовна основа особистості, її мораль, самобутність національного світовідчуття і світорозуміння.

Родинне виховання – це перевірений віками досвід національного виховання дітей у сім'ї. Воно є могутнім джерелом формування світогляду, національного духу, високої моральності, трудової підготовки, громадянського змужніння, глибоких людських почуттів, любові до матері і батька, бабусі і дідуся, роду і народу, пошани рідної мови, історії, культури.

Основними завданнями родинно-сімейного виховання в умовах сьогодення є:

- виховання фізично й морально здорової дитини, забезпечення необхідних екосоціальних умов для повної реалізації можливостей розвитку дитини (генотипу);
- створення атмосфери емоційної захищеності, тепла, любові, умов для розвитку почуттів і сприймань дитини, її самореалізації;

– засвоєння моральних цінностей, ідеалів, культурних традицій, етичних норм взаємин між близькими людьми і в суспільному оточенні, виховання культури поведінки, правдивості, справедливості, гідності, честі, людяності, здатності виявляти турботу про молодших, милосердя до слабих і людей похилого віку;

– залучення дітей до чарівного світу знань, вивчення народних казок, пісень, прислів'їв, приказок, дум, лічилок тощо; виховання поваги до школи і вчителя, прагнення до освіти й творчого самовдосконалення;

– включення дитини в спільну з дорослими діяльність, розвиток творчої працелюбної особистості, спрямування її зусиль на турботу про навколишнє середовище; виховання дітей цивілізованими господарями та підготовка їх до життя в умовах ринкових відносин;

– формування естетичних смаків і почуттів, уміння розрізняти красиве і потворне в мистецтві і житті, поважати прекрасне у вчинках людей; забезпечення умов для їхньої творчої практичної діяльності;

– забезпечення духовної єдності поколінь, збереження родинних традицій, сімейних реліквій, вивчення родоводу; прилучення дітей до народних традицій, звичаїв, обрядів, виховання в них національної свідомості і самосвідомості.

Методи сімейного виховання – це прийоми організації і здійснення систематичного впливу батьків на дітей. Як народна, так і наукова педагогіка пріоритетними визнають **ті, які формують передусім суспільну поведінку дітей**, їхню підготовку до трудової діяльності та створення сім'ї. Надзвичайно важливим методом виховання дітей у сім'ї є *особистий приклад батьків*. Разом з тим *вправи і привчання, організація режиму навчання, праці та відпочинку дітей, виконання ними різних доручень і обов'язків, ігри* створюють у сім'ї атмосферу доброзичливості, невимушеності, взаєморозуміння і взаємодопомоги.

Народна педагогіка надає великого значення **силі слова** – *розповіді, поясненню, бесіді, настанові, пораді та ін.* Як у теорії, так і в практиці сімейного виховання існує **система стимулюючих методів**, до яких належать *педагогічна вимога, громадська думка, орієнтація на очікувану радість, змагання, похвала, заборона, нагорода, застереження, навіювання, заохочення й покарання та ін.*

4. ПЕДАГОГІКА ПАРТНЕРСТВА. УМОВИ ЕФЕКТИВНОСТІ ВЗАЄМОДІЇ КЛАСНОГО КЕРІВНИКА І БАТЬКІВ

Ухвалення концепції Нової української школи перенесло поняття **“педагогіка партнерства”** зі світоглядних обширів у нормативну площину. Нова школа працює на засадах педагогіки партнерства, в основі якої – спілкування, взаємодія та співпраця між учителем, учнем і батьками. Учні, батьки та вчителі, об'єднані спільними цілями та прагненнями, є добровільними та зацікавленими односторонніми, рівноправними учасниками освітнього процесу, відповідальними за результат.

Основні принципи цього підходу:

- повага до особистості;
- доброзичливість і позитивне ставлення;
- довіра у відносинах;
- діалог – взаємодія – взаємоповага;
- розподілене лідерство (проактивність, право вибору та відповідальність за нього, горизонтальність зв'язків);
- принципи соціального партнерства (рівність сторін, добровільність прийняття зобов'язань, обов'язковість виконання домовленостей).

Дбаючи про ефективну взаємодію з батьками, **учитель повинен враховувати важливість таких чинників:**

1. *Запрошення батьків до співробітництва.* Часто вчитель вважає, що батьки перебувають в опозиції до нього. Намагаючись запобігти можливим запереченням з їх боку, він починає розмову в директивному тоні замість того, щоб зрозуміти їх почуття, виявивши стриманість, відкритість. Доброзичливість, відкритість у спілкуванні з батьками – перший крок до співпраці з ними.

2. *Дотримання позиції рівноправності.* Об'єднання зусиль учителя та сім'ї школяра

можливе за взаємного визнання ними рівноправності. Перший крок має зробити вчитель, оскільки до цього його зобов'язує професійний обов'язок.

3. *Визнання важливості батьків у співпраці.* Учитель повинен завжди наголошувати на важливій ролі батьків у вихованні та розвитку дитини.

4. *Вияв любові, захопленості їх дитиною.* Психологічний контакт із батьками виникає одразу, як тільки вчитель виявляє розуміння дитини, симпатизує їй, бачить позитивні та негативні риси. Батьки, відчувши доброзичливість учителя, більш охоче спілкуються з ним, налаштовуються на співпрацю.

5. *Пошук нових форм співпраці.* Учитель може запропонувати одному з батьків організувати батьківські збори, разом визначивши їх тематику, структуру тощо. Особливо корисний обмін думками з батьками щодо налагодження взаєморозуміння з дітьми.

Процес налагодження взаємодії з батьками ефективний за дотримання педагогом психолого-педагогічних правил та вимог. До них належать:

- *використання заходів, спрямованих на підвищення авторитету батьків.* У спілкуванні з батьками слід уникати категоричного тону, який може спровокувати образи, роздратування. Нормою мають стати стосунки, засновані на взаємоповазі. Цінність їх полягає у розвитку почуття власної відповідальності, вимогливості, громадянського обов'язку як учителів, так і батьків;

- *довіра до виховних можливостей батьків, підвищення рівня їх педагогічної культури й активності у вихованні.* Психологічно батьки готові підтримати потреби школи. Навіть ті батьки, які не мають педагогічної підготовки й освіти, з розумінням і відповідальністю ставляться до виховання дітей;

- *педагогічний такт, неприпустимість необережного втручання в життя сім'ї.* Класний керівник – особа офіційна, але за специфікою своєї роботи може стати свідком стосунків, які приховуються від сторонніх. Якою б не здавалася йому сім'я, учитель повинен бути тактовним, ввічливим, інформацію про сім'ю використовувати лише для допомоги батькам у вихованні дитини;

- *життєстверджуючий, мажорний настрій при вирішенні проблем виховання, опора на позитивні риси дитини, орієнтація на успішний розвиток особистості.* Формування особистості дитини передбачає подолання труднощів, протиріч у її житті. Важливо, щоб це сприймалося як вияв закономірностей розвитку (нерівномірність, стрибкоподібний характер, причинно-наслідкова обумовленість, вибіркове ставлення дитини до виховних впливів), тоді складнощі, протиріччя, несподівані результати не викликать розгубленості у педагога.

Залучення батьків до виховної роботи. У виховному процесі школи, крім педагогів, беруть участь батьки, працюючи в класних та загальношкільних батьківських комітетах, виконуючи рекомендації, прохання вчителів.

Батьківський комітет класу. Створюють з метою демократизації управління виховним процесом, налагодження зворотного зв'язку сім'я – школа, для поточного коригування управлінських рішень, забезпечення єдності педагогічних вимог до учнів, надання допомоги сім'ї у вихованні та навчанні дітей. Діє відповідно з положенням про батьківські комітети загальноосвітніх шкіл. До роботи в ньому залучають найактивніших батьків, авторитетних людей з високою громадянською свідомістю, які виявляють інтерес до справ класу, школи. Їх обирають на батьківських зборах класу. На засіданні батьківського комітету обирають голову, відповідальних за окремі види роботи. Батьківський комітет працює у тісному контакті з класними керівниками.

Загальношкільний батьківський комітет. Обирають на загальношкільних батьківських зборах із представників батьківських комітетів класів. Тоді ж обирають голову батьківського комітету школи, створюють комісії: навчальну, культурно-масової роботи, господарську, трудового виховання і професійної орієнтації, педагогічної пропаганди. Комітет пропонує рішення, які потім обов'язково розглядаються адміністрацією школи.

До сфери його діяльності входять піклування про групи подовженого дня, санітарний стан школи, допомога в ремонті школи, організація літнього відпочинку дітей, їх харчування та ін.

У роботі з батьківськими комітетами вчителі, адміністрація школи повинні виявляти тактовність, доброзичливе, уважне ставлення до їх пропозицій, своєчасно реагувати на них, розуміти, що їх діяльність сприяє спілкуванню, зближенню педагогів з батьками і на цій основі успішному вирішенню багатьох складних питань виховання.

Виконання батьками практичних рекомендацій, прохань. Сприяє підвищенню культури батьків, озброєнню їх педагогічними знаннями і досвідом. Налагодження контактів, спілкування батьків з дітьми, класним керівником у процесі виконання педагогічних рекомендацій сприяє зближенню дітей з батьками.

Адресовані батькам рекомендації, прохання найчастіше стосуються таких аспектів шкільного життя:

- проведення безпосередньої роботи з дітьми: індивідуальної (наставництво, шефство), групової (керівництво гуртком за інтересами);
- надання організаційної допомоги вчителю: наприклад, сприяння в проведенні екскурсій (надання транспорту, забезпечення путівками), організація зустрічей з цікавими людьми, комплектування класної бібліотеки, клубу аматорів книги тощо;
- участі у зміцненні матеріальної бази школи, вирішенні господарських питань (допомога в обладнанні кабінетів, виготовлення обладнання, приладів, ремонт школи тощо).

В організації такої роботи з батьками важливо знайти їх можливості (чим вони можуть допомогти школі), коректно висловити свої пропозиції у письмовій формі (найкраще це робити на класних батьківських зборах).

На сьогодні вкрай необхідна система підготовки молодих людей до сімейного життя, озброєння їх знаннями і вміннями в галузі формування повноцінної сім'ї і виховання дітей. Без піднесення психолого-педагогічної культури батьків годі й говорити про здорове суспільство.

У системі педагогічної освіти батьків можна виділити такі структурні компоненти (А. Кузьмінський, В. Омеляненко).

1. Наполегливе і цілеспрямоване формування у суспільстві культу Матері і Батька як начала й основи усіх добродійностей у державі. З цією метою варто використовувати усі засоби впливу на співгромадян: літературу, мистецтво, радіо, телебачення, кіно, театр та ін.

2. У системі шкільного виховання, особливо в роботі з учнями старшого шкільного віку, прищеплювати думку, що головне їх покликання – створити сім'ю, бути хорошою матір'ю чи хорошим батьком, виховати гарних, розумних, морально багатих дітей. А оволодіння професією, професійна діяльність – лише засіб для досягнення успішності функціонування здорової сім'ї. Одночасно вивчати дисципліни, які закладали б основи виховання майбутніх матері і батька, які давали б змогу кожній молодій людині пізнавати себе, особливості спілкування з навколишнім світом. Це фізіологія, валеологія, психологія, етика, соціологія.

3. Широке ознайомлення у ранньому віці з надбанням етнопедагогіки свого народу. Це непереврене духовне багатство певного народу, в якому акумульовані знання про створення сім'ї, виховання дітей із врахуванням національних особливостей.

4. Формування у молодих людей критичного ставлення до проявів так званої «масової культури», яка негативно впливає на морально-духовні засади певного народу, руйнує національний менталітет. Не забороняти, а розумно формувати критичне ставлення до таких явищ.

5. Запровадження обов'язкового всеобучу з проблем сім'ї і сімейного виховання для усіх молодих людей, які готуються до створення сім'ї.

6. Створення телевізійних і радіопрограм, які були б спрямовані на підвищення психолого-педагогічної культури усіх, хто займається питаннями сімейного виховання дітей.

7. Видавати великими накладками (з розрахунку на кожну сім'ю) серію популярної літератури під рубрикою «Сім'я».

8. У кожній школі забезпечити діяльність педагогічних університетів для батьків. Кожен батько і мати впродовж 10-12 років навчання їхньої дитини мають пройти курс оволодіння психолого-педагогічними знаннями з урахуванням поступального розвитку вихованців. Робота таких університетів має здійснюватися не на рівні самодіяльності, а мати достатнє економічне

забезпечення з оплатою праці педагогів, психологів, лікарів, соціологів, які організовують і проводять заняття.

9. Суттєве підвищення економічного становища сім'ї давало б змогу батькам вивільнити свій час для роботи з дітьми.

10. Створення культурно-розважальних центрів, в яких мали б змогу проводити дозвілля діти з батьками.

Запитання для самоперевірки:

1. Конкретизуйте сутність поняття «родинно-сімейне виховання».
2. Які поняття описують зміст роботи класного керівника.
3. Що педагогічний такт класного керівника?
4. Розкрийте функції та напрями роботи класного керівника?
5. Назвіть шляхи формування психолого-педагогічної культури батьків молодших школярів.
6. Зазначте умови ефективної взаємодії класного керівника з батьками учнів.
7. Назвіть основні принципи педагогіка партнерства.

ТЕМА 10. Наукові основи управління освітою та закладами загальної середньої освіти

Інформаційний матеріал

Мета лекції – сформувати у студентів наукове уявлення про управління освітою та закладами загальної середньої освіти як складову професійної діяльності педагога. Розвинути здатність аналізувати структуру, принципи й механізми управління освітнім закладом, планування, методичну роботу, інституційний аудит, атестацію та сертифікацію педагогічних працівників. Сприяти усвідомленню значущості інноваційної діяльності, передового педагогічного досвіду та безперервного професійного розвитку майбутнього вчителя музичного мистецтва.

Опорні поняття: *школознавство, управління, освіта, загальна середня освіта, державні органи управління освітою, ЗЗСО, планування, облік, методична робота школи, інституційний аудит, атестація педагогічних працівників, сертифікація педагогічних працівників, передовий педагогічний досвід, інноваційна спрямованість педагогічної діяльності.*

План

1. Школознавство як теорія управління освітнім закладом. Принципи та структура управління освітою в Україні.
2. Управлінські органи в закладі загальної середньої освіти.
3. Планування і облік роботи закладу загальної середньої освіти. Навчально-матеріальна база.
4. Інституційний аудит.
5. Методична робота, атестація та сертифікація педагогічних працівників.
6. Передовий педагогічний досвід (ППД) та інноваційна спрямованість педагогічної діяльності.

Література:

Основна: [1], [2], [3], [4], [6], [7], [8], [15], [18], [20], [21].

Допоміжна: [2], [3], [6], [24], [25], [26], [31].

ЗМІСТ ЛЕКЦІЙНОГО МАТЕРІАЛУ

1. ШКОЛОЗНАВСТВО ЯК ТЕОРІЯ УПРАВЛІННЯ ОСВІТНІМ ЗАКЛАДОМ. ПРИНЦИПИ ТА СТРУКТУРА УПРАВЛІННЯ ОСВІТОЮ В УКРАЇНІ

Школознавство – галузь педагогічної науки, що досліджує принципи та організаційні засади діяльності загальноосвітніх навчально-виховних закладів, зміст і методи управління шкільною справою, особливості керівництва школою, організації її роботи.

Управління – це діяльність, що забезпечує планомірний і цілеспрямований вплив на управлінську систему з метою її максимального функціонування.

Принципи управління освітою – вихідні положення, які визначають основні напрямки, форми, засоби і методи керівництва загальноосвітніми навчально-виховними закладами: принцип *демократизації* (істотне розширення прав учителів і педагогічних колективів, моральне і матеріальне стимулювання творчих учителів); принцип *поєднання колегіальності з персональною відповідальністю* (персональну відповідальність несе керівник установи, але в усіх рішеннях керівник зобов'язаний враховувати думку колективу); принцип *науковості* (використання досягнень науки, передового досвіду); принцип *перевірки виконаного рішення*; принцип *оперативності, конкретності і діловитості*; принцип *цілеспрямованості, ініціативності, активності*.

Функції управління освітою – *спеціальні* (посадові функціональні обов'язки керівників освіти та педагогічних працівників), *загальні* (планування, організація, координування, контроль, облік, аналіз в системі освіти).

Аналіз – це той ґрунт, на якому тримається вся система планування і організації навчально-виховного процесу. *Планування* як одна з найважливіших функцій управління, передбачає визначення найбільш ефективних шляхів досягнення визначених завдань. *Організація* – це формування і встановлення відносно стійких взаємозв'язків між керівною і керованою системами, які функціонують і розвиваються як єдине ціле. *Координація* – передбачає високу оперативність і встановлення гармонії між всіма ланками і напрямками навчально-виховного процесу, між керівною і керованою системами. *Контроль* – це активна стадія процесу управління, коли і порівнюються досягнуті результати з тим, що було заплановано. Основою всієї системи контрольних вимірів (кількісних і якісних) є зворотний зв'язок. *Стимулювання* – це система заходів, спрямованих на створення творчо працюючого педагогічного колективу і активну цілеспрямовану діяльність учнів.

Існують різні підходи до класифікації методів управління. Розглянемо таку **класифікацію методів управління**; організаційні, педагогічні, соціально-психологічні, економічні.

Організаційні методи передбачають систему організаційних і розпорядчих впливів, спрямованих на досягнення поставленої мети (інструктаж, нормування, різні розпорядчі акти). *Метод інструктування* полягає в ознайомленні з умовами праці, роз'ясненні змісту роботи і можливих труднощів, попередженні характерних помилок, роз'ясненні рівня відповідальності за доручену справу, передбачає рекомендації і поради щодо організації роботи. *Регламентування* виявляється у штатному розкладі працівників для даного навчального закладу або окремо виданим нормативним документом. *Метод нормування* чітко визначає нормативи навчального навантаження, нормативи витрат, часу, чисельності педагогічного і обслуговуючого персоналу та ін. *Розпорядчі акти* передбачають систему організаційних і розпорядчих впливів, що є обов'язковими для даного закладу освіти. Вони можуть бути одноосібними (наказ директора навчального закладу про підготовку і організацію випускних екзаменів, проведення предметних олімпіад, організацію літнього відпочинку учнів та ін.) і колективними (рішення педагогічної ради, резолюція конференції закладу тощо).

До педагогічних методів управління відносять проведення науково-практичних конференцій педагогічних працівників, серпневих нарад учителів, семінарів, диспутів, педагогічних читань і ін.

Соціально-психологічні методи управління. До цієї групи методів відносять *методи формування суспільної свідомості, морального стимулювання* (заохочення і покарання), *методи впливу на педагогічних працівників на основі використання традицій педагогічного колективу* (посвячення молодого педагога, творчі звіти учителів), *створення нормального психологічного клімату в колективі*, а також *методи соціологічних досліджень* (анкетування, інтерв'ю, тестування), які дозволяють визначити розподіл симпатій у колективі, рівень задоволення роботою.

Економічні методи управління – це методи матеріального стимулювання (преміювання, підвищення зарплати за результатами атестації), економічного планування, бюджетного управління тощо.

Відповідно до **статті 6 Закону України «Про освіту»** є такі засади державної політики у сфері освіти та принципи освітньої діяльності: людиноцентризм; верховенство права; забезпечення якості освіти та якості освітньої діяльності; забезпечення рівного доступу до освіти без дискримінації за будь-якими ознаками, у тому числі за ознакою інвалідності; розвиток інклюзивного освітнього середовища, у тому числі у закладах освіти, найбільш доступних і наближених до місця проживання осіб з особливими освітніми потребами; забезпечення універсального дизайну та розумного пристосування; науковий характер освіти; різноманітність освіти; цілісність і наступність системи освіти; прозорість і публічність прийняття та виконання управлінських рішень; відповідальність і підзвітність органів управління освітою та закладів освіти, інших суб'єктів освітньої діяльності перед суспільством; інституційне відокремлення функцій контролю (нагляду) та функцій забезпечення діяльності закладів освіти; інтеграція з ринком праці; нерозривний зв'язок із світовою та національною історією, культурою, національними традиціями; свобода у виборі видів, форм і темпу здобуття освіти, освітньої програми, закладу освіти, інших суб'єктів освітньої діяльності; академічна доброчесність; академічна свобода; фінансова, академічна, кадрова та організаційна автономія закладів освіти у межах, визначених законом; гуманізм; демократизм; єдність навчання, виховання та розвитку; виховання патріотизму, поваги до культурних цінностей Українського народу, його історико-культурного надбання і традицій; формування усвідомленої потреби в дотриманні Конституції та законів України, нетерпимості до їх порушення; формування поваги до прав і свобод людини, нетерпимості до приниження її честі та гідності, фізичного або психічного насильства, а також до дискримінації за будь-якими ознаками; формування громадянської культури та культури демократії; формування культури здорового способу життя, екологічної культури і дбайливого ставлення до довкілля; невтручання політичних партій в освітній процес; невтручання релігійних організацій в освітній процес; різнобічність та збалансованість інформації щодо політичних, світоглядних та релігійних питань; державно-громадське управління; державно-громадське партнерство; державно-приватне партнерство; сприяння навчанню впродовж життя; інтеграція у міжнародний освітній та науковий простір; нетерпимість до проявів корупції та хабарництва; доступність для кожного громадянина всіх форм і типів освітніх послуг, що надаються державою. Освіта в Україні має будуватися за принципом рівних можливостей для всіх.

Система управління закладами освіти визначається законом та установчими документами. Установчі документи закладу освіти повинні передбачати розмежування компетенції засновника (засновників), інших органів управління закладу освіти та його структурних підрозділів відповідно до законодавства.

Управління закладом освіти в межах повноважень, визначених законами та установчими документами цього закладу, **здійснюють**: засновник (засновники); керівник закладу освіти; колегіальний орган управління закладу освіти; колегіальний орган громадського самоврядування; інші органи, передбачені спеціальними законами та/або установчими документами закладу освіти.

До органів управління у сфері загальної середньої освіти належать (стаття 53 Закону України «Про повну загальну середню освіту»): Кабінет Міністрів України; центральний орган виконавчої влади у сфері освіти і науки; центральний орган виконавчої влади із забезпечення якості освіти; центральні органи виконавчої влади, у сфері управління яких перебувають заклади освіти; Верховна Рада Автономної Республіки Крим; Рада міністрів Автономної Республіки Крим; місцеві державні адміністрації; органи місцевого самоврядування.

Основними завданнями органів управління у сфері загальної середньої освіти є:

- забезпечення безоплатного здобуття особами повної загальної середньої освіти;
- прогнозування потреб населення у загальній середній освіті, планування та забезпечення відповідно до компетенції розвитку системи повної загальної середньої освіти та мережі закладів освіти, що забезпечують здобуття повної загальної середньої освіти;

- забезпечення рівного доступу до повної загальної середньої освіти, прав учасників освітнього процесу, підготовки та підвищення кваліфікації педагогічних працівників;
- забезпечення якості повної загальної середньої освіти.

У сфері загальної середньої освіти **Кабінет Міністрів України** здійснює повноваження, передбачені Законом України «Про освіту», а також іншими законодавчими актами.

Центральний орган виконавчої влади у сфері освіти і науки:

- організовує та координує аналітично-прогностичну діяльність у сфері загальної середньої освіти, визначає та формує стратегічні напрями її розвитку з урахуванням науково-технічного прогресу та інших факторів, узагальнює світовий і вітчизняний досвід у відповідній сфері;
- здійснює в межах своїх повноважень нормативно-правове регулювання відносин у системі повної загальної середньої освіти;
- розробляє і подає на затвердження Кабінету Міністрів України формули розподілу освітніх субвенцій, порядки та умови розподілу інших трансфертів з державного бюджету на загальну середню освіту місцевим бюджетам;
- здійснює повноваження головного розпорядника бюджетних коштів для закладів освіти, що перебувають у сфері його управління;
- затверджує типові освітні програми;
- затверджує типові та примірні переліки обов'язкового навчального та іншого обладнання закладів освіти, навчально-методичних та навчально-наочних посібників, підручників, зокрема, для осіб з особливими освітніми потребами;
- затверджує порядок надання грифів навчальній літературі та навчальним програмам і відповідно до зазначеного порядку надає рекомендації для використання їх в освітньому процесі;
- організовує забезпечення учнів та педагогічних працівників підручниками, посібниками для здобуття повної загальної середньої освіти за кошти державного бюджету;
- забезпечує створення та функціонування (адміністрування) державних інформаційних систем у сфері освіти;
- забезпечує створення та функціонування спеціального інформаційного ресурсу в Інтернеті, на якому у вільному доступі в повному обсязі розміщуються безоплатні електронні версії підручників або електронні підручники для здобуття повної загальної середньої освіти, що видані (надруковані, придбані) за кошти державного та/або місцевих бюджетів;
- організовує науково-методичне та інформаційне забезпечення системи повної загальної середньої освіти;
- координує підготовку та підвищення кваліфікації педагогічних працівників, які забезпечують здобуття повної загальної середньої освіти;
- затверджує порядок заохочення та відзначення учнів, педагогічних та інших працівників системи освіти відомчими заохочувальними відзнаками;
- координує діяльність структурних підрозділів з питань освіти місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування;
- затверджує порядок акредитації та ведення реєстру громадських фахових об'єднань, інших юридичних осіб, що здійснюють незалежне оцінювання якості освіти та освітньої діяльності закладів освіти;
- затверджує порядок проведення експертизи освітніх програм, поданих до центрального органу виконавчої влади із забезпечення якості освіти для затвердження;
- здійснює міжнародне співробітництво у встановленому законодавством порядку, забезпечує участь України у міжнародних дослідженнях якості освіти;
- затверджує порядок надання професійної підтримки та допомоги педагогічним працівникам (здійснення супервізії);
- здійснює заходи з популяризації та вивчення української мови та культури за кордоном;

–організовує направлення педагогічних працівників для викладання української мови, літератури, культури, історії, географії тощо в іноземних закладах загальної середньої освіти відповідно до міжнародних угод;

2. УПРАВЛІНСЬКІ ОРГАНИ ЗАКЛАДУ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

УПРАВЛІНСЬКІ ОРГАНИ – 1) *органи колегіального управління школою* (загальні збори або конференція – вищий колегіальний орган, педагогічна рада, піклувальна рада, нарада при директорі та його заступниках); 2) *адміністрація школи* (директор, його заступники з наукової роботи, з навчально-виховної, з господарської роботи, з проблем соціально-педагогічної реабілітації та ін.); 3) *органи громадського самоврядування*.

Педагогічна рада є основним постійно діючим колегіальним органом управління закладу загальної середньої освіти. Повноваження педагогічної ради визначаються статутом закладу загальної середньої освіти.

Педагогічна рада утворюється за наявності не менше трьох педагогічних працівників. Усі педагогічні працівники зобов'язані брати участь у засіданнях педагогічної ради. Головою педагогічної ради є керівник закладу загальної середньої освіти.

Педагогічна рада:

- схвалює стратегію розвитку закладу освіти та річний план роботи;
- схвалює освітню (освітні) програму (програми), зміни до неї (них) та оцінює результати її (їх) виконання;
- схвалює правила внутрішнього розпорядку, положення про внутрішню систему забезпечення якості освіти;
- приймає рішення щодо вдосконалення і методичного забезпечення освітнього процесу;
- приймає рішення щодо переведення учнів на наступний рік навчання, їх відрахування, притягнення до відповідальності за невиконання обов'язків, а також щодо відзначення, морального та матеріального заохочення учнів та інших учасників освітнього процесу;
- розглядає питання підвищення кваліфікації педагогічних працівників, розвитку їх творчої ініціативи, професійної майстерності, визначає заходи щодо підвищення кваліфікації педагогічних працівників, формує та затверджує річний план підвищення кваліфікації педагогічних працівників;
- приймає рішення щодо визнання результатів підвищення кваліфікації педагогічного працівника, отриманих ним поза закладами освіти, що мають ліцензію на підвищення кваліфікації або провадять освітню діяльність за акредитованою освітньою програмою;
- приймає рішення щодо впровадження в освітній процес педагогічного досвіду та інновацій, участі в дослідницькій, експериментальній, інноваційній діяльності, співпраці з іншими закладами освіти, науковими установами, фізичними та юридичними особами, які сприяють розвитку освіти;
- може ініціювати проведення позапланового інституційного аудиту, громадської акредитації, зовнішнього моніторингу якості освіти та/або освітньої діяльності закладу загальної середньої освіти;
- розглядає інші питання, віднесені законом та/або статутом закладу освіти до її повноважень.

Засідання педагогічної ради є правомочним, якщо на ньому присутні не менше двох третин її складу. Рішення з усіх питань приймаються більшістю голосів від її складу. У разі рівного розподілу голосів голос голови педагогічної ради є визначальним. Рішення педагогічної ради оформлюються протоколом засідання, який підписується головою та секретарем педагогічної ради.

Рішення педагогічної ради, прийняті в межах її повноважень, вводяться в дію наказами керівника закладу освіти та є обов'язковими до виконання всіма учасниками освітнього процесу у закладі освіти.

Піклувальна рада закладу загальної середньої освіти.

Піклувальну раду може бути утворено за рішенням засновника або уповноваженого ним органу для одного чи кількох закладів загальної середньої освіти на визначений засновником строк.

Піклувальна рада сприяє виконанню перспективних завдань розвитку закладу (закладів), залученню фінансових ресурсів для забезпечення його (їх) діяльності з основних напрямів розвитку і здійсненню контролю за їх використанням, ефективній взаємодії закладу (закладів) з органами державної влади та органами місцевого самоврядування, громадськістю, громадськими об'єднаннями, юридичними та фізичними особами.

Піклувальна рада:

- аналізує та оцінює діяльність закладу загальної середньої освіти і його керівника;
- розробляє пропозиції до стратегії та перспективного плану розвитку закладу загальної середньої освіти та аналізує стан їх виконання;
- сприяє залученню додаткових джерел фінансування, що не заборонені законом;
- проводить моніторинг виконання кошторису закладу освіти і вносить відповідні рекомендації та пропозиції, що є обов'язковими для розгляду керівником закладу загальної середньої освіти;
- має право звернутися до центрального органу виконавчої влади із забезпечення якості освіти щодо проведення позапланового інституційного аудиту закладу освіти;
- може вносити засновнику закладу освіти подання про заохочення керівника закладу освіти або притягнення його до дисциплінарної відповідальності з підстав, визначених законом;
- здійснює інші повноваження, визначені установчими документами закладу освіти.

Склад піклувальної ради формується засновником або уповноваженим ним органом з урахуванням пропозицій органів управління закладу освіти (закладів освіти), органів громадського самоврядування закладу освіти, депутатів відповідної місцевої ради. До складу піклувальної ради не можуть входити учні та працівники закладу (закладів) освіти, для якого (яких) вона утворюється.

Піклувальна рада є колегіальним органом. Засідання піклувальної ради є правомочним, якщо на ньому присутні не менше двох третин її затвердженого складу. Рішення з усіх питань приймаються більшістю голосів від її затвердженого складу. У разі рівного розподілу голосів голос голови піклувальної ради є визначальним. Рішення піклувальної ради оформлюються протоколом її засідання, який підписують головуючий на засіданні та секретар.

Члени піклувальної ради мають право брати участь у роботі колегіальних органів управління закладом загальної середньої освіти з правом дорадчого голосу.

Громадське самоврядування в закладі освіти – це право учасників освітнього процесу безпосередньо та/або через органи громадського самоврядування брати участь у вирішенні питань організації та забезпечення освітнього процесу в закладі освіти, захисту своїх прав та інтересів, організації дозвілля та оздоровлення, брати участь у громадському нагляді (контролі) та в управлінні закладом освіти.

Громадське самоврядування в закладі освіти здійснюється на принципах, визначених Законом України «Про освіту». У закладі освіти можуть діяти:

- ✓ органи самоврядування працівників закладу освіти;
- ✓ органи учнівського самоврядування;
- ✓ органи батьківського самоврядування.

Вищим колегіальним органом громадського самоврядування закладу освіти є **загальні збори (конференція)** колективу закладу освіти, які скликаються не менше одного разу на рік та формуються з уповноважених представників усіх учасників освітнього процесу (їх органів самоврядування – за наявності). Інформація про час і місце проведення загальних зборів (конференції) колективу закладу освіти розміщується в закладі освіти та оприлюднюється на офіційному вебсайті закладу освіти не пізніше ніж за один місяць до дня їх проведення. Загальні збори (конференція) колективу закладу освіти щороку заслуховують звіт керівника закладу освіти, оцінюють його діяльність і за результатами оцінки можуть ініціювати проведення позапланового інституційного аудиту закладу освіти.

Учнівське самоврядування може діяти з метою формування та розвитку громадянських, управлінських і соціальних компетентностей учнів, пов'язаних з ідеями демократії, справедливості, рівності, прав людини, добробуту, здорового способу життя тощо. Учнівське самоврядування здійснюється учнями безпосередньо і через органи учнівського

самоврядування. Учні мають рівні права на участь в учнівському самоврядуванні, зокрема на участь у роботі дорадчих (консультативних із певних питань), робочих (робочих групах тощо) та інших органів учнівського самоврядування, а також вільно обирати та бути обраними до виборних органів учнівського самоврядування.

Учнівське самоврядування може діяти на рівні класу, пансіону (за наявності) та іншого структурного підрозділу закладу освіти. Органи учнівського самоврядування утворюються за ініціативою учнів та можуть бути одноособовими, колегіальними, а також можуть мати різноманітні форми і назви. Керівник закладу освіти сприяє та створює умови для діяльності органів учнівського самоврядування. Інші учасники освітнього процесу не повинні перешкоджати і втручатися в діяльність органів учнівського самоврядування. З питань захисту честі, гідності та/або прав учнів закладу освіти керівник учнівського самоврядування має право на невідкладний прийом керівником закладу освіти. Керівник закладу освіти зобов'язаний розглянути усну чи письмову вимогу керівника учнівського самоврядування про усунення порушень щодо честі, гідності чи прав учня закладу освіти та вжити заходів відповідно до правил внутрішнього розпорядку та/або законодавства. Органи учнівського самоврядування мають право, але не зобов'язані вести протоколи чи будь-які інші документи щодо своєї діяльності.

Органи учнівського самоврядування мають право:

- брати участь в обговоренні питань удосконалення освітнього процесу, науково-дослідної роботи, організації дозвілля, оздоровлення, побуту та харчування;
- проводити за погодженням з керівником закладу освіти організаційні, просвітницькі, наукові, спортивні, оздоровчі та інші заходи та/або ініціювати їх проведення перед керівництвом закладу освіти;
- брати участь у заходах (процесах) із забезпечення якості освіти відповідно до процедур внутрішньої системи забезпечення якості освіти;
- захищати права та інтереси учнів, які здобувають освіту у цьому закладі освіти;
- вносити пропозиції та/або брати участь у розробленні та/або обговоренні плану роботи закладу освіти, змісту освітніх і навчальних програм;
- через своїх представників брати участь у засіданнях педагогічної ради з усіх питань, що стосуються організації та реалізації освітнього процесу.

У своїй діяльності органи учнівського самоврядування керуються законодавством, правилами внутрішнього розпорядку та положенням про учнівське самоврядування закладу освіти (за наявності). Рішення органу учнівського самоврядування виконується учнями на добровільних засадах.

Самоврядування працівників закладу освіти.

Вищим органом громадського самоврядування працівників закладу освіти є **загальні збори трудового колективу** закладу освіти. Порядок та періодичність скликання (не менш як один раз на рік), порядок прийняття рішень, чисельність, склад загальних зборів трудового колективу, інші питання діяльності, що не врегульовані законодавством, визначаються статутом і колективним договором (за наявності) закладу освіти.

Загальні збори трудового колективу:

- ✓ розглядають та схвалюють проект колективного договору;
- ✓ затверджують правила внутрішнього трудового розпорядку;
- ✓ визначають порядок обрання, чисельність, склад і строк повноважень комісії з трудових спорів;
- ✓ обирають комісію з трудових спорів.

Загальні збори трудового колективу можуть утворювати комісію з питань охорони праці та здійснювати інші повноваження, визначені законодавством. Рішення загальних зборів трудового колективу підписуються головуючим на засіданні та секретарем. Рішення загальних зборів трудового колективу, прийняті у межах їх повноважень, є обов'язковими до виконання всіма працівниками закладу освіти.

Батьківське самоврядування закладу освіти.

У закладах освіти та їх структурних підрозділах може діяти батьківське самоврядування. Батьківське самоврядування здійснюється батьками учнів як безпосередньо, так і через органи батьківського самоврядування, з метою захисту прав та інтересів учнів, організації їх дозвілля та оздоровлення, громадського нагляду (контролю) в межах повноважень, визначених статутом закладу освіти. Батьки мають право утворювати різні органи батьківського самоврядування (в межах класу, закладу освіти, за інтересами тощо). Батьки можуть розглядати будь-які питання і приймати рішення, крім тих, що належать до компетенції інших органів управління чи органів громадського самоврядування закладу освіти. Рішення органу батьківського самоврядування виконується батьками виключно на добровільних засадах.

Рішення органу батьківського самоврядування з питань організації освітнього процесу та/або діяльності закладу освіти можуть бути реалізовані виключно за рішенням керівника закладу освіти, якщо таке рішення не суперечить законодавству. Рішення, заходи та форми батьківського самоврядування не повинні призводити до надання іншим учасникам освітнього процесу привілеїв чи обмежень за будь-якою ознакою, порушувати їхні права та/або законні інтереси, а також не можуть бути підставою для прийняття управлінських рішень, що не відповідають законодавству.

Органи батьківського самоврядування мають право, але не зобов'язані оформляти свої рішення відповідними протоколами. Працівники закладів освіти не мають права втручатися в діяльність батьківського самоврядування, а також збирати чи зберігати протоколи засідань органів батьківського самоврядування.

Керівник закладу загальної середньої освіти / директор.

Керівником закладу загальної середньої освіти може бути особа, яка є громадянином України, вільно володіє державною мовою, має вищу освіту ступеня не нижче магістра, стаж педагогічної та/або науково-педагогічної роботи не менше трьох років (крім керівників приватних, корпоративних закладів освіти), організаторські здібності, стан фізичного і психічного здоров'я, що не перешкоджає виконанню професійних обов'язків, пройшла конкурсний відбір та визнана переможцем конкурсу відповідно до цього Закону.

Керівник закладу загальної середньої освіти має право:

- ✓ діяти від імені закладу без довіреності та представляти заклад у відносинах з іншими особами;
- ✓ підписувати документи з питань освітньої, фінансово-господарської та іншої діяльності закладу;
- ✓ приймати рішення щодо діяльності закладу в межах повноважень, визначених законодавством та строковим трудовим договором, у тому числі розпоряджатися в установленому порядку майном закладу та його коштами;
- ✓ призначати на посаду, переводити на іншу посаду та звільняти з посади працівників закладу освіти, визначати їхні посадові обов'язки, заохочувати та притягати до дисциплінарної відповідальності, а також вирішувати інші питання, пов'язані з трудовими відносинами, відповідно до вимог законодавства;
- ✓ визначати режим роботи закладу;
- ✓ ініціювати перед засновником або уповноваженим ним органом питання щодо створення або ліквідації структурних підрозділів;
- ✓ видавати відповідно до своєї компетенції накази і контролювати їх виконання;
- ✓ укладати угоди (договори, контракти) з фізичними та/або юридичними особами відповідно до своєї компетенції;
- ✓ звертатися до центрального органу виконавчої влади із забезпечення якості освіти із заявою щодо проведення позапланового інституційного аудиту, зовнішнього моніторингу якості освіти та/або громадської акредитації закладу;
- ✓ приймати рішення з інших питань діяльності закладу освіти.

Керівник закладу загальної середньої освіти зобов'язаний:

- ✓ виконувати Закони України «Про освіту», «Про повну загальну середню освіту» та інші акти законодавства, а також забезпечувати та контролювати їх виконання працівниками закладу, зокрема в частині організації освітнього процесу державною мовою;

- ✓ планувати та організовувати діяльність закладу загальної середньої освіти;
- ✓ розробляти проект кошторису та подавати його засновнику або уповноваженому ним органу на затвердження;
- ✓ надавати щороку засновнику пропозиції щодо обсягу коштів, необхідних для підвищення кваліфікації педагогічних працівників;
- ✓ організовувати фінансово-господарську діяльність закладу загальної середньої освіти в межах затвердженого кошторису;
- ✓ забезпечувати розроблення та виконання стратегії розвитку закладу загальної середньої освіти;
- ✓ затверджувати правила внутрішнього розпорядку закладу;
- ✓ затверджувати посадові інструкції працівників закладу загальної середньої освіти;
- ✓ організовувати освітній процес та видачу документів про освіту;
- ✓ затверджувати освітню (освітні) програму (програми) закладу загальної середньої освіти відповідно до цього Закону;
- ✓ створювати умови для реалізації прав та обов'язків усіх учасників освітнього процесу, в тому числі реалізації академічних свобод педагогічних працівників, індивідуальної освітньої траєкторії та/або індивідуальної програми розвитку учнів, формування у разі потреби індивідуального навчального плану;
- ✓ затверджувати положення про внутрішню систему забезпечення якості освіти в закладі загальної середньої освіти, забезпечити її створення та функціонування;
- ✓ забезпечувати розроблення, затвердження, виконання та моніторинг виконання індивідуальної програми розвитку учня;
- ✓ контролювати виконання педагогічними працівниками та учнями (учнем) освітньої програми, індивідуальної програми розвитку, індивідуального навчального плану;
- ✓ забезпечувати здійснення контролю за досягненням учнями результатів навчання, визначених державними стандартами повної загальної середньої освіти, індивідуальною програмою розвитку, індивідуальним навчальним планом;
- ✓ створювати необхідні умови для здобуття освіти особами з особливими освітніми потребами;
- ✓ сприяти проходженню атестації та сертифікації педагогічними працівниками;
- ✓ створювати умови для здійснення дієвого та відкритого громадського нагляду (контролю) за діяльністю закладу загальної середньої освіти;
- ✓ сприяти та створювати умови для діяльності органів громадського самоврядування в закладі загальної середньої освіти;
- ✓ формувати засади, створювати умови, сприяти формуванню культури здорового способу життя учнів та працівників закладу загальної середньої освіти;
- ✓ створювати в закладі загальної середньої освіти безпечне освітнє середовище, забезпечувати дотримання вимог щодо охорони дитинства, охорони праці, вимог техніки безпеки;
- ✓ організовувати харчування та сприяти медичному обслуговуванню учнів відповідно до законодавства;
- ✓ забезпечувати відкритість і прозорість діяльності закладу загальної середньої освіти, зокрема шляхом оприлюднення публічної інформації відповідно до вимог законів України «Про освіту», «Про доступ до публічної інформації», «Про відкритість використання публічних коштів» та інших законів України;
- ✓ здійснювати зарахування, переведення, відрахування учнів, а також їх заохочення (відзначення) та притягнення до відповідальності відповідно до вимог законодавства;
- ✓ організовувати документообіг, бухгалтерський облік та звітність відповідно до законодавства;
- ✓ звітувати щороку на загальних зборах (конференції) колективу про свою роботу та виконання стратегії розвитку закладу загальної середньої освіти;

✓ виконувати інші обов'язки, покладені на нього законодавством, засновником, установчими документами закладу загальної середньої освіти, колективним договором, строковим трудовим договором.

Заступник директора з навчальної роботи – організовує і контролює хід процесу навчання, виконання навчальних планів і програм, якість знань, умінь і навичок учнів, керівництвом методичної роботи. **Заступник директора з виховної роботи** – організовує позакласну виховну роботу і дозвілля учнів, надає допомогу класним керівникам та вихователем, що залучається до проведення виховної роботи з учнями. **Помічник директора по господарській частині** – відповідає за збереження шкільних будов та майна, матеріальне забезпечення навчального процесу, санітарний стан школи, проти пожежну охорону, правильну організацію роботи обслуговуючого персоналу.

3. ПЛАНУВАННЯ І ОБЛІК РОБОТИ ЗАКЛАДУ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ. НАВЧАЛЬНО-МАТЕРІАЛЬНА БАЗА

Стратегія розвитку закладу – важливий концептуальний документ діяльності закладу освіти. Тому до процесу розроблення стратегії директор школи залучає зацікавлені сторони.

Одним зі способів розроблення стратегії може бути проведення мозкового штурму для напрацювання пропозицій за певними напрямками. Для цього може бути створена робоча група за участі керівника, заступників та представників педагогічного колективу, учнів.

Робоча група у свою чергу напрацьовує проєкт стратегії, а надалі документ виноситься на розгляд та обговорення педагогічної ради. Важливо пам'ятати, що реалізація частини цілей стратегії потребуватиме підтримки засновника закладу. Саме стратегія розвитку закладу має розроблятися у тісній співпраці із засновником.

Стратегічне планування. У стратегії розвитку закладу освіти мають бути наступні блоки:

Цінності, по суті, є фільтром поведінкових моделей усіх учасників освітнього процесу. Вони визначають, що для школи є важливим, які людські та суспільні цінності. Наприклад, серед цінностей школи, – безпека та комфорт дитини. У такому випадку в процесі реалізації стратегії особлива увага має приділятися створенню безпечного та комфортного середовища, побудові довірливих взаємин між учнями, вчителями та адміністрацією школи.

Місія дає відповідь на запитання, чому заклад існує, яка мета його діяльності та для кого здійснюється освітня діяльність. Вона деталізує статус школи та забезпечує напрям і орієнтири для визначення цілей роботи закладу. Наприклад, місією школи може бути забезпечення рівного доступу до освіти для всіх дітей.

Візія визначає, куди рухається заклад освіти, де він хоче бути. Формулювання візії дасть змогу відповісти на питання, які цілі школа прагне реалізувати у середньостроковій перспективі, на якому рівні хоче бути, чого прагне. Наприклад, створення інклюзивного освітнього середовища, в якому кожна дитина незалежно від статі, особливих потреб, соціального статусу чи інших ознак зможе комфортно навчатися.

Стратегічні цілі визначають, якою має бути школа за кілька років, задають напрями розвитку та фіксують, чого школа прагне досягти. Вони визначають сфери, на яких мають бути сконцентровані зусилля адміністрації та педагогічного колективу школи. Стратегічні цілі обов'язково мають корелюватись із візією, адже їхнє виконання наближає заклад до її досягнення. Для максимальної ефективності цілі мають бути сформовані на основі SMART-критеріїв та, відповідно, бути конкретними, вимірюваними, досяжними, актуальними та визначеними/обмеженими в часі.

Операційні цілі визначають, яким чином заклад буде досягати стратегічних цілей та які кроки необхідно для цього зробити. В операційних цілях стратегія закладу переходить від загального до конкретного. Наприклад, операційними цілями в стратегії школи можуть бути:

1. розробити прогноз очікуваної кількості дітей з особливими освітніми потребами;
2. налагодити відносини з інклюзивно-ресурсним центром;
3. провести адаптацію освітнього простору;
4. забезпечити необхідну організаційно-методичну підготовку;
5. розробити необхідні адаптаційні заходи для учнів і батьків;

6. вчителям пройти підвищення кваліфікації за напрямками, які стосуються роботи з дітьми з особливими освітніми потребами.

Працюючи над розробленням стратегії розвитку школи, дуже важливо враховувати реальний стан речей та ресурси закладу. Інструмент SWOT-аналізу допоможе керівникові визначити сильні та слабкі сторони школи, а також можливості, що відкриваються перед закладом, та наявні чи потенційні загрози.

Для успішної реалізації стратегічного управління стратегію розвитку закладу освіти важливо донести до всіх учасників освітнього процесу, а особливо тих, хто безпосередньо залучений до її реалізації. Стратегічне управління потребує також зміни підходів до взаємодії з педагогічними працівниками. Вони мають брати безпосередню участь у визначенні стратегічних та операційних цілей, місії, візії закладу, приймати їх як особисті. Тільки так вони можуть стати партнерами директора у досягненні цих цілей.

Стратегія розвитку закладу – це також важливий дороговказ для засновника: які точки розвитку є у школи, на що заклад потребує ресурсів, які напрями роботи школи потрібно посилити засновникові тощо.

Після розроблення **стратегії розвитку школи** перед директором постає важливе завдання – втілити її у життя. Заклад реалізує стратегію через систему планування, основою якої є **річний план роботи школи**. Річний план дає змогу директорові ефективно організувати поточну діяльність закладу.

Річний план має бути для закладу робочим функціональним документом, у якому сплановано конкретні кроки для підвищення якості освітньої діяльності школи.

Кожен заклад самостійно обирає спосіб створення річного плану. Та оскільки річний план є комплексним документом, а його реалізація торкається всіх учасників освітнього процесу, до його розроблення варто долучити вчителів, учнів та їхніх батьків.

Робоча група спершу має **проаналізувати виконання попереднього річного** плану. Визначивши, що із запланованого вдалося виконати, а що ні, та які незаплановані завдання з'явилися, робоча група зможе ліпше спланувати наступний рік. При річному плануванні важливо враховувати результати самооцінювання закладу, щоб вдосконалити окремі напрями роботи школи.

Важливо під час аналізу минулорічного плану визначити, що завадило його виконати повністю. Наприклад, відсутність фахівців, які можуть виконати ті чи ті завдання, брак часу чи некоректне формулювання самих завдань, відсутність фінансування, на яке заклад розраховував. Такий аналіз дозволить робочій групі зрозуміти причини невиконання тих чи інших частин плану, а також запобігти цьому у майбутньому, передбачивши способи корекції.

Важливою частиною річного плану закладу є **визначення цілей на навчальний рік та узгодження їх зі стратегічними цілями школи**. Наприклад, якщо відповідні операційні цілі окреслено у стратегії розвитку на поточний навчальний рік, ці завдання можна дублювати у річному плані. Нагадаємо, операційні цілі визначають, як заклад буде досягати напрямів стратегічного розвитку та які кроки необхідно для цього зробити.

Структура річного плану. Заклад має право на власний розсуд визначати структуру річного плану. Втім існують усталені практики, на які заклад може орієнтуватися. Наприклад, структура річного плану може відтворювати структуру стратегії розвитку закладу. Такий підхід спростить підготовку плану та одночасно допоможе деталізувати поставлені у стратегії цілі та визначені завдання. Це і спрощує його підготовку, і відразу працює на деталізацію поставлених цілей та виконання завдань, які потрібні для досягнення очікуваного результату у перспективі розвитку закладу. Другим варіантом структури плану можуть бути напрями внутрішньої системи забезпечення якості освітньої діяльності та якості освіти. У такому випадку в річному плані будуть враховані усі аспекти освітньої діяльності, представлені в етапах самооцінювання, яке школа має проводити щороку.

Наприклад, структура річного плану може мати такі блоки:

- освітнє середовище закладу освіти;
- система оцінювання здобувачів освіти;
- педагогічна діяльність працівників закладу освіти;

- управлінські процеси закладу освіти.

Третім варіантом структури може бути власний підхід до створення річного плану. Важливо, щоб у будь-якому з варіантів структури річного плану документ містив:

- строки виконання;
- інформацію про відповідальних за реалізацію кожного завдання;
- форму узагальнення за результатами виконання (наказ, графік, розклад, аналітична записка, навчальний план тощо);
- відмітки про виконання.

Затвердження та комунікація річного плану. Схвалює річний план на своєму засіданні педагогічна рада. Важливо пам'ятати, що після затвердження річний план має стати корисним і практичним робочим документом, а не залишитись черговою формальною частиною документообігу. Тому робота не має завершуватись на етапі затвердження річного плану. Необхідно його оприлюднити і пояснити всім учасникам освітнього процесу цілі та завдання, що мають бути виконані протягом року, здійснювати їх моніторинг, перегляд, доопрацювання.

Детальне річне планування роботи закладу та втілення цього плану в життя – це рух до досягнення поставлених у стратегії розвитку школи цілей та, як наслідок, – до покращення якості освітньої діяльності закладу.

Крім річного плану роботи освітнього закладу, встановлена ще така **система планування**:

1. Розклад уроків, шкільних гуртків, спортивних секцій.
2. Календарні і поурочні плани вчителів, плани виховної роботи класних керівників, вихователів груп продовженого дня.
3. Плани роботи методичних об'єднань, інших форм методичної роботи, що працюють на базі школи.
4. План роботи шкільної бібліотеки.
5. План роботи батьківського комітету школи.

Календарний план – документ, який визначає форми і зміст навчально-методичної й організаційної роботи освітнього закладу на навчальний рік, яка регламентована конкретними строками виконання.

Розклад уроків – документ, який регламентує освітню діяльність учителів та учнів на кожний день і робочий тиждень шляхом системи уроків.

Діловодство у закладі загальної середньої освіти визначається відповідною Інструкцією. Також є Інструкція з ведення ділової документації у закладах загальної середньої освіти в електронній формі (*Наказ МОН № 707 від 08.08.2022 року*).

Ділова документація – збережена на матеріальному носії або в електронній освітній інформаційній системі документація, яка створюється під час освітніх та управлінських процесів в закладах освіти.

Ведення ділової документації закладу освіти в електронній формі запроваджується з метою:

- 1) удосконалення управління закладом освіти шляхом автоматизації одержання, обробки та зберігання інформації та документів у електронній формі;
- 2) забезпечення оперативності, достовірності та цілісності інформації, що використовується в освітній діяльності;
- 3) організації освітнього процесу з використанням технологій дистанційного навчання та відстеження результатів навчання;
- 4) спрощення ведення ділової документації в закладі освіти, зменшення витрат часу на її ведення;
- 5) забезпечення органів управління у сфері освіти оперативною та актуальною інформацією про діяльність закладів освіти для прийняття управлінських рішень.

Документування управлінської інформації та організації роботи з документами в державних і комунальних закладах загальної середньої освіти здійснюється відповідно до Інструкції з діловодства у закладах загальної середньої освіти, затвердженої наказом Міністерства освіти і науки України від 23 червня 2018 року № 676.

На підставі даних ділової документації закладу освіти, що вносяться та обробляються в ОІС, створюються та/або ведуться у електронній формі:

- 1) класний журнал для I-IV класів;
- 2) класний журнал для V-XI (XII) класів;
- 3) журнал обліку пропущених і заміненних уроків;
- 4) журнали здобувачів освіти, які здобувають загальну середню освіту за індивідуальною формою;
- 5) журнал факультативних та гурткових занять;
- 6) журнал реєстрації інструктажів з питань охорони праці та безпеки життєдіяльності;
- 7) особові справи здобувачів освіти;
- 8) алфавітна книга здобувачів освіти;
- 9) особова справа педагогічного працівника;
- 10) журнал реєстрації наказів руху здобувачів освіти;
- 11) накази керівника з кадрових питань особового складу тимчасового зберігання (про відрядження, стягнення, надання щорічних оплачуваних відпусток та відпусток у зв'язку з навчанням);
- 12) річний план роботи закладу освіти;
- 13) розклад навчальних занять;
- 14) свідоцтва досягнень здобувачів освіти тощо.

Однією з умов підвищення рівня навчання і виховання учнів є наявність необхідної навчально-матеріальної бази школи.

Для проведення навчальних занять у загальноосвітніх навчально-виховних закладах обладнуються навчальні кабінети для учнів I-IV класів, робочі кабінети для початкових класів, кабінети кожного предмету або суміщені кабінети, майстерні по металу і дереву, кабінети обслуговуючої праці.

Кабінети для занять учнів I-IV класів обладнуються відповідними меблями, наочними посібниками, технічними засобами навчання, навчальним обладнанням, приладами, необхідними для навчання і виховання учнів.

Якщо кількість V-XI класів в школі велика, то можуть обладнуватися по кілька кабінетів з кожного навчального предмета, причому, в такому випадку, відводиться кожний з них для певних класів. При кабінетах з фізики, хімії, біології обладнуються лаборантські.

Кабінети навчальних предметів повинні бути забезпечені необхідним навчальним обладнанням, комплектом необхідних технічних засобів навчання, в них потрібно створити фільмотеки, діатеки, фототеки, відеотеки. У кабінетах фізики необхідно обладнати метеорологічний куток, а біології – ботанічні і зоологічні кутки.

Робочі місця для учнів обладнуються двомісними партами або учнівськими столами і кріслами з урахуванням антропометричних особливостей учнів, з дотриманням правил техніки безпеки, а також вимог естетики.

Відстань від класної дошки до першого ряду парт (столів) повинна бути 160-200 см, а між першим рядом і столом учителя – 50 см. Відстань між останнім рядом і задньою стіною, між партами (столами) і зовнішньою стіною – 50-60 см, між рядами парт – 60-70 см. Площа класних кімнат у сучасних типових проектах шкільних приміщень дорівнює 50 м² (по 1,25 м² на учня), висота – 3-3,5 м, а об'єм – 150-175 м³.

При використанні телепередач відстань між першим рядом і екраном повинна бути від 2 до 5,5 м, а при розгляді діафільму – 1,8-2,4 м, а останнього ряду – 4-6 м (причому ширина екрану становить 1,2-1,4 м).

Класна дошка повинна бути темно-зеленого або темно-коричневого кольору, відстань від підлоги до нижнього краю дошки повинна бути 70-80 см для учнів початкових класів, 80-90 см – для V-XI класів.

Колір стін, стелі, підлоги, вікон, дверей класної кімнати значною мірою впливає на працездатність учнів. Підлога повинна бути не дуже темною, матовою. Стелю білять вапном. У білий колір фарбують двері, вікна, підвіконня. Стіни фарбують у теплі тони (світло-жовтий,

оранжевий), якщо вікна класної кімнати виходять на північ, і в холодні (світло-зелений, світло-голубий, світло-сірий), якщо вікна виходять на південь.

У тих класних кімнатах, вікна яких виходять на південь і південний захід, для захисту від яскравих сонячних променів доцільно використовувати світлі штори. Не рекомендується ставити на підвіконня кімнатні квіти, захащувати класну кімнату стендами.

На робочому місці в класній кімнаті повинна бути забезпечена нормальна освітленість: 48 Вт/м² від лампи розжарювання, 20 Вт/м² від люмінесцентних ламп.

У класних кімнатах для учнів I-IV класів, а також у навчальних кабінетах розміщують умивальники.

Вішалки для верхнього одягу учнів розміщують у спеціальному приміщенні, а для учнів початкових класів можуть обладнувати шафи для одягу в класних кімнатах.

Для організації освітнього процесу в школі можна використовувати *актовий зал* як лекційну аудиторію для паралельних класів, і як кінозал.

Навчальні майстерні в школі утворюються для обробки металу і деревини, а якщо число класів-комплектів менше 20, то може бути і одна комбінована майстерня.

У майстернях обладнуються робочі місця учнів і вчителя. Для учнів обладнуються робочі місця індивідуального користування (столярні, слюсарні і комбіновані верстаки), а також загального користування (верстати, муфельна піч, прес для штампування, пристрої для гнуття та ін.). Робочі місця оснащуються комплектом відповідних інструментів.

Робоче місце вчителя обладнується верстаком, столом, класною дошкою з набором креслярських інструментів, дидактичних матеріалів, електричним розподільним щитом для подачі електроенергії.

Для зберігання інструментів, дидактичних матеріалів, учнівських робіт навчальні майстерні обладнуються пристінними і вбудованими шафами.

У навчальних майстернях встановлюються умивальники, електрорушники, аптечки для надання першої допомоги, урни для сміття та інвентар для прибирання приміщень.

Шкільні бібліотеки розміщують в ізольованих приміщеннях, що відповідають санітарно-гігієнічним умовам. До складу бібліотечних приміщень входить книгосховище, абонемент, читальний зал. Оснащуються вони типовим бібліотечним обладнанням і предметами бібліотечної техніки.

Книжковий фонд бібліотеки комплектується навчальною, педагогічною, методичною, науково-популярною і довідковою літературою. За зберігання книжкових фондів відповідають бібліотекар і директор школи.

До навчально-матеріальної бази школи входять *навчально-спортивні, медичні, допоміжні, службові та господарські приміщення, шкільна садиба*.

4. ІНСТИТУЦІЙНИЙ АУДИТ

Інституційний аудит – це зовнішнє оцінювання роботи школи, під час якого незалежні експерти оцінюють освітні і управлінські процеси та дотримання закладом освіти вимог законодавства. Аудит є новою для України процедурою вивчення освітньої діяльності школи, яка прийшла на зміну державній атестації шкіл.

Структура інституційного аудиту. Оцінювання якості освітньої діяльності закладу освіти, що здійснюється шляхом оцінювання освітніх і управлінських процесів закладу освіти, внутрішньої системи забезпечення якості освіти за такими основними напрямками:

- ✓ оцінювання освітнього середовища;
- ✓ оцінювання педагогічної діяльності;
- ✓ оцінювання здобувачів освіти;
- ✓ оцінювання управлінської діяльності.

Комплексна зовнішня перевірка додержання закладом освіти вимог законодавства у сфері загальної середньої освіти. **Під час аудиту оцінюються:**

1. Освітнє середовище:

створення безпечних і комфортних умов навчання та праці;

- забезпечення освітнього середовища, вільного від будь-яких форм насильства та дискримінації;

- забезпечення інклюзивного та мотивуючого до навчання освітнього простору.

2. Система оцінювання здобувачів освіти:

- наявність відкритої, прозорої і зрозумілої для здобувачів освіти системи оцінювання їх навчальних досягнень;
- використання системи оцінювання, спрямованого на моніторинг навчальних досягнень кожного здобувача освіти (йдеться про те, щоб кожен вчитель дивився на учня в динаміці);
- спрямованість системи оцінювання на формування у здобувачів освіти відповідальності за результати свого навчання, здатності до самооцінки.

3. Педагогічна діяльність:

- ефективне планування та прогнозування педагогічними працівниками своєї діяльності, використання сучасних освітніх технологій, форм організації освітнього процесу та підходів до оцінювання навчальних досягнень із метою формування ключових компетентностей і наскрізних умінь здобувачів освіти;
- постійне підвищення рівня професійної компетентності та майстерності педагогічних працівників;
- налагодження партнерських взаємовідносин із здобувачами освіти, їх батьками та іншими законними представниками, працівниками закладу освіти;
- організація педагогічної діяльності та навчання здобувачів освіти на засадах академічної доброчесності.

4. Управлінські процеси:

- наявність стратегії розвитку та системи планування діяльності закладу, моніторинг виконання поставлених цілей і завдань;
- формування відносин довіри, прозорості, дотримання етичних норм;
- ефективність кадрової політики та забезпечення можливостей для професійного розвитку педагогічних працівників;
- організація освітнього процесу на засадах людиноцентризму, прийняття управлінських рішень на основі конструктивної співпраці учасників освітнього процесу, взаємодії закладу освіти з місцевою громадою;
- формування та забезпечення реалізації політики академічної доброчесності.

Інституційний аудит починається з підготовчої роботи. Вивчення матеріалів. За 10 днів до його проведення експерти вивчають ті матеріали, які відповідно до статті 30 Закону «Про освіту» мають бути розміщені на сайті закладу.

Підготовка до аудиту. Готується проєкт наказу і керівникові закладу надсилається письмове повідомлення про те, що в конкретний термін відбудеться інституційний аудит. Разом із повідомленням надсилається опитувальний аркуш, в якому є питання, на які треба відповісти ще до початку роботи експертної групи. Зокрема, щодо проведення самооцінювання – керівник повинен зазначити, на якому рівні, на його думку і на думку його колективу, перебуває заклад.

Робота експертної групи. Склад експертної групи залежить від кількості працівників у конкретному закладі освіти. Якщо школа з невеликою кількістю учнів – група налічує не менше трьох осіб, якщо велика – експертів може бути до 12. Від кількості працівників закладу залежить і термін перебування експертної групи в закладі. Якщо в школі працює до 50 працівників, аудит триватиме не більше 5 робочих днів. Якщо більше – то до 10 робочих днів.

Результати аудиту. За результатами аудиту кожний заклад отримає висновки і рекомендації. В останній день перебування експертної групи у закладі освіти складається акт, який підписує керівник. У разі виявлення порушень вимог законодавства буде видано розпорядження щодо їх усунення. **Школа отримує за результатами аудиту:**

- 1) висновок про якість освітньої діяльності та управлінських процесів
- 2) рекомендації щодо удосконалення внутрішньої системи забезпечення якості освіти.

Крім того, у висновку буде прописано, на якому з рівнів наразі перебуває школа: високому; достатньому; на рівні, що вимагає покращення; низькому.

Рекомендації містять пропозиції для закладу освіти та його засновника, сформульовані на підставі Висновку, щодо підвищення якості освітньої діяльності закладу освіти і

вдосконалення внутрішньої системи забезпечення якості освіти для забезпечення ефективної роботи та сталого розвитку закладу освіти

Проводять інституційний аудит представники Державної служби якості освіти та незалежні освітні експерти, серед яких – педагоги, директори та заступники директорів шкіл з усієї України. Таким чином, школу оцінюють не лише держава, а й ті, хто безпосередньо працюють у системі освіти.

Освітні експерти – це досвідчені педагоги, які пройшли спеціальне навчання та підготовлені до оцінювання школи за критеріями інституційного аудиту. Всі експерти мають педагогічну освіту та працюють у школі не менше 5 років. Можуть залучатися і працівники органів управління освітою, але лише до проведення комплексної перевірки.

Аудити проходять у школах кожні 10 років. Частіше таке оцінювання може відбуватися позапланово з ініціативи засновника або ж самого директора, педагогічного колективу чи наглядової ради школи. Також позаплановий аудит може бути в закладі освіти, який має низьку якість освітньої діяльності, що підтверджено результатами незалежного зовнішнього моніторингу якості освіти, проведеного відповідно до законодавства.

5. МЕТОДИЧНА РОБОТА, АТЕСТАЦІЯ ТА СЕРТИФІКАЦІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ

Методична робота в школі – спеціально організована діяльність педагогічного колективу, що створює умови для підвищення майстерності педагога і спонукає його до роботи над підвищенням свого фахового рівня, збагачення педагогічного колективу педагогічними знахідками. Здійснюється за такими **напрямами**: поглиблення філософсько-педагогічних знань, вивчення розвитку української національної школи, оволодіння методикою навчання предметів, ознайомлення з новими методичними розробками.

Форми організації методичної роботи – 1) індивідуальна форма методичної роботи (самоосвіта, стажування, наставництво, консультації, атестація вчителя); 2) колективні і групові форми методичної роботи (методична рада, шкільні та районні методичні об'єднання, педагогічні читання, конференції, педагогічні виставки – на Волині педагогічні сходинки, методичні об'єднання вчителів; взаємовідвідування уроків, методичні дні та тижні, методичні семінари та практикуми, школи передового досвіду, школи молодого вчителя, науково-педагогічні конференції, опорні школи.

Методична рада – об'єднує всіх педагогів школи, очолює директор або завуч, організовує роботу з підвищення кваліфікації та майстерності педагогів, впровадження досягнень науки і передового педагогічного досвіду.

Методичні об'єднання (комісії вчителів) – створюються при методичній раді школі, збираються 1-2 рази на чверть під керівництвом досвідчених вчителів-методистів. Кожен вчитель є членом методичного об'єднання вчителів свого предмета або суміжних предметів. **Зміст їх діяльності**: ознайомлення з новою педагогічною інформацією та впровадження її у навчально-виховний процес, обговорення нових програм та підручників, організація уроків, виховних заходів, взаємовідвідування уроків, організація олімпіад та предметних тижнів.

Атестація педагогічних працівників як система заходів, спрямована на всебічне комплексне оцінювання їх педагогічної діяльності, за якою визначаються відповідність педагогічного працівника посаді, яку він займає, рівень його кваліфікації, присвоюється кваліфікаційна категорія, педагогічне звання. **Мета атестації** – стимулювання цілеспрямованого безперервного підвищення рівня професійної компетентності педагогічних працівників, росту їх професійної майстерності, розвитку творчої ініціативи, підвищення престижу й авторитету, забезпечення ефективності освітнього процесу. **Принципи атестації**: відкритість та колегіальність, гуманне та доброзичливе ставлення до педагогічного працівника, повнота, об'єктивність та системність оцінювання його педагогічної діяльності.

Види атестації. Чергова атестація здійснюється один раз на п'ять років. Умовою чергової атестації педагогічних працівників є обов'язкове проходження не рідше одного разу на п'ять років підвищення кваліфікації на засадах вільного вибору форм навчання, програм і навчальних закладів. **Позачергова атестація** проводиться за заявою працівника з метою підвищення кваліфікаційної категорії (тарифного розряду) або за поданням керівника чи

педагогічної ради навчального закладу з метою присвоєння працівнику кваліфікаційної категорії, педагогічного звання.

Кваліфікаційні категорії та педагогічні звання. Кваліфікаційні категорії: «спеціаліст», «спеціаліст другої категорії», «спеціаліст першої категорії», «спеціаліст вищої категорії». **Педагогічні звання:** «викладач-методист», «учитель-методист», «вихователь-методист», «педагог-організатор-методист», «практичний психолог-методист», «керівник гуртка-методист», «старший викладач», «старший учитель», «старший вихователь», «майстер виробничого навчання I категорії», «майстер виробничого навчання II категорії».

Підвищення кваліфікації педагогічних працівників проводиться в міжатестаційний період відповідно до законодавства і є необхідною умовою атестації. Загальний обсяг (загальна тривалість) підвищення кваліфікації визначається сумарно за останні 5 років перед атестацією та незалежно від суб'єкта підвищення кваліфікації, виду, форми чи напрямку, за якими педагогічний працівник пройшов підвищення кваліфікації.

Кваліфікаційні категорії та педагогічні звання, як правило, присвоюють послідовно.

Успішне проходження сертифікації зараховується як проходження атестації педагогічним працівником, а також є підставою для присвоєння йому відповідної кваліфікаційної категорії та/або педагогічного звання. Зарахування сертифікації здійснюється один раз протягом строку дії сертифіката педагогічного працівника під час його чергової або позачергової атестації, що проводиться за ініціативи педагогічного працівника.

Рішення атестаційної комісії може бути підставою для звільнення педагогічного працівника з роботи у встановленому законодавством порядку. Наказ про звільнення або переведення працівника за його згодою на іншу роботу за результатами атестації видається лише після розгляду його апеляції (у разі подання) атестаційними комісіями вищого рівня з дотриманням законодавства про працю. Розірвання трудового договору за таких умов допускається у разі, якщо неможливо перевести працівника за його згодою на іншу роботу, яка відповідає його кваліфікації, у тому самому закладі освіти.

Сертифікація педагогічних працівників – це зовнішнє оцінювання професійних компетентностей педагогічного працівника (у тому числі з педагогіки та психології, практичних вмінь застосування сучасних методів і технологій навчання), що здійснюється шляхом незалежного тестування, самооцінювання та вивчення практичного досвіду роботи.

Сертифікація педагогічного працівника відбувається на добровільних засадах виключно за його ініціативою. За результатами успішного проходження сертифікації педагогічному працівнику видається сертифікат, який є дійсним упродовж трьох років. Успішне проходження сертифікації зараховується як проходження атестації педагогічним працівником. Педагогічні працівники, які отримують доплату за успішне проходження сертифікації, впроваджують і поширюють методики компетентнісного навчання та нові освітні технології.

Метою сертифікації є виявлення та заохочення педагогічних працівників з високим рівнем педагогічної майстерності, які володіють методиками компетентнісного навчання і новими освітніми технологіями та сприяють їх поширенню.

Педагогічні працівники беруть участь у сертифікації виключно на добровільних засадах і можуть відмовитися від участі на будь-якому її етапі.

Сертифікація педагогічного працівника здійснюється за умови його добровільної реєстрації, що здійснюється Українським центром оцінювання якості освіти та регіональними центрами оцінювання якості освіти.

Взяти участь у сертифікації можуть педагогічні працівники, які на момент реєстрації для участі в сертифікації працюють на відповідній посаді за основним місцем роботи та мають стаж педагогічної роботи не менше двох років. Педагогічний працівник, який вже брав участь у сертифікації, але не отримав сертифіката, має право на повторне проходження сертифікації не раніше ніж через рік. Правом на проходження сертифікації за рахунок коштів державного бюджету педагогічний працівник може скористатися один раз на три роки.

Сертифікація складається з трьох етапів, що відбуваються послідовно один за одним, а саме із:

- 1) незалежного тестування учасників сертифікації;
- 2) самооцінювання учасниками сертифікації власної педагогічної майстерності;
- 3) вивчення практичного досвіду роботи учасників сертифікації.

Успішне проходження сертифікації зараховується як проходження чергової (позачергової) атестації педагогічним працівником з присвоєнням йому наступної категорії педагогічного працівника або підтвердження наявної вищої категорії.

Неуспішне проходження педагогічним працівником сертифікації не впливає на результати його чергової (позачергової) атестації, підтвердження наявної чи присвоєння наступної педагогічної категорії, продовження його роботи на відповідній посаді чи застосування до нього будь-яких заходів адміністративного впливу.

6. ПЕРЕДОВИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ДОСВІД (ППД) ТА ІННОВАЦІЙНА СПРЯМОВАНІСТЬ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Педагогічний досвід як сукупність знань, умінь і навичок, набутих у процесі педагогічної діяльності. **Передовий педагогічний досвід (ППД)** – творче активне засвоєння і реалізація вчителем на практиці дії засобів і принципів педагогіки з урахуванням конкретних понять, особливостей дітей, учнівського колективу й особи вчителя; це досвід, який забезпечує високу ефективність на основі сумлінного виконання обов'язків, а також новаторство.

Види ППД: комплексний та локальний, індивідуальний і колективний, новаторський (відрізняється певною оригінальністю). **Критерії ППД:** актуальність, новизна, результативність, стабільність, перспективність.

Технологія вивчення ППД: визначення педагогічної проблеми та об'єкта для вивчення досвіду; попереднє вивчення досвіду; теоретична підготовка; основне вивчення досвіду; визначення провідних педагогічних ідей досвіду. **Етапи впровадження ППД:** вивчення змісту передового досвіду; виділення у ньому головного; реалізація передових ідей досвіду на практиці. **Форми:** школи передового педагогічного досвіду, опорні школи, науково-практичні конференції та семінари, педагогічні читання, курси підвищення кваліфікації, захист передового педагогічного досвіду на засіданні педагогічної ради школи, шкільні, міжшкільні методичні об'єднання з предметів, тижні педагогічної майстерності, наставництво, відкриті уроки. **Методи впровадження ППД:** розповідь, бесіда, лекція, перегляд кінофільмів, відеозаписи уроків, опрацювання статей, книг, ділові, рольові ігри, семінари, розв'язання педагогічних завдань і ситуацій. **ППД вчителів:** В. Шаталов («Куди і як зникли трійки») – вивчення теоретичних знань проводить великими блоками (його опорні сигнали містять матеріал 2–3 і більше параграфів підручника), С. Лисенкова («Коли вчитися легко»), С. Логачевська («Дійти до кожного учня») – на основі розроблених структурно-логічних схем здійснювала диференційований підхід до учнів на всіх етапах засвоєння навчального матеріалу. Ш. Амонашвілі: («Здрастуйте, діти», «Як живе, діти?»), М. Гузик – виклад нового матеріалу «великими порціями» та ін.

Інновації (італ. *innovations* – новина, нововведення) – нові форми організації праці та управління, нові види технологій, які охоплюють не тільки окремі установи та організації, а й різні сфери. Вони є суттєвим діяльним елементом розвитку освіти взагалі, реалізації конкретних завдань у навчально-виховному процесі. Виражаються у тенденціях накопичення і видозміни ініціатив і нововведень в освітньому просторі; спричиняють певні зміни у сфері освіти.

Інновація освіти – цілеспрямований процес часткових змін, що ведуть до модифікацій мети, змісту, методів, форм навчання й виховання, адаптації процесу навчання до нових вимог.

Стрижнем інноваційних процесів в освіті є впровадження досягнень психолого-педагогічної науки в практику, вивчення, узагальнення та поширення передового педагогічного досвіду.

Інноваційну спрямованість педагогічної діяльності зумовлюють соціально-економічні перетворення, які вимагають відповідного оновлення освітньої політики, прагнення вчителів до освоєння та застосування педагогічних новинок, конкуренція загальноосвітніх закладів, яка стимулює пошук нових форм, методів організації навчально-виховного процесу, диктує відповідні критерії щодо добору вчителів. Головною *рушійною силою інноваційної діяльності* є вчитель, оскільки суб'єктивний чинник є вирішальним і під час впровадження і поширення

нововведень. Педагог-новатор є носієм конкретних нововведень, їх творцем, модифікатором. Він має широкі можливості і необмежене поле діяльності, оскільки на практиці переконується в ефективності наявних методик навчання і може коригувати їх, проводити докладну структурування досліджень навчально-виховного процесу, створювати нові методики. Основна умова такої діяльності – *інноваційний потенціал педагога* – сукупність соціокультурних і творчих характеристик особистості педагога, яка виявляє готовність вдосконалювати педагогічну діяльність, наявність внутрішніх засобів та методів, здатних забезпечити цю готовність.

Критерії педагогічних інновацій: а) новизна, що дає змогу визначити рівень новизни досвіду. Розрізняють абсолютний, локально-абсолютний, умовний, суб'єктивний рівні новизни; б) оптимальність, який сприяє досягненню високих результатів за найменших витрат часу фізичних, розумових сил; в) результативність та ефективність, що означає певну стійкість позитивних результатів у діяльності вчителя; г) можливість творчого застосування в масовому досвіді, що передбачає придатність апробованого досвіду для масового впровадження в освітніх закладах.

Питання для самоперевірки та самоконтролю:

1. Назвіть державні органи управління освітою в Україні.
2. Які повноваження має Міністерство освіти і науки України?
3. Які обов'язки керівника закладу загальної середньої освіти?
4. Що таке педагогічна рада? Яке коло питань вона розглядає?
5. Які є органи громадського самоврядування у сфері освіти?
6. Хто здійснює інституційний аудит і яка його мета?
7. Які є види планування у ЗЗСО?
8. Які є види атестації педагогічних працівників?
9. Що таке сертифікація педагогічних працівників, які її етапи?
10. Які є критерії готовності до інноваційної діяльності?

ЛЕКЦІЇ ДО ЗМІСТОВОГО МОДУЛЯ 3 «ІСТОРІЯ ЗАРУБІЖНОЇ ПЕДАГОГІКИ»

ТЕМА 11. Виховання, школа і педагогічна думка стародавнього світу

Інформаційний матеріал

Мета лекції – сформувати у студентів наукове уявлення про історичні основи виховання та шкільної освіти стародавнього світу, розвиток педагогічної думки в різних цивілізаціях і культурних контекстах. Розвинути здатність аналізувати методи, форми та ідеали виховання, застосовувані в первіснообщинному, східному, грецькому та римському суспільствах, а також узагальнювати педагогічний досвід античних мислителів. Сприяти усвідомленню значущості історичних традицій і педагогічних ідей для формування професійної компетентності майбутнього вчителя музичного мистецтва.

Опорні поняття: «будинки молоді», ініціації, патріархат, матріархат, класовий характер виховання, спартанське виховання, афінське виховання, агели, педономи, ефебія, агони, криптії, калокагатія, педагог, школа, педотриб, дидакал, гімнасія, школа риторів.

План

1. Історія педагогіки: поняття, джерела, принципи побудови.
2. Виховання за первіснообщинного ладу.
3. Виховання і навчання в країнах Стародавнього Сходу.
4. Навчання і виховання в Стародавній Греції. Школа в Стародавньому Римі.
5. Педагогічні погляди античних мислителів.

Література:

Основна: [11], [13], [16], [18].

Допоміжна: [3], [6], [20].

ЗМІСТ ЛЕКЦІЙНОГО МАТЕРІАЛУ

1. ІСТОРІЯ ПЕДАГОГІКИ: ПОНЯТТЯ, ДЖЕРЕЛА, ПРИНЦИПИ ПОБУДОВИ

Історія педагогіки – наука про розвиток теорії і практики освіти, навчання і виховання підростаючих поколінь від найдавніших часів до сучасності. Історія педагогіки одночасно і педагогічна, і історична наука: історична – історик описує, відкриває те, що було і як було; педагогічна – педагог пізнає особливості розвитку функції освітніх явищ та педагогічних поглядів.

Як окрема галузь знань історія освіти зародилася в другій половині XVII ст., проте її розвиток припадає на XIX і XX ст. На особливу увагу заслуговують **праці першопрохідців-істориків педагогіки:** француза К. Фльорі «Про вибір і метод учбових занять» (1686), німців К. Мангельсдорфа «Спроба викладу того, що протягом тисячоліть говорилося і робилося в галузі виховання» (1779), Ф. Рукофа «Історія шкільної і виховної справи в Німеччині» (1794), К. Шмідта «Історія виховання від його виникнення до нашого часу» (1902).

Як окремий предмет викладання історія педагогіки входить в програму педагогічних закладів з 2-ї пол. XIX ст.

В основі побудови історії педагогіки лежать такі **принципи:**

- 1) **історизм** – вивчення будь-якого явища в процесі його виникнення, становлення і розвитку, розгляд педагогічних явищ стосовно конкретної історичної епохи;
- 2) **системність** – розгляд фактів і явищ виховання та навчання в рамках всієї шкільної системи і шкільних традицій відповідної епохи; вивчення педагогічних систем минулого;
- 3) **науковість** – об'єктивність дослідника, неупереджене ставлення до всіх етапів розвитку виховання, школи і педагогічної думки;
- 4) **партійність** – виявлення в педагогічних ідеях і концепціях минулого відбиття класових, політичних інтересів окремих соціальних груп (кому це вигідно).

Основними завданнями історії освіти як науки є: отримання достовірних наукових знань розвитку різних педагогічних явищ і трансформацію різних педагогічних теорій, обумовлених цими явищами; аналіз боротьби прогресивних і консервативних тенденцій в розвитку педагогіки; встановлення шляхів, якими йшов процес формування нового теоретичного змісту педагогічної науки.

При розгляді питань історії освіти використовуються такі **джерела**:

- 1) *предметні* – залишки засобів праці, твори образотворчого мистецтва;
- 2) *письмові* – твори видатних педагогів, архівні матеріали, педагогічна преса; праці з історії, історії літератури, історії культури, мемуари педагогів, художньо-педагогічна література;
- 3) *етнографічні* – культура і побут, етногенез, розселення та культурно-побутові зв'язки;
- 4) *лінгвістичні* – розвиток мови;
- 5) *усні* – педагогічний фольклор (казки, байки, легенди, пісні, приказки);
- 6) *кіно-, фоно-, фотоматеріали* – документальне кіно, хроніка, відео- та аудіозаписи, художні кінофільми.

2. ВИХОВАННЯ ЗА ПЕРВІСНООБЩИННОГО ЛАДУ

Період від створення людини до створення держави називається первіснообщинним чи періодом докласового суспільства.

В залежності від розвитку суспільства виділяють такі періоди первісного суспільства: первісного стада, родового ладу (матріархат, патріархат), військової демократії.

Провідні характеристики виховання у **період первісного стада**: виховання в сучасному розумінні ще не було; досвід дорослих настільки ще малий, що легко переймається дітьми через наслідування; виховання здійснюється в процесі трудової діяльності шляхом наслідування; навчання дуже обмежене і його завданням було дотримання племінної традиції шляхом переказування молоді того, що знають старші; з'являються певні повчання в ролі катехізації на практичні теми: основ гігієни, статевого стосунку, збереження здоров'я, плекання добрих звичаїв, здобування життєвої мудрості.

Для виховання у родовому ладі властиве наступне:

- діти належать всьому роду; дитинство дітей обох статей протікало в одних і тих же умовах: хлопчики і дівчатка жили на половині своїх матерів, ходили з ними збирати рослинну їжу, а у вільний час грали у спільні ігри; дітей доглядали і годували люди похилого віку;
- до 10-12 років діти значною мірою володіли певною сумою духовного знання: вони знали всі родові звичаї, легенди, казки і пісні свого племені, а також ті знання людей, які дають контакти в товаристві дорослих, мандрівках, на полюванні, рибальстві, святах тощо;
- у 10-12 років (період статевого дозрівання) діти розділялись: дівчатка-підлітки йшли в стан жінок, а хлопці – в стан неодружених чоловіків і вдівців; дівчат і хлопців виховували старці;
- основною школою виховання колективізму, відносин співробітництва і взаємодопомоги була спільна праця в різних формах колективного виробництва;
- підлітків (частіше хлопців) посвячували у повноцінні члени роду, піддаючи спеціальному обряду – **ініціації**. Ініціація мала прикмети зразкового, свідомого і доцільного виховання, завданням якого було втаємничення молоді в родовий чи племінний традиції, закріплення їх, пов'язати з давньою племінною спільнотою, з життям будь-якого індивідуалізму на користь усвідомлення спільній діяльності для добра племені. Ініціація розумілась ніби як смерть і друге народження підлітка. Для ініціації пропонувались найбільш небезпечні завдання на полюванні, щоб перевірити вміння проявити хоробрість; тривалий час лежати в гарячому піску; вибивання зубів; різні випробування вогнем; стягування волосся; обрізання крайньої плоти; нанесення символічних рубців-надрізів на спині й на грудях; биття палицями.

На останніх етапах розвитку матріархату з'являються **«будинки молоді»** – перші заклади для життя і виховання підростаючих людей, окремі для хлопчиків і дівчат. Вони влаштовувались переважно в лісі, подалі від населення, де підлітки тривалий час жили в ізоляції, піддавались різним обмеженням (в харчуванні, одязі) і випробуванням. «Будинки молоді» – це перші виховні заклади в історії людства, в яких працювали перші вихователі.

Виховання у період військової демократії (класового розширення) характеризувалося наступним: виникає перша форма письмового повідомлення чи запису – піктографія, або малюнкове чи образне письмо; сімейне виховання стає масовою формою виховання, хоч і продовжують існувати «будинки молоді»; панівні групи населення, що з'явилися (жерці, вожді, старійшини), прагнули відокремити розумове виховання від фізичної праці; виховання набуває диференційованого характеру.

Загалом, у первісному безкласовому суспільстві виховання було однаковим для всіх дітей, воно не мало класового характеру. Відмінність у вихованні дітей визначалась їх статевими і віковими особливостями. За первіснообщинного ладу охоронцями звичаїв, досвіду, знань і релігійних вірувань людей були старші, найдосвідченіші в племені люди, які часто були і вихователями дітей. Вони знайомили їх із звичаями і законами племені, правилами релігійного культу, різними легендами, трудовими вміннями та навичками, способами полювання, доглядом за прирученими тваринами, вирощування рослин, навчали дітей ігор і пісень, привчали їх зносити життєві злигодні, виявляти хоробрість і витривалість.

Зміст і характер виховання дітей у цей період визначались умовами життя та виробничою діяльністю дорослих. У деяких племен перевагу віддавали військовим вправам, навчаючи дітей, особливо хлопчиків, стріляти з лука, їздити верхи, в інших – рибальству, тваринництву або землеробству.

3. ВИХОВАННЯ І НАВЧАННЯ В КРАЇНАХ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

Перші держави виникли на Стародавньому Сході в басейнах великих рік: Шумерія, Вавилонія, Асирія – в долині Тігра і Євфрату, Єгипет – на берегах Нілу, Індія – в басейні Інду і Гангу, Китай – на ріках Янцзи і Хуанхе. Вчені встановили, що *шумери* створили найстародавнішу цивілізацію людства у 5 тисячолітті до н.е. У своїй країні Шумерії вони заклали основи державності, видали найдавніший у світі збірник законів, виявили наукові і технічні пізнання, створили епічну поезію та інші жанри літератури. З появою письма з метою підготовки писців виникають школи. Терміну «школа» ще не існує. Школа називається е-дуб-ба – «будинок табличок», вчитель – «батько будинку», його помічник – «старший брат», учень – «син будинку табличок». В шкільному приміщенні були довгі глиняні лави для учнів, поруч з ними невеликі ванночки, в яких учні змочували таблички – «зошити». Писали тригранними паличками на м'яких глиняних табличках, після чого їх сушили на сонці або випалювали в печах, що надавало їм твердості. Оскільки навчання тривало багато років і коштувало дорого, то в школах навчалися лише діти знаті. Про соціальний стан учнів можна судити з табличок, на яких позначалося прізвище учня, а також професія батька (посол, капітан корабля, жрець, наглядач, чиновник та ін.). Діти рабів, ремісників, дрібних землевласників залишалися без будь-якого організованого навчання і виховання.

У Стародавньому Єгипті (3 тисячоліття до н.е.) у зв'язку з існуванням розвинутого бюрократичного апарату при палаці фараона, а потім і при храмах, з'явилися школи писців, в яких навчалися хлопчики з 5 до 16 років. Заняття в школі тривали з раннього ранку до пізнього вечора. Обід діти приносили з дому, найчастіше це були три хлібини і дві гальби пива. *В школі панувала сувора дисципліна, застосовувались тілесні покарання*, про що свідчать такі шкільні прислів'я: «Вуха хлопчика на його спині», «У юнака є спина, вона слухає, коли його б'ють». Основними предметами, необхідними для майбутніх чиновників, були читання, письмо, лічба. Щоб оволодіти грамотою, яка вважалася основною метою освіти, треба було довго вчитися, тому в староегипетських папірусах часто зустрічаються повчання такого характеру: «поверни своє серце до книг», «полюби книги більше, ніж рідну матір», «полюби писання і ненавидь танці» та ін. Учні писали тонкою бамбуковою паличкою чорною фарбою на черепках і уламках вапняку, а вивчившись письму – на листках папірусу. В школах при храмах крім загальних предметів давалась релігійна освіта, астрономія, медицина. Крім наук, в школі вчили гімнастичним вправам і плаванню, велика увага приділялась вихованню хороших манер. Діти вищої єгипетської знаті навчалися у військових школах, звідки виходили воєначальниками. Престижною була школа колісничних, куди потрапити було дуже важко.

Виховання і навчання в Стародавній Індії (3 тис. до н.е.) визначалось *кастовою релігійною системою*. Вища та середня каста – *брахмани* (жерці) та *кшатрії* (воїни) мали

доступ до освіти і виховання, а найнижчі касты – *войсії* (хлібороби, ремісники) і *шудри* (раби) були позбавлені права на навчання. Навчання дітей вищої касты відбувалося у школі брахманів, де вивчали формальні дисципліни, пов'язані з мовою – граматику, риторику, метрику. *Метою освіти* у цих школах було вивчення чотирьох святих книг – «Вед» (вивчення однієї «Веди» вимагало 12 років, в цілому ж – 48 років). Діти жерців (брахманів) вивчали поезику, риторику, логіку, вони зобов'язувалися законами книги «Ману» підкорятися вчителю. У *школах кшатріїв* учні вивчали зброю, їзду верхи, гімнастичні вправи, математику, поезію, музику, етику і танці.

У *Стародавньому Китаї у 2 тисячолітті до н.е.* з'являється писемність, а разом із нею писці і навчання грамоти. *Китайський ідеал освіти* склався в 6 ст. до н.е. під впливом філософа Конфуція (551 – 479 рр. до н.е.). *Мета виховання* полягала у правильному й точному передаванні раз і назавжди прийнятого. Для *старокитайського виховання* характерне: догматичне дотримання старовинних обрядів і церемоній, міцний авторитет старших, пріоритет сімейного виховання, побожність дітей перед батьками. У Китаї існували *общинні школи*, в яких безплатно навчали юнаків стрільбі з лука, пісень, обрядів, а з середини 1 тисячоліття до н.е. ще й їзди верхи, письму, лічбі. Навчання в школах розпочиналося з 6 років і тривало до 8-10 років, діти заучували напам'ять «Збірник китайських церемоній». При навчанні письма учні одержували прописи, які підкладали під тонкий папір і обмальовували знаки пензликом. *Методами навчання* у школах були запам'ятовування, наслідування, обмеження свободи та ініціативи, панування суворої дисципліни та застосування фізичних покарань. У Китаї існували і *вищі приватні школи*, де навчалися красномовству і філософії, вивчали мораль, твори видатних письменників і поетів. Також тут вперше було запропоновано трьохступеневі екзамени для тих, хто хотів стати вченим чи чиновником. Після здачі екзаменів давалися такі вчені ступені як талант (студент), кандидат, доктор.

Спільними прикметами виховання у країнах Стародавнього Сходу були: консерватизм та духовний уніформізм. *Консерватизм* випливає з духовних глибин народів Сходу тверджень про те, що постійно потрібно дивитися на минуле і що нове небезпечне і шкідливе. Тому в основі виховання лежить дотримання стародавніх традицій і обрядів предків, які свято передаються з покоління в покоління. *Духовний уніформізм* не допускає того, щоб одиниця відрізнялася від маси, не допускає індивідуалізму.

4. НАВЧАННЯ І ВИХОВАННЯ В СТАРОДАВНІЙ ГРЕЦІЇ. ШКОЛА В СТАРОДАВНЬОМУ РИМІ

У Стародавній Греції, яка складалася з невеликих рабовласницьких держав-міст (*полісів*), найбільш оригінальна система виховання існувала в Лаконії (м. Спарта) та Аттиці (м. Афіни). В обох державах у вихованні підростаючого покоління було багато спільного, але існували й характерні відмінності, що породжувалися рівнем економічного, політичного і культурного розвитку. Так, у *Спарті* було мало добрих гаваней, зовнішня торгівля, техніка і наука перебували на низькому рівні. Спартанці були нащадками войовничих дорійських племен, і тому життя населення носило замкнутий (як у військовому таборі) характер. *Ілоти* – раби, були власністю держави, жорстокими були й умови їх утримання, тому раби часто повставали, що змушувало спартіатів (земельну аристократію) постійно бути в стані бойової готовності. *Жінки і чоловіки у Спарті мали рівні права.*

На відміну від Спарти, в *Афінах* значного розвитку набули різні ремесла і торгівля (завдяки зручному географічному місцеположенню). Високого рівня досягли архітектура, скульптура, живопис, художня література, історія, географія, математика, різні філософські системи. Тут на рабів існувала не державна, а приватна власність. Афінська жінка була позбавлена багатьох прав. Активне політичне життя Афін, високий рівень економіки – все це зумовило характерні риси афінського виховання.

Як спартанська, так і афінська системи виховання здійснювалися в інтересах рабовласників. Раби в Стародавній Греції були позбавлені всіх людських прав, зокрема й права на освіту.

Спартанське виховання (8-4 ст. до н.е.) ставило мету: підготувати з дітей-спартіатів мужніх воїнів, стійких і загартованих майбутніх членів військової общини. *Виховання* носило

державний характер.

Система спартанського державного виховання включала: 1) сімейне виховання; 2) навчання в агелах; 3) ефебію (військову підготовку).

Виховання дітей у сім'ї контролювалося державою. Новонароджені піддавалися огляду старшими членами общини і лише здорові діти передавалися на виховання в сім'ю. Кволих дітей кидали в ущелину, або принаймні вони росли поза спартанською общиною. Здорові діти до 7 років залишались у сім'ї. Контроль за вихованням дітей в сім'ї здійснювали державні чиновники – *педономи*.

В агелах – державних навчально-виховних закладах – виховувалися діти віком від 7 до 18 років. Тут вихованці привчалися зносити холод, спеку і голод; спали на земляній підлозі; одержували на рік один плащ; погано харчувались; тренувались в бігу, стрибках, метанні списа та диска, у боротьбі; розважались військовими іграми; вчилися співати і грати на музичних інструментах; брали участь у нічних кривавих облавах на рабів (*криптіях*); піддавались щорічним публічним випробуванням (*агонам*), які організовувались на засадах змагання з різних спортивних дисциплін; слухали розповіді про державні закони і порядки; про стійкість і мужність їх предків, моральні якості спартіатів; вчилися чітко, швидко і коротко (лаконічно) відповідати на поставлені дорослими запитання; вчилися беззаперечної слухняності, витривалості і вмінню переносити різні труднощі. Юнаки 18-20 років об'єднувалися в групи *ефебів*, в яких відбували військову службу. Дівчата також одержували військово-фізичну підготовку, щоб разом з дорослими жінками, під час воєнних походів чоловіків, тримати в покорі рабів і охороняти місто-державу. За внутрішнім змістом виховання в Спарті було військово-гімнастичним. Воно передбачало такі завдання: 1) досконалий розвиток тілесних сил; 2) розвиток войовничого мужнього духу; 3) розвиток суворого підкорення цілям і волі держави. **Зміст спартанського виховання складали такі напрями:** фізичне, естетичне (музичне), моральне. Розумовому вихованню дітей і молоді в Спарті приділялося мало уваги («Щодо читання і письма, то діти вчилися тільки найнеобхіднішого» (Плутарх)). Недостатність розумового виховання в Спарті компенсувалось музичним військово-прикладним вихованням. Спартанців вважали одночасно наймузичнішими і найвойовничішим народом, підтвердженням цього є слова спартанського поета: *«Кіфари звук мечу не стане поступатись»*.

Афінське виховання (7-5 ст. до н.е.). Афінська система виховання також існувала і в містах-колоніях, які розташувались на території Причорномор'я – в Херсонесі, Ольвії, Пантікапеї та ін.

Виховання в Афінах було індивідуальним і вільним, сім'ї надавалась повна свобода у вихованні дітей. Метою афінського виховання було досягнення *калокагатії* – гармонії тіла і духу. Виховання спрямовувалося на розвиток духовних обдарувань особистості: розвиток розуму, художнього смаку і моральних почуттів.

Система афінського виховання хлопчиків мала такі ланки: 1) сімейне виховання (до 7 років); 2) навчання у мусичній школі (мала два відділи: школа граматиста, школа кіфариста); 3) навчання в школі палестрі (гімнастичній школі, школі боротьби); 4) навчання в гімнасіях; 5) військова служба (ефебія). Дівчата в Афінах здобували домашнє, сімейне виховання під наглядом матерів або інших жінок. Виховання дівчаток було досить обмеженим і замкнутим, вони навіть перебували здебільшого в окремих частинах житлових приміщень (*гінекеях*).

Школи в Стародавніх Афінах були приватними, а навчання платним. Саме тут вперше з'являється термін *«школа»* (*схоле* – дозвілля, відпочинок від фізичної праці). Учні до школи та додому супроводжували раби, яких називали *педагогами* («тайс» – дитина, «агогейн» – вести).

Провідними напрямками виховання в афінських школах були: розумове, фізичне, моральне, естетичне. Трудового виховання дітей не існувало, оскільки фізична праця вважалась обов'язковою тільки для рабів.

Хлопчики 7-14 років навчалися в *мусичній школі*, яка ставила своїм завданням дати учням літературну і художньо-музичну освіту. В мусичній школі функціонувало дві школи: 1) школа граматиста; 2) школа кіфариста. Заняття проводили вчителі, яких називали *дидаскалами* (від гр. слова «дидаско» – навчаю). У *школах граматистів* вчили писати, читати

та лічити; писали на навощених дощечках паличкою (стилем), лічили на пальцях, камінцях, рахівницях. У школах **кифаристів** (музики) учнів, крім елементарної грамоти, вчили співати, грати на музичних інструментах, декламувати уривки з «Одіссеї», «Іліади» та інших художніх творів. В цих школах широко використовувались тілесні покарання, бив граматист, бив кифарист, бив педотриб. Вислів «хто не брав кийв, той не отримав виховання» був відомий у всій Греції.

У **школі палестрі** (гімнастичній школі, школі боротьби) під керівництвом учителів гімнастики – педотрибів підлітки і юнаки 14-16 років навчалися п'ятиборству (пентатхлону): біг, стрибки, боротьба, метання диска і списа, а також плаванню. В Афінах говорили: «Хто не вміє читати і плавати, той не може бути громадянином».

Юнаки 17-18 років з родин найзаможніших аристократів навчалися в **гімнасіях**, державних закладах. У 5 ст. до н.е. в Афінах було три гімнасії, що утримувалися державним коштом: *Лікей*, *Академія*, *Кіносарг*. В гімнасіях вивчалася філософія, політика, література, гімнастика. Юнаки 18-20 років відбували військову службу в умовах ефебії. Хлопці вивчали зброю, морську справу, фортифікацію, військові статuti, закони держави. Юнаки приймали присягу на вірність державі.

ОСВІТА В ЕПОХУ ЕЛЛІНІЗМУ. ШКОЛА В СТАРОДАВНЬОМУ РИМІ

Під **еллінізмом** розуміють сукупність тих соціально-політичних і культурних відносин, які склалися в Елладі і переважно на Близькому Сході в епоху, що наступила за утворенням монархії О. Македонського (Греція, Мала Азія, Месопотамія, Іран, Єгипет та ін.) з столицею у м. Олександрії (3-2 ст. до н.е.). Афінівська філософія та література, грецьке мистецтво поєдналися з віддавна розвиненими на Сході математикою, астрономією, початками природознавства. Саме синтез грецької культури з культурою Стародавнього Сходу забезпечив розвиток в Олександрії математики, астрономії, фізики, механіки, медицини. Поняття «еллін» стало рівнозначним поняттю «культурна людина» в протилежність «варвару». Виникає мішана греко-східна культура. Грецька мова перестає бути національною, а стає загальною, універсальною мовою. **Сталися зміни і в освіті і у вихованні:** 1) освіта все більше і більше стає привілеєм тільки вищих верств населення; 2) у зв'язку з загальним поліпшенням становища жінки, з'являються школи для дівчаток; 3) встановлюється новий зміст освіти, який дає людині «закруглену освіту» (коло-циклос, виховання й освіта – педія), звідси й назва цих наук – циклічні або енциклопедичні; ці науки отримали назву «вільних мистецтв» («тривіум»): граматики, діалектики, риторики та «квадривіум»: геометрія, арифметика, музика, астрономія), вперше ці науки обґрунтував римський вчений М.Т.Варрон (116 – 27 рр. до н.е.) у дев'ятитомній енциклопедії «Дисципліни»; 4) порушується колишня афінівська гармонія фізичного і розумового виховання, розумова освіта дістає перевагу; 5) з'являється письмове приладдя і практичне записування лекцій, створюються канонічні підручники та правила термінології; 6) встановлюється нова система шкіл: елементарна школа грамоти (від 7 до 12 років), граматична школа (від 12 до 15 років), гімнасія (15-18 років), ефебія (18-19 років), філософська школа (19-20(21) років); 7) змінюється характер гімнасій та ефебії; гімнасії ставили за мету поглибити теоретичну освіту; ефебія втрачає військовий характер та інтерес до гімнастики, ефебія перетворюється у напіввищий відкритий навчальний заклад, доступ до навчання у ній мають іноземці; військові власті не втручаються у життя ефебії; 8) вища освіта зосереджується у філософських школах, найпопулярнішими серед яких були стоїчна і епікурейська, Академія і Лікей. Грецька школа еллінського періоду стала справжнім зразком для наступних поколінь як в інтелектуальному, так і в моральному плані.

Система виховання в Стародавньому Римі склалася в 4 – 1 ст. до н.е. Соціально-класове розшарування населення (рабовласники, вільне привілейоване населення – патриції, вершники; бідне населення – плебеї) країни наклало свій відбиток і на систему виховання: для плебеїв існували елементарні приватні і платні школи (читання, письмо, лічба); для дітей привілейованих верств населення – граматичні школи, в яких учні вивчали граматику, латинську і грецьку мови, риторику, елементи історії та літератури. У школах обох типів навчались лише хлопчики. В останні століття республіканського Риму існували школи риторів, в яких діти знаті готувалися до державної діяльності, вони вивчали риторику, філософію,

правознавство, грецьку мову, математику, музику; навчання в школах було платним. У середині 1 ст. до н.е. (період імперії) приватні граматичні й риторські школи були перетворені в державні. Проголошення в Римській імперії християнства державною релігією мало своїм наслідком різку зміну навчання і виховання дітей у школах. Християнство надало школі яскраво забарвленого церковного характеру, що знижувало рівень розумового виховання підростаючих поколінь.

5. ПЕДАГОГІЧНІ ПОГЛЯДИ АНТИЧНИХ МИСЛИТЕЛІВ

Педагогічні теорії античного світу найбільш вдало представлені в філософській спадщині Сократа, Платона, Аристотеля, Демокріта і Квінтіліана.

Сократ (469 – 399 до н.е.) – афінський філософ-ідеаліст. *Висував наступні педагогічні ідеї та погляди:* 1) заперечував необхідність пізнання світу й природи через їх недоступність людському розуму; 2) метою виховання вважав *пізнання людиною самої себе*, її моральне самовдосконалення; 3) за найвищу доброчесність людини вважав її знання і мудрість; 4) негативно ставився до вивчення природи («дерева ще нікого не навчили, як треба жити»); 5) вважав, що людина народжується від природи доброю; 6) навчав своїх учнів *евристичним методом* (методом навідних питань): спочатку доводив хибність уявлень, що їх мають учні, а потім підводив їх до правильного розуміння істини.

Платон (427 – 347 до н.е.) – учень Сократа, один із засновників філософського напряму об'єктивного ідеалізму. *Його педагогічні ідеї:* 1) заперечував можливість пізнання об'єктивного світу, вважав, що знання людини суб'єктивні й відносні; 2) розглядав пізнання як пригадування людиною ідей із світу, в якому колись перебувала її душа і про який вона забула, з'єднавшись з тілом; 3) вважав, що душа людини складається з трьох частин – розумової, вольової, чуттєвої, цим частинам відповідають три роди доброчесностей і соціальних прошарків – мудрість (у філософів), мужність (у воїнів), помірність (у ремісників, землеробів, торговців і ін.); 4) у працях «Держава» і «Закони» *накреслив проект нової системи виховання дітей і молоді в рабовласницькій державі, при цьому поєднав елементи афінського і спартанського виховання* (афінська система – ідея гармонійного розвитку, широке коло наук, музичне виховання, система шкіл; спартанська система – державний характер виховання, суворість виховання, пильний добір музики і пісень, виховання дівчат та їх рівні права на освіту); 5) запропонував таку систему освіти і виховання дітей, молоді та дорослих: діти 3-6 років виховуються на майданчиках при храмах через ігри, казки, пісні, бесіди та ін.; діти 7-12 років (хлопчики і дівчатка окремо) навчаються у державних школах читанню, письму, лічбі, музиці і співали; підлітки 12-16 років відвідують школи-палестри, а юнаки 16-18 років – гімназії; молодь 18-20 років проходить військову службу в групах ефебів; молоді найздібніші люди 20-30 років здобувають вищу освіту, вивчають філософію, астрономію, арифметику, геометрію, музику, в подальшому будуть виконувати важливі доручення в державі; особи 30-35 років, найздібніші і найосвіченіші продовжують удосконалювати свою освіту, щоб стати потім керівниками держави; після 50 років вони звільняються від керівництва державою і далі займаються самовдосконаленням; 6) велику увагу приділяв фізичному вихованню дітей та молоді засобами різних систем гімнастичних вправ; 7) висловив низку цінних думок про виховання: виховання дітей дошкільного віку, фізичне виховання, розширення програми навчання, створення державної системи навчання, освіти дорослих та ін.

Аристотель (384 – 322 до н.е.) – учень Платона, видатний філософ і вчений Стародавньої Греції. *Педагогічні ідеї:* 1) вважав, що в основі пізнання людини лежить її чуттєвий досвід; 2) розглядав три частини душі людини: а) рослинну (харчування і розмноження), б) тваринну (вольову) (відчуття і бажання), в) розумову (мислення і пізнання); 3) виділив відповідно до трьох частин душі три частини виховання – фізичне, моральне і розумове; 4) метою людського життя вважав прагнення до земного щастя; 5) відстоював принцип «тотожного» (однакового) виховання в державі всіх дітей рабовласників; 6) *встановив вікову періодизацію:* від народження до 7 років – сімейне виховання, виховання засобами гри, казки, пісні, музики, бесід; від 7 до 14 років (початку статевої зрілості) – відвідування державних шкіл (фізичні вправи, читання, письмо, лічба, музика); 14-21 р. – здобуття середньої освіти (література, історія, філософія, математика, астрономія, музика; 7) негативно ставився до

спартанської системи фізичного виховання; 8) великого значення надавав сімейному вихованню; 9) радив враховувати у вихованні вікові і психологічні особливості, розвивати їх діяльність.

Демокріт (460 – 370 до н.е.) – видатний представник античного матеріалізму, творець атомістичної теорії. *Педагогічні ідеї*: визнавав можливість пізнання світу; відстоював принцип природовідповідності виховання, гармонійний розвиток людини, великого значення надавав трудовому вихованню дітей і молоді, моральним вправам в їх поведінці; вважав, що мета виховання – підготувати молодь до реального життя на землі.

Марк Фабій Квінтіліан (35-95 рр.) – видатний римський педагог-гуманіст, учитель у школі риторів. *Педагогічні ідеї*: 1) автор першого педагогічного твору «Про виховання оратора» (12 книг); 2) вважав, що всі діти мають здібності до навчання; 3) радив розпочинати навчання з раннього віку (краще у школі, ніж дома); 4) вважав, що навчання має чергуватися з відпочинком та грою дітей; 5) значне місце у вихованні відводив музиці та естетичному вихованню; 6) радив одночасно вивчати кілька предметів (мова, письмо, музика, геометрія та ін.); 7) зазначав, що для міцності знань потрібна певна система вправ і повторення; 8) великі вимоги ставив до вчителів (бути прикладом для учнів, вміло користуватися голосом, рухами, бути гуманним, знати міру як у покаранні, так і в заохоченні).

Питання для самоконтролю:

1. Дайте визначення поняття «історія освіти».
2. Які особливості виховання в добу первіснообщинного ладу?
3. Укажіть спільні ознаки навчання і виховання в країнах стародавнього Сходу.
4. Яка специфіка виховання давньосхідної особистості?
5. Яка специфіка виховання західної особистості в античні часи?
6. Які освітньо-виховні традиції спартанського виховання?
7. Який зміст навчання в давньоафінських школах?
8. Назвіть спільні та відмінні риси спартанського та афінського виховання.
9. Які педагогічні ідеї Сократа актуальні у наш час?
10. Яку систему виховання та освіти запропонував Платон?
11. Назвіть педагогічні ідеї Аристотеля, які вагомо вплинули на подальший розвиток європейської педагогіки.
12. У чому проявляється гуманізм педагогічних ідей давньоримського філософа і оратора Квінтіліана?

ТЕМА 12. Виховання, освіта і педагогічна думка країн Європи в епоху середньовіччя, Відродження та реформації

Інформаційний матеріал

Мета лекції – сформувати у студентів наукове розуміння розвитку виховання, освіти та педагогічної думки в Європі епохи Середньовіччя, Відродження та Реформації, ознайомити з основними типами шкіл, педагогічними ідеями та видатними педагогами того часу. Розвинути здатність аналізувати гуманістичні та реформаційні підходи до виховання, оцінювати внесок Я. Коменського та єзуїтської педагогіки у формування освіти. Сприяти усвідомленню історичних підвалин педагогічної думки для професійного розвитку майбутнього вчителя музичного мистецтва.

Опорні поняття: церковно-духовне виховання, парафіяльна школа, монастирська школа, соборна школа, «сім вільних мистецтв», міська школа, лицарське виховання, «сім лицарських добродієностей», схоластика, університет, гуманізм, реформаційний рух, єзуїтське виховання, Я. Коменський.

План

1. Характерні риси педагогіки середньовіччя та основні типи шкіл у країнах Західної Європи.
2. Зародження гуманістичної педагогіки. Видатні педагоги-гуманісти.
3. Педагогіка і школа реформації. Єзуїтське виховання.
4. Педагогічна система Я. Коменського.

Література:

Основна: [11], [13], [16], [18].

Допоміжна: [3], [6], [16], [20].

ЗМІСТ ЛЕКЦІЙНОГО МАТЕРІАЛУ

1. ХАРАКТЕРНІ РИСИ ПЕДАГОГІКИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА ОСНОВНІ ТИПИ ШКІЛ У КРАЇНАХ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

Для педагогіки середньовіччя (V – XVI ст.) було *характерне* таке:

- зміна духовної орієнтації, переосмислення суспільних цінностей: від земного, матеріального інтересу до системи моралі і релігії;
- метою земного виховання стає підготовка до царства небесного;
- пануючою стає християнська релігія; негативне ставлення християнської релігії до античної культури, розгляд її як гріховної, «поганської» культури;
- проголошення аскетизму офіційною ідеологією, виховання людей в дусі релігійного аскетичного світогляду;
- людське тіло розглядалось як темниця для душі, яку слід було звільнити для вищого блаженства;
- християнське виховання вело до величезного зниження інтелектуального розвитку і надзвичайного кругозору;
- християнство підпорядковувало собі школи, все навчання було догматичним і формальним, наука стала служницею релігії;
- виховання у феодальному суспільстві носило класовий і становий (стани – духовні феодала, світські феодала; бюргери (купці, ремісники, селяни) характер.

У період середньовіччя в Західній Європі склалися в основному така *система освіти і виховання*: церковне (духовне) виховання; лицарське виховання; міські (магістратські) школи або бюргерське виховання; середньовічні університети.

Церковне (духовне) виховання включало такі школи: парафіяльні, монастирські, соборні (єпископські, кафедральні).

У парафіяльних школах (II ст.) навчалася група хлопчиків, яких за плату дяк навчав читання, письма і закону Божого. Хлопчики готувалися стати помічниками дяків, священників.

Монастирські школи згідно рішення Ахенського собору (817 р.) призначались для навчання хлопчиків, які мали стати монахами. З часом ці школи поділились на внутрішні – для майбутніх монахів і зовнішні – для хлопчиків мирян із заможних верств.

Соборні (єпископські, кафедральні) школи відкривались у церковних центрах, за своєю організацією були близькі до монастирських шкіл. Церковні школи відвідували хлопчики 7-15 років.

Для всіх церковних шкіл було *характерне* наступне: навчання проводилось латинською мовою; індивідуально-груповою формою навчання, відсутність точно встановленого строку навчання; зазубрювання молитов, псалмів, читання релігійних книг, навчання письму, співу, арифметиці; навчання катехізисним способом (запитання і відповіді); застосування фізичних покарань; релігійний характер виховання і навчання; вивчення «семи вільних мистецтв» («тривіуму» і «квадривіуму») (крім парафіяльних шкіл) і богослов'я.

Лицарське виховання (з кінця XI – до XV ст.).

Девіз лицарів: «Душу - Богу, життя – королю, серце – жінці, честь – собі».

Основні характеристики лицарського виховання:

світський характер виховання;

мета – підготовка досвідчених воїнів, які б вміли жорстоко поводитись з поневоленими кріпаками, відзначалися спритністю у великосвітському товаристві;

зміст виховання – вивчення «семи вільних благочестій»; верхової їзди, стрільби з лука, метання списа, фехтування, плавання, полювання, гри в шахи, вміння складати і співати пісні;

етапи виховання: діти до 7 років (хлопчики) виховувались у замку своїх батьків (сімейне виховання); з 7 до 14 років – виконання обов'язків пажа при дружині сюзерена, здобуття

морального і естетичного виховання; з 14 до 21 року – зброєносці сюзерена, урочисте посвячення в лицарі (21 рік);

відсутність належного розумового виховання.

Міські (магістрацькі) школи, бюргерське виховання: відкривали ці школи міські купці і ремісники; школи утримувались коштом міського самоврядування (магістрату); навчання проводилось рідною мовою; у школах навчались читати, писати, лічити; вивчали релігію, риторику, граматику, геометрію.

Середньовічні університети (від лат.- *сукупність*, об'єднання, пізніше – *загальність наук*) виникають у 12 – 13 ст. у зв'язку з економічним розвитком Європи: у Болонії (1158), Оксфорді (1168), Кембриджі (1209), Парижі (1253), Празі (1348), Кракові (1364), Відні (1365) та ін.

Середньовічні університети відкривались з ініціативи вчених, користувались самоврядуванням і автономією; церква і духовенство встановлювали свою монополію на університети, підпорядковуючи їх своєму впливові.

Очолював університет **ректор**, що вибирався професорами і студентами; траплялося, що ректорами були й студенти. Історії відомо, що ректором Болонського університету в перші століття міг бути лише студент; одружений не міг бути ректором. Після ректора стояв **синдик**, що представляв інтереси університету у зовнішніх судах. При ректорі працювала рада, в яку входили вибрані студенти. Частина студентів жила в **колегіумі** – університетському гуртожитку. **Вагант** – мандруючий студент. **Гаудеамус** – весела студентська пісня.

До кінця 12 ст. університети, як правило, мали чотири **факультети**: артистичний (підготовчий, строк навчання 5-7 років, протягом яких вивчали «сім вільних мистецтв»), юридичний, медичний і богословський (строк навчання 5-6 років). Після закінчення артистичного факультету студенти мали право вступити на інші факультети; особи, які закінчували цей факультет, діставали ступінь «*магістра мистецтв*». Особи, які закінчували повний курс навчання в університеті (11-13 років) здобували вище звання «*доктора наук*». На чолі кожного факультету стояв декан.

Навчальний рік тривав з 10 грудня до 7 вересня, у навчальному році було 90 свят, списки яких вивішувались в аудиторіях.

Основними **методами навчання** були лекції і диспути; студенти виконували багато вправ і писали письмові роботи – трактати.

2. ЗАРОДЖЕННЯ ГУМАНІСТИЧНОЇ ПЕДАГОГІКИ. ВИДАТНІ ПЕДАГОГИ-ГУМАНІСТИ

В епоху Відродження (XIV–XVI ст.) зароджується капіталістичне виробництво, швидко розвиваються міста і торгівля, виникає новий клас -буржуазія. В цей період особливого розвитку досягають науки (математика, астрономія, механіка, природознавство, географія), сприяючи вдосконаленню технічних знань, винаходам, географічним відкриттям, виникненню книгодрукування і т.д. Діячі цієї епохи ставили в центрі уваги людину, тому їх світогляд, що виражався в філософських, політичних і літературних поглядах, позначались терміном «*гуманізм*». Тому епоху Відродження (сам термін «*відродження*» – переклад французького терміну «ренесанс») часто називають епохою гуманізму. Загалом **педагогіка гуманізму характеризується:**

- критикою всієї середньовічної системи схоластичної освіти;
- великою повагою до дітей, протестом проти фізичних покарань;
- турботою про здоров'я і нормальний фізичний розвиток дитини;
- посиленням розумового розвитку;
- вимогою гармонійного і всебічного розвитку особистості;
- розширенням обсягу змісту освіти елементами наукового знання: природознавства, географії, історії, літератури, іноземних мов;
- посиленням художньо-естетичного виховання, запровадженням у школі програми малювання, музики, ліплення, танців;
- піднесенням ролі морального виховання;
- зменшенням впливу церкви на школу, питомої ваги релігійних дисциплін в змісті

освіти;

- увагою до жіночої освіти;
- піднесенням ролі учителя в суспільстві.

У епоху Відродження існували міські школи, відкривались латинські школи підвищеного типу (колегіуми і гімназії), нові університети, державні і приватні школи для дівчат.

Педагогічна думка в цей час збагатилась творами і педагогічною практикою багатьох педагогів-гуманістів (В. да Фельтре, Ф. Рабле, Е. Роттердамського, М.Монтеня, Л.Вівеса, В.Ратке, Т.Мора, Т.Кампанелли) та ін.

Вітторіно да Фельтре (1378 – 1446) – італійський педагог-гуманіст, в 1424 р. на запрошення мантуанського герцога Гонзати очолив школу нового типу, яку назвав «Будинок радості» велика увага в школі (була розташована на березі мальовничого озера) приділялась фізичному і розумовому розвитку вихованців; в школі не було фізичних покарань, між учителями та учнями існували гуманні взаємини.

Еразм Роттердамський (1466 – 1536) – нідерландський письменник-педагог. Гостро критикував схоластичну освіту і школу у памфлетах «Похвала глупоті», «Грубі вчителі», «Розмови запростом», вимагав, щоб навчання було легким і приємним, ґрунтувалося на їхніх інтересах і розвивало самодіяльність дітей. Особливу педагогічну цінність представляє його книга «Молодим дітям наука», що містить 600 правил, які Еразм вважав обов'язковими для юнацтва.

Франсуа Рабле (1494 – 1553) – французький письменник, учений-гуманіст. У сатиричному романі «Гаргантюа і Пантагрюель» дав гостру критику схоластичного виховання дітей і молоді, прагнув показати, яким має бути гуманістичне виховання; пропонував широку, універсальну програму шкільних занять (вивчення мов, математики, астрономії, історії, права і заняття різними видами мистецтва).

Мішель Монтень (1533 – 1592) – французький філософ і письменник. У своїй праці «Досліди» (1580 р.) висловлював ставлення до проблем виховання. Він критикує схоластичну школу; вважав, що освіта має розвивати розум учня та сприяти вихованню високих моральних якостей.

Луїс Вівес (1492 – 1540) – іспанський філософ, психолог, педагог; висміював схоластичну систему навчання; заклав основи гуманістичної педагогіки; вимагав вивчення класичних мов і літератури, запровадження курсу історії і предметів реальної освіти, розширення жіночої освіти.

Вольфганг Ратке (Ратихій) (1571 – 1635) – німецький педагог; прихильник природовідповідності виховання; вимагав загального навчання рідною мовою; його педагогічний досвід був добре вивчений Я.А. Коменським.

Томас Мор (1478 – 1535) – видатний англійський соціаліст-утопіст, у своєму творі «Золота книга про найкращий лад і про новий острів Утопія» (1516) зробив спробу дати характеристику освіти і виховання дітей та молоді на фантастичному острові Утопія. Його педагогічні ідеї: гармонійний розвиток особистості, повна рівність в освіті всіх громадян, зв'язок школи з життям, реальний напрям в освіті, поєднання навчання дітей з їхньою участю у продуктивній праці, рівноправність розумової й фізичної праці, широка організація самоосвіти громадян і прилучення їх до науки.

Томазо Кампанелла (1568 – 1639) – італійський мислитель. У творі «Місто Сонця» (1623) зобразив ідеальний суспільний лад, при якому люди живуть на засадах повної політичної і економічної рівності. Педагогічні ідеї: дошкільне виховання дітей під наглядом няньок – виховательок; навчання в школах рідною мовою; поєднання навчання з продуктивною працею; пріоритет суспільного виховання; спільне навчання в одній школі хлопчиків і дівчаток (ідея висунута вперше).

3. ПЕДАГОГІКА І ШКОЛА ЕПОХИ РЕФОРМАЦІЇ. ЄЗУЇТСЬКЕ ВИХОВАННЯ

Боротьбу проти католицької церкви і догматизму, яку розпочали гуманісти в 15 – 16 ст. продовжили **представники реформації**: Ян Гус (Чехія), Мартін Лютер і Томас Мюнцер, Філіп Меланхтон (Німеччина), Іоанн Кальвін (Швейцарія). **Реформація** (від лат. – перетворення,

виправлення) – широкий антифеодальний рух, який у XVI – XVII ст. охопив більшість країн Західної та Центральної Європи. Реформація сприяла появі багатьох великих педагогів, практиків і теоретиків.

Мартін Лютер (1483 – 1546) – відомий німецький реформатор, засновник протестантизму; вважав, що людина може спастися вірою, але для цього вона повинна знати джерела віри (тобто Біблію); вимагав, щоб Біблію люди читали рідною мовою; виступав, щоб для всіх хлопчиків і дівчаток утримувалися школи коштом міських управлінь; погляди на школу і виховання докладно виклав у посланні «Бургомістрам усіх міст німецької країни про влаштування та утримання християнських шкіл» (1524); розробив новий релігійний катехізис; запровадив у практику недільні заняття священників з дітьми по катехізису.

Філіпп Меланхтон (1497 – 1560) – видатний німецький вчений. Уклав низку підручників з латинської та грецької граматики, риторики, історії, діалектики, етики, фізики; був засновником і реформатором цілого ряду протестантських університетів (Лейпциг, Тюбінген, Гейдельберг, Кенігсберг, Ієна); розробив саксонський нормальний шкільний план («Євангелічний церковний і шкільний порядок», 1528), де пропонує: обмежити навчання латинською мовою, розподілити дітей у школах на класи – 1-й клас (читання, релігія, співи), 2-й клас (граматика, співи, закон Божий), 3-й клас (вивчення граматики, римських поетів Овідія і Вергілія, прозаїки Цицерона, закону Божого і співів).

У 1528 році в місті Стансбург одним з учнів Лютера – Йоганном Штурмом була заснована *латинська школа, названа гімназією*. В її основу Штурм поклав три ідеї – благочестя, країнознавство і знання. Гімназія штурмівського типу стали виникати в цілому ряді міст Центральної і Північної Європи; класична гімназія готувала майбутніх служителів протестантської церкви і державних чиновників.

Серед основних вимог реформації у галузі шкільництва виділяють навчання рідною мовою, надання загальної освіти, державне або громадське фінансування школи, можливість освіти для жінок.

Як знаряддя в боротьбі з реформацією католицька церква використовує школи, якими займався *орден єзуїтів*, бойова організація «Братство Ісуса», заснована в 1534 р. релігійним іспанським фанатиком *Ігнатієм Лойолою* і утверджена Папою у 1540. Метою ордену було поширення католицизму на всій земній кулі і боротьба з протестантизмом. «Бойовою» зброєю ордену були: проповідь (вплив на маси); сповідь (покірність церкві окремих осіб); виховання. Єзуїтське виховання ставило собі за мету зміцнення впливу католицької церкви через пристосування методів виховання до вимог епохи Відродження: фізичне виховання, добре устаткування школи, застосування принципу наочності, м'яка (зовні) дисципліна, ласкаве поводження з дітьми; досить широке коло загальноосвітніх знань – усе це нові, обумовлені епохою риси єзуїтського виховання. Навчання в єзуїтських колегіях було визначено шкільним статутом «План та організація занять товариства «Ісуса» (1599). Єзуїтська колегія була закладом інтернатського типу, все життя вихованців було підпорядковане наказом ордену. Навчалися в єзуїтських колегіях діти заможних верств безкоштовно. Колегія мала два відділи: нижчий; вищий. У нижчому відділі було п'ять класів: нижчий клас граматики, середній клас граматики, вищий клас граматики, клас словесних наук, дворічний клас риторики. Вищий відділ містив курс філософії (від 2 до 3-х років) і курс богослов'я (4 роки).

Особливості навчання в єзуїтських колегіях: усі розмови, бесіди, читання на латинській мові; вивчення стародавніх латинських письменників заради вивчення мови та вдосконалення стилю; вправлення у написанні латинських віршів; розучування та постановка творів латинською мовою; вивчення «єрудиції» (як навчального предмету – оповідання з історії, твори різних авторів, байки, вислови мудреців, винаходи, значення гербів, емблеми та ін.); опанування «казуїстики» (тлумачення законів релігії у бажаному напрямі).

Виховна система єзуїтів була побудована на розпалюванні в учнях суперництва. Кожному учневі призначався суперник, який мусив стежити за своїм товаришем.

Засобами підсилення суперництва було:

– обрання на почесні в школі посади преторів, цензорів, декуріонів учнів справних, що більше встигають;

- урочисте нагородження на багатолюдних зборах з проголошення похвального слова;
- розміщення учнів у класі відповідно до їх успіхів, причому кращі учні займають перші місця, а слабші сидять на задніх лавах;
- занесення на особливу дошку пошани тих, що талановито виконали якусь роботу.

Єзуїтська система розвивала взаємне шпигунство, нашепти, улесливість у ставленні до старших. Позитивною у єзуїтських колегіях була постановка фізичного виховання. Єзуїти також велику увагу приділяли питанню підготовки вчителів, і вперше здійснили систематичну їх підготовку.

4. ПЕДАГОГІЧНА СИСТЕМА Я. КОМЕНСЬКОГО

4.1. ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ

Ян Амос Коменський (1592 – 1670) – видатний слов'янський (чеський) мислитель, педагог, фундатор наукової педагогіки. Він належить до числа тих історичних осіб, які своїми творіннями і беззавітним служінням народу знайшли славу, любов і визнання. Не випадково його називають Ньютоном педагогіки, Коперніком педагогіки, Колумбом педагогіки, учителем народів, батьком нової педагогіки. Народився в моравському містечку Нівніце, у сім'ї мірошника – члена общини «Чеських братів». Рано втратив батьків; здобув початкову, середню і вищу освіту (навчався в Празькому, Карловому, Герборнському і Гейдельберзькому університетах); в польському місті Лешно керував братською школою; брав участь у реформуванні школи в Англії та Швеції; *написав низку філософсько-педагогічних творів*: «Велика дидактика», «Материнська школа», «Пансофія», «Про культуру природних обдарувань», «Правила поведінки дітей», «Закони добре організованої школи», «Загальна порада про виправлення справ людських», «Єдино необхідне», «Лабіринт миру і рай серця», «Вихід із схоластичних лабіринтів», «Про вигнання із шкіл відсталості», «Школа-гра», «Ангел світу»; створив підручники для дітей – «Відкриті двері до мов і всіх наук», «Видимий світ у малюнках».

Я. Коменський жив і працював в таких країнах, як Чехія, Польща, Угорщина, Англія, Швеція, Голландія; помер недалеко від Амстердаму у м. Неардені.

Характерні риси світогляду Яна Амоса (це друге ім'я, яке він собі вибрав, з латині означає «особливо любий») Коменського: 1) *демократизм* (запозичений ним у сектантських рухів 15-17 ст., що проявлявся у глибокій симпатії до трудящих і негативному ставленні до дворянства і католицької церкви); 2) *гуманізм* (життєрадісність, оптимізм, що склалися під впливом епохи Відродження); 3) *сенсуалізм* (запозичений у натур-філософа Ф. Бекона, згідно з яким вихідним началом пізнання є відчуття, досвід); 4) *релігійність* (протестантизм), вихідним положенням якого є теза Коменського про те, що назвав себе Бог альфою і омегою, початком і кінцем всіх речей, з нього ж, ним же і в ньому ж вся сутність. Коменський вважає, що природа і людина створені Богом.

У творах Я. А. Коменського величезна педагогічна мудрість і наукове передбачення, завдяки чому його вчення зберігає свою актуальність і в наш час.

4.2. ЗАГАЛЬНОПЕДАГОГІЧНІ ІДЕЇ

Класична праця Коменського «Велика дидактика» (1632) послідовно і систематично висвітлює майже всі основні проблеми навчання і виховання. Довга назва книги в урочистому стилі тієї епохи сповіщає про її головні цілі: *«Велика дидактика, або та, що містить універсальну теорію вчити всіх усього або правильний і ретельно обдуманий спосіб створювати по всіх общинах, містах і селах кожної християнської держави такі школи, в яких усе юнацтво обох статей, без будь-якого, де б це не було, винятку, могло б опановувати науки, удосконалювати свою вдачу, набувати благочестя і таким чином у роки юності навчитись усього, що потрібне для сучасного і майбутнього життя, стисло, приємно і ґрунтовно, де для всього, що пропонується, основи виникають із самої природи речей, істинність підтверджується паралельними прикладами з галузі механічних мистецтв, порядок поділяється за роками, місцями, годинами, нарешті, вказується легкий і правильний для вдалого здійснення цього на практиці»*. *Основну мету виховання* Коменський вбачав у підготовці людини до загробного життя. У процесі виховання, на його думку, людина проходить *три ступені*: вчиться пізнавати себе і навколишнє життя (розумове виховання),

володіти собою (моральне виховання), вірити в Бога (релігійне виховання). Коменський, під впливом Аристотеля вважав, що людина є носієм рослинного та інтелектуального чи духовного життя («Ми живемо потріпаним життям: рослинним, тваринним і розумовим чи духовним, з яких перше ніколи не виходить за межі тіла, друге через дію почуттів і руху направляється до предметів, а третє може існувати незалежно від перших двох»). Коменський переконував, що **всі діти (багаті і бідні, знатні і незнатні, хлопчики і дівчатка) повинні ходити до школи, щоб стати людьми**. Він вважав, що школа повинна стати майстернею для вироблення з дітей справжніх людей. Це буде, на думку Коменського в тому випадку, коли всі будуть: 1) мудrimi розумом; 2) володіти плавною приємною мовою; 3) здібними в роботі; 4) вихованими морально; 5) благочестиві серцем. Коменський вперше в історії педагогіки обґрунтовує принцип природо відповідності (людина є частиною природи і підлягає її основним законам – «основоположенням»; дерева в лісі, трава в полі, риба в морі, діти в школі; послідовність, поступовість і систематичність навчання обґрунтовується положенням, що природа не робить стрибків, а розвивається поступово; «все повинно відбуватись природно, хай насилля буде усунене від справи»; використовувати в процесі виховання природні, вікові і психологічні особливості дітей: «освіту людини потрібно починати «навесні життя», тобто в дитинстві»; «ранкові часи для занять найбільш зручні»; «все, що підлягає вивченню, повинно бути розподілено згідно з ступенями віку так, щоб воно було доступно»). Раніше обґрунтовували кожне мудре твердження посиленнями на тексти «Святого письма». Коменський, не відмовляючись подекуди від цього старого способу аргументації, **запровадив новий прийом – посилення на природу**, авторитет якої високо піднісся в епоху Відродження. Педагогічна система Коменського проникнута **ідеєю народності**. Це впливає з таких вимог Коменського до виховання: 1) виховання, освіта і навчання повинні формувати таку гармонійно розвинену, високоморальну людину, яка вище за все ставить благополуччя своєї Батьківщини, готовність віддати своє життя за її свободу і незалежність; 2) освіта повинна бути загальною і обов'язковою; 3) в основі освіти повинно лежати навчання рідною мовою; 4) все навчання і освіта повинні бути спрямовані на виховання людяності, гуманності.

4.3. ВІКОВА ПЕРІОДИЗАЦІЯ І СИСТЕМА ШКІЛ

Я. Коменський запровадив **вікову періодизацію**, яка включала такі періоди: дитинство (від народження до 6 років). отрочтво (від 6 до 12 років). юність (від 12 до 18 років), змужнілість (від 18 до 24 років). Кожний віковий період розрахований на 6 років, а не 7 років, як це було в Аристотеля.

Школа, на думку Коменського, повинна бути: «майстернею мудрості», «майстернею гуманності і людяності», «майстернею працелюбства». У своїх працях «Лабіринти миру і рай серця», «Вихід із схоластичних лабіринтів», «Про вигнання із шкіл відсталості» та ін. **Коменський дає глибоку критику догматично-схоластичної середньовічної школи, і розкриває такі її недоліки**: 1) відрив змісту навчання від дійсності; 2) чисельність предметів, невідповідність їх можливостям учнів, що перетворювало школу в «лабіринт»; 3) панування в школах методів зубріння; 4) жорстокий режим, який підривав у дитини будь-яку творчу ініціативу, приглушував її здібності; 5) заняття з кожним окремих учнем, на відміну від класних, колективних занять; 6) школи вчать не слів, а речей; 7) надмірна тривалість занять; 8) ігнорування морального виховання («і переважно звідти виходили замість слухняних ангелів дикі осли...»). **Коменський перший в історії педагогіки розробив принципи побудови системи шкільної освіти**, зокрема такі, як: загальне навчання (освіту повинно отримати все юнацтво); рівні права та можливості жінки з чоловіком в навчанні і освіті («жінки – теж образ Божий»); викладання і навчання рідною мовою (в той час як вся Європа вчилась латинською); зв'язок школи з життям (необхідно вивчати життя, речі, явища; готувати до практичного життя); єдність і наступність системи шкіл (кожна наступна ланка пов'язана з попередньою); державний характер («добрий і мудрий юнак є найцінніший скарб всієї держави», основу всякої держави складає виховання юнаків (словами Діогена).

Виходячи з основних принципів побудови шкільної системи, а також відповідно до розробленої ним вікової періодизації, **Коменський запропонував чотирьохступеневу систему шкіл**: 1) материнська школа (до 6 років); 2) школа рідної мови (6 – 12 років); 3) латинська

школа (гімназія) – 12 – 18 років; 4) академія (університет) – 18 – 24 р. Кожну з чотирьох ланок школи Коменський описує в окремих розділах «Великої дидактики.»

Материнська школа, як система сімейного виховання, передбачає у хлопчиків і дівчаток: розвиток органів чуттів; первісне уявлення про природу і сутність життя; привчання до самообслуговування, поміркованості, охайності, пошани до батьків і старших, правдивості, слухняності (фізичне і моральне виховання). Про навчання і виховання дітей від народження і до 6 років Коменський написав спеціальну книгу «Материнська школа» (1630), яка поставила автора у ряд перших серед вчених і мислителів нового часу, хто зупинив свою увагу на питаннях дошкільного виховання.

У школі рідної мови навчаються діти (хлопчики і дівчатка) 6 – 12 років всіх станів (бідні і багаті). Такі школи повинні бути в кожній общині і в кожному місті. Школа рідної мови – основна ланка народної освіти в системі шкіл Коменського. Діти в цій школі опановують рідною мовою читання, письмо, лічбу, співи, історію, релігію, ремесла, основи космографії, вчення про моральність. Коменський запропонував поділити цю школу на 6 класів, кожен з яких має особливе завдання і свій підручник; щоденні заняття поділяються на дві частини: 2 години до полудня і стільки ж після полудня, решта часу – домашні роботи, відпочинок.

Латинська школа (гімназія) повинна бути в кожному місті, повіті. Навчаються юнаки 12 – 18 років, які успішно закінчили школу рідної мови. Зміст освіти в цих школах: «сім вільних мистецтв», фізика, географія, історія, мораль, хронологія, етика, мови – рідна, латинь, грецька, староеврейська. Відповідно до шестирічного курсу навчання Коменський намітив шість класів: 1 – граматичний, 2 – фізичний, 3 – математичний, 4 – етичний, 5 – діалектичний, 6 – риторичний. Над дверима кожного класу написи: «Вхід заборонено тому, хто не вміє читати», «Вхід заборонений тому, хто не знає арифметики», «Хай не входять ті, що не вміють говорити» та ін. Мови вивчаються протягом всіх років навчання.

Академія (університет) призначається для найбільш обдарованих юнаків 18 – 24 років, які в подальшому стануть вченими і керівниками. Коменський передбачав для академії традиційні для того часу три факультети: богословський, юридичний, медичний. Коменський закликає академіків до того, що «вони не повинні терпіти лжестудентів, які подаючи іншим шкідливий приклад бездіяльності і розколів, переводять батьківське майно і гублять свої роки». Коменський вимагає, щоб академії були забезпечені висококваліфікованими вченими, книгами з різних спеціальностей. Він великого значення надавав самостійній роботі студентів у вигляді вивчення ними першоджерел і діяльної участі в обговоренні питань, що виникають у зв'язку з вивченням першоджерел. Освіту в академіях Коменський пропонує завершувати подорожами, які розширюють знання, дають можливість зібрати матеріал для написання наукової роботи. Загалом, система шкільної освіти в Коменського характеризується чіткістю і завершеністю.

4.4. ДИДАКТИЧНІ ПОГЛЯДИ. НАВЧАЛЬНІ ПІДРУЧНИКИ

Я. А. Коменського по праву вважають основоположником, «**батьком**» дидактики. У своєму головному педагогічному творі «Велика дидактика», та інших – «Пансофічна школа», «Вихід зі схоластичних лабіринтів», «Закони добре організованої школи», **Коменський торкнувся ряду дидактичних питань**, зокрема: 1) співвідношення дидактики і методик окремих предметів; 2) загальних принципів і правил навчання; 3) обґрунтування класно-урочної системи навчання, уроку; 4) визначення активних методів навчання; 5) з'ясування принципів визначення змісту освіти; 6) розробки навчальних підручників для учнів. Про загальну дидактику Коменський писав: «Ми обіцяємо Велику дидактику, тобто універсальне мистецтво всіх вчити всього». Дидактика, на його думку, дає методикам викладання окремих дисциплін нерівні положення і правила. **Коменський розкрив сутність таких принципів навчання**, як: **наочність** (як «золоте правило дидактики»; все, наскільки можна давати чуттям, а саме: видиме – зорові, те, що чуємо – слухові, відчуванню нюхом – нюхові, те, що їмо – смакові, відчуття на дотик – дотикові, коли ж щось може бути одночасно сприйняте кількома чуттями, то треба одночасно давати кільком чуттям»; наочність як універсальний метод); **свідомість і активність** («нічого не слід примушувати виучувати напам'ять, крім того, що добре зрозуміле розумом»); **послідовність і систематичність** («розум в пізнанні речей йде поступово»; навчання повинно йти від більш загального до більш конкретного, від більш легкого до більш

складного, від відомого до невідомого, від більш близького до більш віддаленого та ін. класичні правила дидактики); вправляння і міцність засвоєння знань («тільки вправа робить людей тямущими в усіх речах», «ми вимагаємо, щоб в усіх класах учні вправлялись на практиці»; вправи і повторення повинні мати місце доти, поки матеріал не зрозуміють всі, вони повинні проводитись систематично).

Я. А. Коменський теоретично обґрунтував класно-урочну систему навчання, вивчивши практичний досвід роботи латинських шкіл, класичних гімназій, братських шкіл Західної Європи. **Необхідними умовами правильної організації навчання Коменський вважав:** 1) клас з незмінним складом учнів і приблизно однаковим рівнем розвитку; 2) твердо визначений час занять; 3) послідовне чергування занять і перерв; 4) одночасну роботу учителя з усім класом. Коменський наполягав, щоб учбові заняття в школі починались восени, щоб було заборонено приймати в школу учнів після учбового року. **Коменський вводить поняття навчального року, четверті, канікул;** він визначив тривалість уроку однією годиною; розрізняв три структурні частини уроку: початок – відновлення в пам'яті учнів пройденого, опитування і створення уваги; продовження – показ, сприймання, роз'яснення; закінчення – вправа, оволодіння, використання. Щодо серйозних розумових занять він рекомендував 4 години – до обіду 2 години і 2 години після обіду, крім того година зранку для молитви і одна година пополудню для домашніх справ, відпочинку, крім того, у середу і суботу, післяобідній час – вільний. **Коменський виступав проти домашніх завдань**, мотивуючи це твердженням про те, що в школі треба робити все те, що забезпечує науковий успіх і що учні за властивої юнацької культури будуть виконувати домашні завдання поверхово, неохайно і з помилками, а вже краще нічого не робити, ніж робити з помилками. Коменський вимагав так пояснювати матеріал і розробляти його за допомогою вправ, щоб учневі знадобилось лише швидко «перечитати один раз увечері і один раз вранці» перед виходом до школи. Важливе значення для організації роботи школи мають думки Коменського про **постійні перевірки і випробування знань** – щогодинні (учителем), щоденні (декуріоном), щотижневі (самими учнями), щомісячні (ректором), триместрові і річні випробування (керівництвом шкіл). Захопившись ідеєю загального навчання («вчити всіх усьому»), він **вважав, що один учитель, використовуючи декуріонів (кращих учнів) може одночасно навчити до триста учнів**. Класно-урочна система навчання, розроблена Коменським, утвердилась у школах всього світу. Коменський вважав, що «метод навчання повинен зменшувати важко доступність навчання з тим, щоб воно не викликало в учнів незадоволення і не відвертало їх від подальших занять». Він радив, щоб учні переписували в свої щоденники, пам'ятні зошити чи збірники те, що вони чують чи читають в книгах.

Коменський визначив наступні **принципи побудови і відбору змісту освіти:** 1) доцільності («який смисл вивчати те, знання чого не принесе користі»); 2) енциклопедичності знань (реальні навчальні дисципліни вивчаються раніше за формальні); 3) посильності (відповідність віковим особливостям учнів); 4) концентричності («розподілити учбовий матеріал так, щоб наступні потім заняття не вносили нічого нового, а становили тільки деякий розвиток отриманих знань»).

Коменський висловив низку теоретичних думок про навчальні підручники. Серед найважливіших вимог до підручників такі: невеликі за обсягом, але з достатньо повним навчальним матеріалом; точні і доступні, зрозумілі і без вчителя, ілюстровані; систематичне розташування навчального матеріалу; відображення змісту книги у вигляді креслень на стінах класних кімнат (короткі тексти, картини, емблеми та ін.); написаний доброю мовою; у ньому не повинно бути нічого зайвого. У підручниках Коменського подано багато навчального матеріалу: цікаві речення для засвоєння граматики, відомості з природознавства (рослини, тварини, будова людського тіла), про ремесла, землеробство, громадське життя. **Серед багатьох його підручників найбільшою популярністю користувались «Відкриті двері до мов і всіх наук» (1631) та «Видимий світ у малюнках» (1658) – ця книга вважається родоначальницею ілюстрованих книг для дітей.**

4.5. МОРАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ

Я. А. Коменський у «Великій дидактиці» подає 16 правил для розвитку моральності. В основу морального виховання він покладає такі добродіє: мудрість, помірність, мужність, справедливість. У главі «Метод моралі» Коменський дає такі **моральні настанови-правила** як:

- мудрість юнаки повинні черпати з хороших настанов;
- помірності слід навчатися протягом всього часу навчання, звикаючи дотримуватись помірності в їжі і питті, в сні і бадьорому стані, в праці та в іграх, в розмові і мовчанці;
- мужності нехай вони вчаться, долаючи самих себе, стримуючи свій потяг до надмірної біганини чи гри, приборкувати нетерпеливість, гнів;
- справедливості вчаться, нікого не ображаючи, уникаючи брехні, проявляючи ретельність і люб'язність.

Весь час, на думку Коменського, має бути зайнятий навчанням, працею або розумними розвагами, оскільки бездіяльність може призвести їх до розпусти та порушення дисципліни.

В ряді своїх праць Коменський торкається проблеми **методів морального виховання**. Зокрема, виділяються такі методи як: 1) **особистий приклад** («позитивні приклади з боку батьків, вихователів, учителів і товаришів постійно повинні освітлювати наперед шлях»); 2) **повчання** (проте застерігає, що «занадто довгі повчання уму-розуму чи тривалі промови... взагалі не дадуть ніякого результату»), разом з повчаннями Коменський великого значення надає бесідам морального характеру, казкам, байкам, легендам, художній літературі, диспутам, театральним видовиськам; 3) **вправи** (добродіє виховується ділами, а не словами; що треба робити, тому вчаться роблячи, діти навчаються слухняності – слухаючись, стриманості – стримуючись, правдивості – кажучи правду тощо); 4) **заохочення** (заохочувати похвалою, оцінкою, подарунками та ін.); 5) **покарання** (окрик і різка як два ступені виховання; особливо строго слід карати за богохульство, впертість, брехню; «за поведінку слід карати строгіше, ніж за навчання». В праці «Закони добре організованої школи» **Коменський називає такі вчинки, за які допустимі тілесні покарання**: а) відсутність на заняттях під видуманим приводом; б) порушення честі сварками, бійками, прокляттями, недозволеною дружбою, якщо не допомагають догани; в) проступки декуріонів (при зауваженнях, нагадуваннях тощо); г) розповсюдження зневажливого ставлення до законів шкільної дисципліни.

Про дисципліну в системі шкільної роботи та в справі морального виховання Коменський пише у таких творах як «Велика дидактика», «Закони добре організованої школи», «Правила поведінки», «Пансофічна школа», «Материнська школа». Ось деякі думки Коменського про дисципліну:

- «школа без дисципліни, що млин без води»;
- «дисципліну треба застосовувати по відношенню до тих, хто її порушує»;
- «кращий зразок дисципліни показує небесне сонце, яке всьому, що росте, дає 1) постійне світло і тепло; 2) часто дощ і вітри; 3) рідко блискавки і грози, хоч і це також на користь тому, що росте. Наслідуючи сонце, керівник школи буде намагатися утримати юнацтво в належних рамках: 1) постійними прикладами; 2) настановами, умовляннями, іноді і доганами; 3) якщо, нарешті, у кого-небудь настільки нещасний характер, що ці порівняно легкі заходи є недостатніми, слід вдаватися до більш сильних засобів»;
- «нехай підтримання дисципліни завжди проходить строго і переконливо, але не жартівливо чи люто, щоб збуджувати страх і повагу, а не сміх і ненависть».

Коменський виступав дотримувати сувору дисципліну на засадах гуманності.

4.6. ВИМОГИ ДО ВЧИТЕЛЯ

Великого значення Коменський надавав вчителю. Ось як він висловлюється про людей цієї професії:

- 1) «Учителі – душа і серце виховання і тому вони поставлені на високому почесному місці, їм вручена почесна посада, вище якої нічого не може бути під сонцем»;
- 2) «Хороший учитель шукає учнів. Він шукає чого вчити, бо він горить нетерпінням навчити всіх всього, що тільки можливо. Він думає про те, як вчити, щоб напій науки проковтнувся без побоїв, без крику, без насилля, без огиди, словом привітно і приємно»;

3) «Хто береться за найвище, той повинен пізнатися із неспанням і трудами і уникати бенкетів, розкошів і всього того, що ослаблює дух»;

4) «Учителі повинні турбуватися про те, щоб бути для учнів і в харчуванні, і в одязі зразком простоти, в діяльності – прикладом бадьорості і працьовитості, в поведінці – скромності, в промовах – мистецтва розмови і мовчання...»;

5) «Всі педагоги повинні докладати зусиль для того, щоб бути не тільки керівниками своїх вихованців, але також їх друзями».

Я. А. Коменський ставив такі вимоги до вчителя: а) покликання і любов до професії; б) працьовитість; в) ентузіазм, сповнення життям, дієвість, чуйність (для того, зробити навчання привабливим, успішним і ґрунтовним); г) освіченість, володіння методикою передачі знань учням; д) релігійність.

Підкреслюючи велике суспільне значення учителя, Коменський вимагав від держави захисту прав та достойність вчителя і піднесення його авторитету та матеріального забезпечення вчителів.

Питання для самоконтролю:

1. Які характерні риси педагогіки середньовіччя?
2. Які типи шкіл переважали в Західній Європі в епоху середньовіччя?
3. Які освітньо-виховні традиції були в церковних школах?
4. Які характеристики лицарського фізичного виховання?
5. Як називався мандруючий студент?
6. Чому з'являються середньовічні університети, який у них зміст навчання?
7. Які характеристики епохи Відродження? Назвіть видатних педагогів-гуманістів цієї епохи.
8. Які особливості єзуїтської освіти та виховання?
9. В якій сім'ї народився Ян Коменський?
10. В яких університетах Європи навчався Коменський?
11. Яка мета виховання за Коменським?
12. Які філософсько-педагогічні праці написав Коменський?
13. Які підручники для дітей написав Коменський?
14. Які вікові періоди виділив Коменський і типи шкіл?
15. Які ознаки класно-урочної системи визначив Коменський?
16. Які моральні якості Коменський вважав у людини найважливішими?
17. Які вимоги до вчителя ставив Коменський?

ТЕМА 13. Загальна характеристика шкільництва, виховання і педагогічної думки країн Європи в епоху Просвітництва і Нового часу.

Основні наукові напрямки світової реформаторської педагогіки Новітнього часу (кін. XIX-XX ст.)

Інформаційний матеріал

Мета лекції – сформувати у студентів системне уявлення про розвиток шкільництва, виховання та педагогічної думки в Європі епохи Просвітництва та Нового часу, ознайомити з основними напрямками світової реформаторської педагогіки кінця XIX–XX ст. Розвинути здатність аналізувати педагогічні системи та ідеї видатних мислителів і реформаторів, оцінювати внесок соціально-демократичних, експериментальних і прагматичних підходів до освіти. Сприяти усвідомленню значущості історичного педагогічного досвіду для формування професійної компетентності майбутнього вчителя музичного мистецтва.

Опорні поняття: виховання джентльмена, філантропізм, неогуманізм, елементарна теорія початкової освіти, розвиваюче навчання, формальні ступені навчання, авторитарне виховання, трудова колонія, соціальне виховання, дитячий садок, вільне виховання, ліберально-буржуазний напрям педагогіки, трудова школа, прогресивна педагогіка, дитячі клуби, зарубіжна реформаторська педагогіка, позитивізм, вільне виховання, експериментальна педагогіка, громадянське виховання, трудова школа, нове виховання, нові школи, прагматична педагогіка.

Література:

Основна: [11], [12], [13], [16], [18].

Допоміжна: [3], [6], [20].

План

1. Педагогічні погляди Дж. Локка, Дж. Беллєрса.
2. Педагогічні погляди французьких просвітителів (К. Гельвецій, Д. Дідро).
3. Педагогічна система Ж.-Ж. Руссо.
4. Педагогічні ідеї філантропістів і неогуманістів.
5. Педагогічні погляди Й. Песталоцці.
6. Педагогічні теорії Німеччини (Й.Гербарт, А.Дистервег, Ф.Фребель).
7. Педагогічні ідеї Р. Оуєна, Ш. Фур'є, А. Сен-Сімона.
8. Соціально-біологічний напрямок педагогіки.
9. Теорія «громадянського» виховання і «трудоної» школи.
10. Теорія «вільного» виховання.
11. Теорія «нового» виховання і «нових» шкіл.
12. «Експериментальна» педагогіка.
13. «Прагматична» педагогіка.
14. Вальдорфська педагогіка.

ЗМІСТ ЛЕКЦІЙНОГО МАТЕРІАЛУ

1. ПЕДАГОГІЧНІ ПОГЛЯДИ ДЖ. ЛОККА, ДЖ. БЕЛЛЕРСА

Джон Локк (1632-1704) народився в Англії у сім'ї адвоката, початкову освіту здобув вдома, закінчив Вестмінстерську аристократичну школу, Оксфордський університет. Філософсько-педагогічні погляди виклав у *працях*: «Лист про віротерпимість» (1689), «Дослідження про людський розум» (1690), «Думки про виховання» (1693), «Про виховання розуму» та ін.

Педагогічні ідеї:

- вважав, що **душа** – «**чиста дошка**» і поняття у людей виникають через органи відчуттів;
- у пізнанні світу головну роль відіграє **самопізнання** і розум;
- **мета виховання** – підготовка джентльмена, який уміє розумно і вигідно вести свої справи;
- основа виховання джентльмена – **індивідуальне, домашнє виховання** під наглядом гувернера;
- **система фізичного виховання** ґрунтується на принципі: «здоровий дух у здоровому тілі»;
- прихильник спартанського виховання;
- **моральне виховання** полягає у виробленні дисципліни духа, яка виховується обмеженнями;
- заперечував авторитаризм у вихованні, фізичні покарання;
- прихильник релігійного виховання;
- першість у формуванні надав фізичному і моральному вихованню;
- **мета навчання** – підготувати з юнака ділову людину;
- **зміст освіти** – англійська і французька мови, географія, малювання, математика, астрономія, філософія, історія, право, верхова їзда, танці, фехтування, бухгалтерія, ремесла, сільське господарство.

Джон Беллєрс (1654 – 1727) – англійський економіст, соціальний реформатор, один із основоположників трудового виховання. 1696 р. – видав книгу «Пропозиція про заснування трудового коледжу». Трактат має епіграф: «Промисловість дає багатство. Дармоїд повинен ходити в лахмітті. *«Хто не працює, той не їсть»*».

2. ПЕДАГОГІЧНІ ІДЕЇ ФРАНЦУЗЬКИХ ФІЛОСОФІВ-ПРОСВІТИТЕЛІВ К. ГЕЛЬВЕЦІЯ, Д. ДІДРО

Клод Гельвецій (1715 – 1771). *Праці*: «Про розум» (1758), «Про людину, її розумові здібності і виховання» (1773).

Педагогічні ідеї: мета виховання – розкрити серце дитини для гуманності, а розум – для правди; формування моральних понять у дітей – найбільш занедбана частина виховання; **добродія і моральність** – наслідок виховання; відстоював ідею загального виховання в школах-інтернатах.

Дені Дідро (1713 – 1784). *Праці*: «Філософські думки» (1746), «Систематичне спростування твору Гельвеція «Про людину»» (1774).

Педагогічні ідеї: освіта і виховання пом'якшують характер людини; обов'язковість початкового навчання; зміст навчання – математика, фізика, хімія, природознавство, астрономія, стародавні мови; 1775 р. Дідро на запрошення Катерини II приїздив у Росію, висловлював ідею запровадження загального, обов'язкового і безплатного навчання; склав план університету у Росії, який Катерина II відхилила.

3. ПЕДАГОГІЧНА СИСТЕМА Ж.-Ж. РУССО (1712 – 1778)

– народився у Женеві в сім'ї майстра-годинника. Його мати Сюзанна Бернар померла при пологах («*Моє народження було першим із моїх нещасть*»). Змінив багато професій – писар, учень гравера, лакей, гувернер.

Філософсько-педагогічні твори: «Про походження нерівності між людьми» (1761), «Еміль або Про виховання» (1762), «Суспільний договір» (1762), «Нова Елоїза» (1761).

Педагогічні ідеї:

– **мета виховання** – виховання людини такою, якою вона була в природному стані, зробити її людиною;

– **джерела виховання** – природа, люди, речі;

– виховання повинне здійснюватися з природою дитини;

– **принципи** педагогічної системи Руссо: гуманізм, природовідповідність, свобода, індивідуальний підхід;

– основоположник теорії природного і вільного виховання;

– індивідуальне і домашнє виховання дітей;

– здійснив **вікову періодизацію** підростаючої людини: немовляцтво (від народження до 2 років) – фізичний розвиток, розвиток моторики; дитинство (2 – 12 рр.) – розвиток органів чуття, період «сну розуму»; отрочество (12 – 15 рр.) – розумовий та трудовий розвиток; юність 15 – 18 (20) рр. – моральний і статевий розвиток («бура пристрастей»);

– радив дітям читати одну книгу «Робінзон Крузо»;

– педагогічний **роман «Еміль»** має 5 частин: про виховання Еміля – маленького, підлітка, юнака, дорослого, про виховання Софії (його нареченої);

– усе виховання жінки повинно відповідати інтересам чоловіка;

– серйозна розумова освіта для жінок необов'язкова, оскільки вони живуть більше почуттями, ніж розумом.

4. ПЕДАГОГІЧНІ ІДЕЇ ФІЛАНТРОПІСТІВ І НЕОГУМАНІСТІВ

Наприкінці XVIII і на поч. XIX ст. під впливом гуманістичної педагогіки, особливо педагогічних ідей Ж.Ж. Руссо, виник філантропічний напрям педагогіки в Німеччині. Його представники створювали серед лісів, у горах та в інших місцях, що визначалися розкішною природою, так звані **філантропіни** – освітньо-виховні заклади інтернатного типу. Вихованці носили простий одяг і взуття, одержували просту їжу, займалися фізичною працею. Педагоги-філантропісти сприяли розвитку деяких важливих педагогічних ідей: шкільної гімнастики (Гуте-Мута), трудового навчання (Блаше), дитячої літератури (Кампе), педагогічної освіти (Транп), народної школи (Рохов) та ін.

У 1774 р. **Йоганн-Генріх-Бернгард Базедов** (1724 – 1790) відкрив перший філантропін у Дессау (Німеччина), до якого формально не заборонялося приймати всіх дітей, але фактично тут навчалися переважно діти заможних верств населення. Всі учні поділялися на три групи: академістів – дітей знатних батьків, педагогістів – майбутніх учителів і гувернантів, фамулянтів

– дітей бідняків.

Крістіан-Готгільф Зальцман (1744 – 1811) – німецький педагог-філантропіст у 1784 р. в Шнепфенталі, поблизу м. Готи, відкрив філантропін, в якому намагався зрівняти дітей різних соціальних станів.

Іоахім-Генріх Кампе (1746 – 1818) – німецький педагог-філантропіст, дитячий письменник відкрив і утримував в Гамбурзі пансіон для дітей торгової буржуазії.

5. ПЕДАГОГІЧНІ ПОГЛЯДИ Й. ПЕСТАЛОЦЦІ (1746 – 1827) народився в Цюріху (Швейцарія) в родині лікаря, закінчив філософський і філологічний відділи Каролінського колегіуму.

1774 – 1780 – відкрив «Установу для бідних» у Нейгофі разом з дружиною Анною для дітей селян, де намагався поєднати навчання з продуктивною працею;

1798 – відкрив притулок для дітей-сиріт у м. Станці;

1799 – 1804 – керував Бургдорфським педагогічним інститутом;

1804 – 1825 – керував Івердонським педагогічним інститутом.

Педагогічні праці: «Лінгард і Гертруда», «Крістоф та Ельза», «Лебедина пісня», «Як Гертруда вчить своїх дітей».

Педагогічні ідеї:

- досліджував проблему **взаємозв'язку сім'ї і школи** («Лінгард і Гертруда»);
- виховання має бути **природовідповідним** (*природа – скеля, на якій виховання формує людський розвиток*);

- **мета морального виховання** – виховання у дітей дійової любові до людей;

- **фізичний розвиток** дітей через працю;

- розробив **теорію «елементарної освіти** (число, форма, слово»);

- головним принципом навчання вважав **наочність** («Я точно встановив найвищий, основний принцип навчання, визнавши наочність абсолютною основою всякого пізнання»);

- відстоював **звуковий метод** навчання грамоти;

- «*Все для інших, нічого для себе,*» – слова написані на пам'ятнику Песталоцці є найкращою характеристикою його діяльності.

6. ПЕДАГОГІЧНІ ТЕОРІЇ НІМЕЧЧИНИ (Й. ГЕРБАРТ, А. ДИСТЕРВЕГ, Ф. ФРЕБЕЛЬ)

Й. Гербарт (1776 – 1841) народився в Ольденбурзі (Німеччина) в сім'ї юриста, закінчив Ієнський університет, 1797–1800 – жив в Швейцарії, працював домашнім вихователем.

Твори: «Загальна педагогіка, виведена з мети виховання», «Підручник психології», «Нариси педагогічних читань» та ін.

Педагогічні ідеї:

- **мета виховання** – виховання добродішних людей, гармонія волі з етичними ідеями та вироблення багатостороннього інтересу;

- **шляхи і засоби** досягнення цієї мети: а) керування дітьми; б) виховуюче навчання; в) моральне виховання;

- **керування дітьми** (погроза, нагляд), щоб діти «не робили дурниць»;

- пропонував такі **типи шкіл**: елементарна початкова міська школа, гімназія, університет;

- процес навчання має чотири **формальні ступені**: виразність (ясність), асоціація, система, метод;

- розробив **теорію видів навчання**: описове (досвід учнів), аналітичне (розподіл навчального матеріалу на окремі складові), синтетичне (узагальнення і синтезування знань);

- розробив **систему морального виховання**, яка ґрунтується на п'яти моральних ідеях: ідея внутрішньої волі, ідея приязні, ідея права, ідея справедливості, ідея вдосконалення;

- у процесі виховання і навчання велике значення має **розвиток шести видів багатостороннього інтересу**: емпіричного (до навколишнього світу), естетичного (до прекрасного), симпатичного (до близьких) – предмети природничо-математичного циклу; соціального (до всіх людей), спекулятивного (до речей, явищ), релігійного (служіння релігії) –

гуманітарні дисципліни.

Адольф Дистервег (1790 – 1866) народився в м. Зіген (Німеччина) в сім'ї юриста, навчався в Герборнському і Тюбінгенському університетах, видавав педагогічний журнал «Рейнські листки для виховання і навчання» (1827 – 1866), створив у Берліні чотири учительські товариства (1832 – 1841), видавав журнал «Педагогічний щорічник». Написав понад 20 підручників для учнів з різних галузей знань, встановлено медаль імені Дистервега, якою нагороджували кращих вчителів. Ще за життя його називали «учителем німецьких учителів».

Педагогічні ідеї виклав у праці «Керівництво до освіти німецьких вчителів»:

- **мета виховання** – підготовка гуманних і свідомих людей; виховання дітей і молоді для служіння істині, красі й добру;
- **принципи виховання**: природовідповідність, культуровідповідність, самодіяльність;
- **зміст навчання**: рідна мова, література, історія, природознавство, математика, фізика, геометрія, географія;
- накреслив три **ступені навчання**: відчуття (чуттєве, емпіричне пізнання), раціональне пізнання (мислення, розвиток), самодіяльність (творчість);
- виділив чотири **групи дидактичних правил**: що стосуються учня (суб'єкта); що стосується навчального матеріалу (об'єкта); що стосується вчителя; у відповідності з часом, місцем проведення;
- прихильник індуктивного (аналітичного) методу, який називав розвиваючим методом; великого значення надавав наочності;
- великі **вимоги ставив до вчителя**: мати добру освіту, досконало знати свій предмет, працювати над собою («Ти тільки до того часу здатний сприяти освіті інших, поки сам продовжуєш працювати над власною освітою»), багато читати, добре знати історію, художню літературу, психологію, педагогіку, бути в усьому прикладом для учнів.

Фрідріх Фребель (1782 – 1852) – німецький педагог, засновник дошкільної педагогіки. У 1837 році відкрив перший дитячий садок у м. Блакенбурзі. *Важлива праця* «Виховання людини» (1826).

Педагогічні ідеї:

- **мета виховання** – саморозвиток закладених у людини сил і здібностей;
- виділив 4 **інстинкти** в дитини: діяльності; пізнання; художній; релігійний;
- період розвитку дитини Фребель поділяє на 3 ступені, *три вікові періоди*: немовляцтво (розвиток органів чуттів); дитинство (сімейне виховання, ігри, розвиток мови); отрочество (період шкільного навчання);
- розробив **систему дитячих ігор**.

7. ПЕДАГОГІЧНІ ІДЕЇ Р. ОУЕНА, Ш. ФУР'Є, А. СЕН-СІМОНА

Ці соціалісти-утопісти 19 ст. виступали за розвиток народної освіти, за гармонійне виховання дітей і молоді, за поєднання освіти та навчання з суспільною продуктивною працею, вимагали поліпшення роботи школи, навчання та виховання учнів. Їх педагогічні ідеї прийняті великим гуманізмом, вірою у людей.

Роберт Оуен (1771 – 1858) – народився в Англії, емігрував до Америки, створив трудову колонію «Нова Гармонія», проте дослід у цій колонії не вдався. Педагогічні погляди виклав у творах: «Розвиток принципів і планів у створенні колонії», «Замітки про старі й нові погляди та їх вплив на поведінку особи», «Новий погляд на суспільство, або дослід про принцип створення людського характеру», «Книга нового морального світу» та ін. Р. Оуен зробив великий внесок у педагогічну теорію і практику, створив перші в світі дошкільні установи для дітей трудящих, теоретично обґрунтував і частково здійснив на практиці ідею суспільного виховання дітей, створював школи для дорослих робітників та ін.

Шарль Фур'є (1772 – 1837) – французький соціаліст-утопіст. Свої педагогічні погляди він виклав у творах: «Новий господарський і соціетарний світ» (1829), «Теорія всесвітньої єдності» (1841), «Про виховання при ладі гармонії» та ін. Педагогічні ідеї: високо оцінював роль освіти, навчання та виховання дітей і молоді, пропагував безстановість освіти, загальне,

безплатне й однакове для всіх дітей виховання, вимагав гармонійного розвитку дітей, орієнтував на трудове виховання дітей і підготовку їх до життя та праці.

Анрі Сен-Сімон (1760 – 1825) – французький соціолог-утопіст. Соціально-педагогічні погляди виклав у *творах*: «Про промислову систему», «Нове християнство», «Нариси про людину» та ін. У нього було багато послідовників – Базар, Анфантен, Род ріг, Карно, Кабе та ін., які активно пропагували його погляди, написали книгу «Виклад учення Сен-Сімона», публікували про нього статті в пресі.

8. СОЦІАЛЬНО-БІОЛОГІЧНИЙ НАПРЯМОК ПЕДАГОГІКИ. Представником цього напрямку буржуазної педагогіки був англійський філософ-соціолог **Герберт Спенсер** (1820–1903). У творі «*Основи соціології*» він обґрунтував ідеальне «промислове суспільство», в якому немає класової боротьби, а існує «співробітництво» між капіталістами і пролетаріатом. Спенсер виступав ідеологом англійської буржуазії, прихильником релігії, церкви і духовенства. Він твердив, що основою релігії є віра в Бога, що між наукою і релігією має бути природна корінна гармонійність, що *релігія і наука – «сестри-близнята»*, що розрив між ними призвів би до катастрофи в суспільстві.

Г. Спенсер намагався довести, що в розвитку природи і людського суспільства діють одні й ті ж закони, що людське суспільство є нібито біологічний організм (голова панує над тілом; голова – буржуазія, руки і ноги – трудящі). У своєму *творі* «*Виховання розумове, моральне і фізичне*», критикував залишки середньовічного навчання і виховання. Людині, на його думку, властиві різні *форми діяльності*: діяльність для збереження тільки себе; забезпечення засобів існування – особистого блага, що веде до збереження роду (виховання потомства); вміння виконувати службові обов'язки; задоволення особистих почуттів і смаків (діяльність дозвілля). Цим видам діяльності людей, на думку Спенсера, і повинен відповідати *зміст освіт.*: вивчення анатомії і фізіології людини, гігієни, формальної логіки, математики, механіки, фізики, хімії, астрономії, геології, біології, соціології, психології, історії, стенографії та ін.

Учений-соціолог рекомендував відповідні *методи навчання*, зокрема дослідницький, коли учні самі «відкривають науки». Він твердив, що основою морального виховання дітей і молоді повинні бути *індивідуалізм*, релігія та все інше, що потрібне для «повного життя» людини. Завданням фізичного виховання людини має бути фізичне загартування її, створення певного режиму, забезпечення відповідного харчування та ін. Для буржуазного суспільства потрібні фізично сильні чоловіки-комерсанти і жінки-господарки.

9. ТЕОРІЯ «ГРОМАДЯНСЬКОГО» ВИХОВАННЯ І «ТРУДОВОЇ» ШКОЛИ. Представником цього напрямку буржуазної педагогіки в Німеччині був **Георг Кершенштейнер** (1854–1932). Свої педагогічні погляди він виклав у *творах* «*Професійне виховання німецького юнацтва*», «*Основна аксіома освітнього процесу*», «*Державно-громадське виховання німецької молоді*», «*Що таке трудова школа?*» та ін.

Г. Кершенштейнер вважав, що *головне завдання школи* – «громадянське виховання», тобто виховання людей у дусі беззастережної слухняності, відданості існуючій державі. Корисний громадянин повинен прагнути і вміти служити державі, віддавати їй усе, що має. Для цього він мусить володіти різними вміннями. Школа покликана озброїти його професією і «надати професії морального характеру», щоб «корисний громадянин» розглядав свою професію як засіб служіння державі й у цьому бачив мету свого життя. Тому *школа повинна заволодіти душею дитини і озброїти її ремеслом* або принаймні підготувати до опанування ним. І того, й того найлегше досягти в процесі трудової діяльності, тому народна школа має бути школою праці, трудовою школою.

Реформуючи народну школу Г. Кершенштейнер на чільне місце поставив запровадження творчої праці учнів відповідно до їх віку та характеру школи. Тому тодішню так звану книжну або вербальну школу мала замінити діяльна трудова школа.

Г. Кершенштейнер був прихильником подвійної системи народної освіти. Його «народна школа» не заторкувала школи середньої (гімназій і реальних училищ). На середню школу його «трудоий принцип» майже не поширювався. Так, на думку вченого, у реальних училищах праця може здійснюватись у лабораторіях, а в гімназіях трудова діяльність обмежується

роботою з книгою. Така подвійність його педагогіки пояснюється поглядами на суспільну потребу в працівниках для різних галузей діяльності: рільників, робітників фабрик і представників інтелектуальної праці.

10. ТЕОРІЯ «ВІЛЬНОГО» ВИХОВАННЯ. *«Вільне» виховання як напрямок буржуазної педагогіки кінця XIX і початку XX ст. дістало великого поширення в країнах Західної Європи. Представники цього напрямку:*

Еленн Кей (1849 – 1926) – шведська письменниця і громадський діяч, брала участь у жіночому русі виступала на захист матерів і дітей.

Хоч у своїх творах, таких, як *«На порозі життя»*, *«Мати і дитина»*, *«Вік дитини»*. Е. Кей виступала проти недоліків у сімейному вихованні дітей дошкільного віку і старої, схоластичної школи, проте свої педагогічні погляди вона побудувала на теорії «вільного» виховання. Е. Кей вважала, що велика *«таємниця»* полягає в тому, щоб дітей не виховувати спеціально, а дати їм можливість спокійно і поступово виховуватися самим, розвивати свої природні, індивідуальні здібності, щоб вихователь не нав'язував дітям своїх думок і вимог, а тільки допомагав їм самовиховуватись. У дошкільних закладах і в початкових школах треба розвивати їх індивідуальні особливості, діти повинні вивчати тільки те, що згодиться у практичному житті; а основу навчання і виховання слід класти їх інтереси і самостійність, які мають формувати в них «нові думки і вчинки».

Генріх Шаррельман (1871 – 1940) – німецький педагог, представник теорії *«педагогіки особистості»*. Школа, на думку Шаррельмана, повинна забезпечити мету виховання – самостійний розвиток дітей через їх фізичну працю (*«ручну діяльність»*), підводити їх до вирішення душевних питань». У основі навчання і виховання має бути *творча самодіяльність учителя й учня* на основі їх особистого досвіду, який не диктується згори. Одним з важливих завдань виховання дітей він вважав *розвиток у них художньо-естетичних почуттів і смаків*.

Марія Монтесорі (1870 – 1952) – італійський педагог і лікар, доктор медицини, працювала в психіатричній клініці, професором антропології і гігієни у Вищій жіночій школі та в Римському університеті; брала участь у підготовці вчителів-фахівців для роботи з розумово відсталими дітьми, керувала «будинками дітей», створювала школи за своєю системою.

У своїх творах *«Метод наукової педагогіки»*, що застосовується до виховання у *«будинках дітей»*, *«Самовиховання і самонавчання в початковій школі»* та інших Монтесорі пропагувала теорію «вільного» виховання. Виходячи з положення про те що дитина як активна істота за своєю природою здатна до самостійного, спонтанного розвитку. М. Монтесорі головним завданням виховання дітей вважала створення такого оточення, яке б давало їм тільки «поживу», потрібну для самовиховання.

Основою педагогіки «вільного» виховання Монтесорі вважала: *свободу* як засіб «самовиховання і самонавчання» дітей; *спостереження* за «чуттєвим» періодом раннього дитинства; *педагогічний експеримент*. Школа, на її думку, має бути *лабораторією*, де вивчається психічна діяльність дітей.

Педагогічне кредо видатного педагога – експериментальне вивчення дитини в умовах її вільного розвитку в спеціально організованому середовищі. Монтесорі обґрунтовує таку періодизацію дитинства:

- від 3 – 4 до 6 років дитина будує сама себе в процесі мовленнєвого і сенсомоторного розвитку;
- від 6 до 9 років дитина – дослідник: орієнтація на світ засобами власної діяльності, створення за допомогою уяви цілісної картини світу;
- від 9 до 12 років дитина – вчений: нагромаджує факти, знання, створює чуттєвий образ Всесвіту у взаємозв'язку його частин, бачить своє місце в світі.

Марія Монтесорі створювала свою систему протягом багатьох років. Постійно буваючи серед дітей, вона надавала виняткового значення підготовці середовища, його організації, взаємодії дитини з дидактичним матеріалом в освоєнні навчальних навичок і матеріального світу. Монтесорі не раз підкреслювала: треба так організувати діяльність дітей, щоб вони, відчувши радість від порядку, самопізнання й взаємодопомоги, через неї швидше відчували внутрішню свободу й відповідальність.

Теорія «вільного» виховання Монтессорі була спрямована проти муштри, догматизму і схоластики в школі. М. Монтессорі намагалась свої педагогічні ідеї здійснювати в дошкільних закладах – «будинках дітей», радила зміцнювати зв'язки школи і сім'ї, виступала за емансипацію жінки і виховання дітей для «відродження людства», але все це вона розраховувала здійснити в умовах зарубіжного суспільства.

11. ТЕОРІЯ «НОВОГО» ВИХОВАННЯ І «НОВИХ ШКІЛ». Представники цього напрямку зарубіжної педагогіки, намагались підготувати через школу (переважно середню) ініціативних, всебічно розвинених людей, здатних бути активними діячами в різних галузях господарського і суспільного життя. Вони добивалися створення для дітей буржуазії «*нових шкіл*» *інтернатного типу* в сільській місцевості, серед багатії, мальовничої природи; великого значення надавали фізичному, розумовому і моральному вихованню дітей і молоді; вимагали запровадження нових, ефективніших форм і методів навчання учнів, розвитку їх мислення, врахування їх інтересів тощо. Представники цього напрямку зарубіжної педагогіки пропагували необхідність розумового розвитку дітей і молоді, але недооцінювали енциклопедичну освіту та озброєння учнів систематичними знаннями основ наук.

Учні «нових шкіл» займалися фізичною працею, трудовими іграми, спортом, ходили в далекі екскурсії, але, по суті, не готували себе для корисної суспільної трудової діяльності, а здебільшого для розваг, зміцнення організму, задля особистого щастя. У «нових школах» існувало *дитяче самоврядування*. Правила поведінки учнів вчили їх керувати і управляти справами, виконувати завдання керівників, підкорятись авторитетам. Одним із засобів виховання учнів «нових шкіл» було *вивчення релігії і виконання релігійних обрядів*. В таких школах *панувала сувора дисципліна*, дозволялися фізичні покарання учнів «як виняток» за особливі порушення правил поведінки. Перші «нові школи» відкрили С. Редді в Аббатехольмі (Англія) в 1889 році, Е. Дмолен – у де-Рош (Франція) в 1889 році, Г. Літц і Г. Вінекен – у Німеччині в 1902 – 1906 рр.

У 1927 р. С. Френе створив об'єднання вчителів початкових класів Франції, очолив його і до кінця життя керував ним, а на базі своєї початкової школи проводив довготривалі експерименти. Його школа була однокомплектною, один учитель там вів заняття одночасно з дітьми від 6 до 14 років.

Педагогічна система С. Френе – глибоко гуманна, в ній органічно поєднуються психологія, дидактика і методика початкового навчання. Її головні ознаки: обов'язкове врахування особливостей вікової психології та різноманітності здібностей і нахилів дітей, цілеспрямоване стимулювання їхньої інтелектуальної та емоційної активності, суспільно корисна праця на всіх етапах навчання, створення ефективної системи шкільного самоврядування, виховання в дусі високих моральних і громадянських ідеалів.

Особливу увагу Френе приділяв розвивальному та виховному середовищу, яке створював разом з дітьми. Саме у такий спосіб, вважав він, дитина природно розвиває свої здібності, зв'язує свої знання із життям. Вихованці як активні, діяльні особистості мають набувати і збагачувати свої знання і досвід у вільній діяльності.

У цьому процесі Френе виділяє три фази: 1) фаза спроб і помилок, або діяльність навпамацки, коли дитина повторює дії, які приносять успіх, і уникає тих, що закінчуються розчаруванням; 2) фаза упорядкування, коли дитина, спираючись на набутий досвід, починає вводити певний порядок у свої дії; 3) фаза гри-роботи, яка переходить у роботу-гру, коли через гру як типовий вид своєї діяльності дитина готується до роботи і до реалізації «серйозних» життєвих завдань.

Френе реалізував свої задуми не через окремі методи, а через численні «виховні технології» та «нові матеріальні засоби навчання і виховання». Тому не клас був основним приміщенням – тут учні лише одержували інформацію, проводилися збори учнів і вчителів. Провідна роль належала восьми лабораторіям і майстерням, де діти займалися різними видами діяльності: лабораторії з робочими картами, словниками, довідниками та іншими інформаційними матеріалами; лабораторії з конструкторськими та вимірювальними інструментами і приладами; лабораторії для експериментальних занять з біології, хімії, фізики; майстерні для друкарських і поліграфічних робіт; майстерні для занять художньою творчістю

(малюванням, ліпленням, художнім ремеслом, музикою, фотографією, кіносправою, звукозаписом); майстерні для роботи з деревом і металом; майстерні для ткання, прядіння, швейної і кулінарної справ; лабораторії, де вирощували тварин і рослини.

Серед усіх технологічних засобів головна роль належала шкільній друкарні. Саме з неї Френе розпочинав експерименти, ядром яких було створення «вільних текстів». У них діти писали про свої сім'ї, друзів, передавали враження від спостережень, прогулянок, прочитаних книжок. Тексти обговорювалися, доповнювалися, вдосконалювалися й друкувалися. При цьому відбувалося й навчання граматичних правил.

Френе принципово заперечував систематичне використання шкільних підручників у початковій школі, вважаючи, що вони гальмують розвиток активності й самостійності дітей. Як заміник підручника в його школі використовувалися спеціальні картки, що містили частинами той чи інший навчальний матеріал. Картки мали нумерацію та певну систему за предметами і видами завдань з комплексних тем. Порядок їх опрацювання визначався індивідуальними можливостями кожного конкретного учня. Для кожного учня вчитель готував певний набір карток до занять. Зміст їх час від часу переглядався. Учні старших класів могли вносити зміни у картки, раніше складені за їх участю для молодших дітей.

Система навчання ґрунтувалася на чіткому плануванні. Щомісяця вчитель складав для класу план роботи, на основі якого кожний учень складав свій індивідуальний план. Останньому надавалося особливо велике значення, бо це було реальним поєднанням ідеї вибору, самостійності та особистої відповідальності.

Замість оцінок у школі Френе діяла система «класифікації успіхів» учнів, за якою діти діставали порядковий номер відповідно до успіхів з конкретного предмета. Школа Френе працювала на засадах самоврядування. «Шкільним кооперативом», що об'єднував усіх дітей, керувала рада. До неї входило кілька учнів, яких обирали щороку, і вчитель. Рада контролювала господарську діяльність школи, дисципліну, заохочення і покарання. Цікаво, що великий вплив на вихованців мала стіннівка. Це був великий аркуш білого ватману, поділений на чотири колонки: «Я критикую», «Я схвалюю», «Я хотів би», «Я зробив». Поряд був прив'язаний олівець, і кожний мав можливість записати свої думки.

Педагогічна система С. Френе розвивалася й удосконалювалася протягом кількох десятиліть. Процес розвитку теорії і практики школи відображений у багатьох працях відомого педагога. Серед них найвизначніші «Нова французька школа» (1946), «Моральне і громадянське виховання», «Формування особистості дитини і підлітка» (1960). На особливу увагу заслуговує одна з останніх праць Френе – «Педагогічні інваріанти». Тут читачеві пропонується для аналізу тридцять актуальних проблем, що стосуються русійних сил навчально-виховного процесу, діяльності вчителя та формування взаємин у дитячому колективі. З кожної проблеми видано три можливих варіанти відповіді, які вдумливий читач має оцінити, щоб визначити свою педагогічну позицію.

У 20 – 30-х роках в українському журналі «Шлях освіти» було надруковано 12 статей С.Френе. Цікаво, що стаття, присвячена методиці застосування шкільної друкарні, вперше була опублікована українською мовою, а вже згодом – французькою на батьківщині педагога.

У 1912 році прихильники «нового» виховання і «нових шкіл» створили міжнародне об'єднання прихильників цього напрямку, яке очолив А. Фер'єр (Швейцарія).

Після першої світової війни було створено лігу нового виховання, яка в 1932 році об'єднувала представників 33 країн, що входили до різних секцій (за принципом мови). Проте в 1933 році і ця Ліга розпалась (у 50-х роках вона знову відновила роботу, пропагуючи свої ідеї через англійський журнал «Нова епоха в сім'ї і вдома»).

Едмон Демолєн (1852–1907) – французький історик, соціолог, один з ініціаторів і прихильників так званого «нового» виховання. У 1889 році він відкрив «нову школу» в де-Рош (Франція). У своєму творі «Нове виховання» пропагував педагогічні погляди. «Нова школа» в де-Рош і твір Демолєна «Нове виховання» викликали великий інтерес і мали велике значення в поширенні «нових шкіл» у багатьох країнах Західної Європи і пропаганді «нового» виховання як напрямку реформаторської педагогіки кінця 19 і початку 20 ст.

12. «ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА» ПЕДАГОГІКА. Наприкінці XIX ст. в країнах Західної Європи (Німеччині, Англії, Франції та ін.), а також у США поширився напрямок – *«експериментальна» педагогіка*. Представники цього напрямку (Лай, Мейман та ін.) ставили своїм завданням за допомогою психологічних і педагогічних експериментів в штучних умовах знайти нові форми та методи навчання дітей і молоді в школах. Педагогіка, на їх погляд, є *«аполітичною» наукою, а виховання учнів – біологічним явищем, яке здійснюється поза суспільним життям.*

«Експериментальна» педагогіка мала *позитивне значення*: намагання знайти ефективніші методи і засоби навчання учнів, знайти деякі закономірності їх фізичного і розумового розвитку на різних вікових ступенях, дослідження розвитку органів чуттів у дітей і підлітків, вивчення їхньої пам'яті, уваги та ін.

Вільгельм-Август Лай (1862 – 1926) – німецький педагог, представник «експериментальної» педагогіки, написав *книги*: «Експериментальна педагогіка», «Експериментальна дидактика», «Школа дії» та ін. Лай намагався обґрунтувати необхідність *універсальної теорії* про те, що життєвий процес усякого організму, починаючи від найнижчого і кінчаючи людиною, відбувається внаслідок рефлекторного акту за такою *схемою*: сприймання – перероблення – відбиття. На основі цієї схеми він *біологізував педагогіку*, зводив навчання і виховання тільки до вироблення в дітей реакції. Особливого значення він надавав «відбиттю», яке трактував тільки як реакцію та її наслідки – «дію». Освітню роботу, яка сприяє всебічному розвитку людини, він недооцінював.

Засобами відображення в процесі навчання, на думку Лая, повинні бути малювання, ліплення, моделювання, креслення, драматизація, співи, музика, танці, усні й письмові роботи, догляд за рослинами, тваринами тощо.

На основі своєї *теорії «ілюстративної дії»* Лай склав «Органічний навчальний план», в якому все навчання поділяв на «спостережно-речове» і «зображально-формальне». До дисциплін «спостережно-речового» циклу він відносив природознавство, фізику, хімію, географію, історію, правознавство, вчення про господарство, мораль, філософію, педагогіку, а до «зображально-формального» циклу – дисципліни, які зв'язані з фізичним зображенням, словесним (мова), художнім (малювання) та ін. Головним у навчальній роботі, на думку Лая, є спостережно-речовий матеріал. Школа повинна перетворитися, по суті, в школу ілюстративну, «в школу дії», що на практиці приводило до зниження рівня загальної освіти учнів.

Свою педагогічну теорію Лай відверто став на реакційні позиції, надавав великого значення релігійному вихованню, захищав німецький націоналізм.

Ернест Мейман (1862 – 1915) – німецький педагог і психолог, працював професором філософії і педагогіки в університетах, написав *книги*: «Нариси експериментальної педагогіки», «Інтелігентність і воля», «Економія і техніка пам'яті» та ін.

Для досконалого вивчення дитини, «експериментальна» педагогіка повинна брати до уваги дані анатомії і фізіології, психології та психопатології, мати в своїй основі буржуазну етику, естетку і релігію. У своїх дослідженнях Мейман визначив *основні умови всякого, в тому числі і педагогічного, експериментування*: можливість викликати за своїм бажанням процеси, що їх належить досліджувати; довільно змінювати процеси досліджень відповідно до намірів експериментаторів (такої зміни досягають втручанням у перебіг процесів, ізолюванням і заміною часткових процесів, з яких складається досліджуване явище); довільне втручання у перебіг явищ повинно спрямовуватися певними науковими намірами; істотною рисою експерименту має бути кількісна зміна спостережуваних процесів, оскільки вона дає можливість точно порівнювати явища за допомогою чисел і сприяє кількісному аналізу. Як напрям експериментальної педагогіки наприкінці XXI ст. у США сформувалася *педологія* – наука про цілісне вивчення дитини.

13. «ПРАГМАТИЧНА» ПЕДАГОГІКА. Прагматична філософія характеризується тим, що критерієм істини визнає суб'єктивну корисність. *Практика, користь, успіх, бізнес* – ті слова, які характеризують прагматичну педагогіку. Найхарактернішим представником «прагматичної» педагогіки був американський філософ і педагог **Джон Дьюї** (1859 – 1952). Він працював професором філософії і педагогіки Мічманського, Міннесотського, Чикагського,

Нью-Йоркського університетів, де здійснював свої прагматичні експерименти в школах при цих університетах.

Перебуваючи в Англії, Японії, Китаї, Мексиці, Туреччині та інших країнах, Д. Дьюї і там активно пропагував свої педагогічні погляди з позицій філософії прагматизму. У 1928 році він приїздив до СРСР і знайомився з роботою шкіл і розвитком педагогічної науки.

Свої педагогічні погляди з позицій філософії прагматизму Д. Дьюї виклав у *творах*: «Психологія і педагогіка мислення», «Школа і дитина», «Школа і суспільство», «Школа майбутнього» та ін. У основу «прагматичної» педагогіки він поклав такі «*принципи*»: в розвитку дітей велике значення має спадковість; теорія спадковості, на його думку, зробила загальноновизнаним положення про те, що сукупність розумових і фізичних властивостей індивіда є досягненням раси і передається за спадковістю; «діти вчаться в процесі дроблення» (дії), через те в навчальній роботі школи на перше місце слід ставити не систематичне навчання учнів, а практику, роблення (дію); ручна праця учнів повинна бути центром усієї шкільної роботи. Дьюї виступав проти поєднання навчання дітей з їх суспільною продуктивною працею в справжньому розумінні.

Захищаючи ручну працю дітей, Дьюї твердив, що при реорганізації школи на перше місце треба ставити не систематичні знання учнів, а їх особистий досвід і практику, оскільки ручна праця – це шлях, яким повинні пройти діти через усі етапи еволюції людини.

14. ВАЛЬДОРФСЬКА ПЕДАГОГІКА

Вальдорфська педагогіка була започаткована у час соціального і економічного хаосу, що виник після першої світової війни. Серед людей, які були свідками страшних руйнувань і вболівали за відродження, майбутнє Європи, був Еміль Мольт, директор Вальдорф-Асторії – тютюнової фабрики в Штутгарті (Німеччина). Він звернувся до Рудольфа Штайнера, фундатора антропософського руху, з проханням організувати школу для дітей робітників фабрики. Шість місяців по тому, у вересні 1919 р., перша Вальдорфська школа відчинила двері перед своїми першими вихованцями. На той час у ній було 12 учителів, 256 учнів, 8 класів.

Центральна ідея теорії Штайнера – вільна педагогіка, яка не знає соціального, релігійного, національного поділу, педагогіка, покликана давати «освіту для життя», всіляко розвивати природні задатки дитини, її внутрішню свободу й гідність.

На відміну від державних у вальдорфських школах навчання в обсязі повної середньої школи триває 12 або 13 років, диференціація запроваджується лише в старших (9 – 12-х або 11 – 13-х) класах. 13-й рік навчання передбачає підготовку до вузу.

З 1-го по 8-й клас оцінок і екзаменів немає, але наприкінці навчального року вчитель – керівник класу складає детальну характеристику на кожного учня. Звіт розкриває індивідуальний досвід учнів, підсумовує теперішній стан та накреслює завдання для розвитку дитини на майбутнє.

Теоретична основа методики навчання – установка на цілісне виховання особистості учня з урахуванням особливостей саме його розвитку. Тому найважливіша вимога – глибоке вивчення індивідуальності дитини, її мислення, характеру, волі, пам'яті тощо. Знайомство з дітьми відбувається ще перед вступом їх до школи. Високі вимоги ставляться до професіоналізму і людяності вчителів, оскільки сили впливу особистості вчителя на дітей і батьків надається виняткового значення. Учителі мають бути добре підготовлені естетично: вміти малювати, фати на музичному інструменті, ритмічно рухатися. Естетичне середовище, навчальний дизайн, художньо-естетична діяльність і ручна праця розглядаються як неодмінна умова виховання й навчання.

У вальдорфській школі один вчитель веде дітей з 1-го по 8-й клас майже з усіх предметів (наприклад, у 8-му класі йому належать 50 – 55 % навчального часу). Становить великий інтерес структура навчального режиму. Тут немає традиційного розкладу уроків, за яким переважно через кожні 45 хвилин відбувається перехід до вивчення іншого предмета. У вальдорфській школі запроваджено навчання за методом епох у поєднанні із звичайними уроками тривалістю 45 хв.

Сутність методу епох полягає в тому, що викладання предмета ведеться протягом 3 – 4 тижнів щоденно із 7 год 45 хв до 9 год 40 хв ранку. За цей час (близько 50 год) діти вивчають

більшу частину навчального матеріалу року або й увесь матеріал з певного предмета. Це примушує вчителя дуже ретельно добирати матеріал, методи засвоєння, виділяти провідні ідеї та головне, що підлягає обов'язковому засвоєнню. Переважно використовується такий підхід: спочатку концентроване ознайомлення з новим матеріалом, а потім його розгортання й закріплення.

У розкладі уроків навчання вранці «методом епох» поєднується з практичними заняттями після 12-ї години – ручною працею, музикою, ритмікою. Заслуговує на увагу ритмічний початок робочого дня, що виступає як бадьорий гуртуючий етап. Протягом 20 – 30 хв. діти хором декламують вірші, співають, часто під супровід сопілки або плескання в долоні чи притупування. Методика занять чітка й досить проста: перевірка завдання, пояснення нового, повторення. Заключні 10 – 15 хв – розповідь учителя. У початкових класах це – оповідання з історії, міфології, фольклору, Біблії.

У вальдорфській школі діти з першого класу вивчають дві іноземні мови, що ґрунтується на врахуванні підвищеної сензитивності дітей цього віку до вивчення мов.

Принциповим положенням вальдорфської педагогіки є концепція Р. Штайнера про розвиток людини у ритмі семи років. У перших сім років життя дитини педагоги вважають найважливішим формування процесів сприймання звуків, кольорів, форм. У наступних сім років – з 1-го по 8-й клас – дорослі, які працюють з дітьми, мають цілеспрямовано розвивати в них волю, мислення, організованість, позитивні почуття, емоції. Починаючи з першого класу, вчителі спеціально шукають шляхи поглиблення процесів сприймання, інтелектуальної та естетичної радості, використовують велику кількість різноманітних ритмічних вправ і повторень, читають багато казок з яскраво вираженою ідеєю перемоги добра над злом.

Взагалі у початкових класах велике значення надається слову вчителя і практичним діям учнів. Стосовно формування навичок читання, письма, обчислення діє принцип природовідповідності, врахування готовності дитини до цієї діяльності.

Виняткового значення надається педагогічному впливу довкілля. Вальдорфські учителі прагнуть поглибити в дітей почуття зв'язку з природою. їхнє кредо: «Те, що добре для природи, завжди добре й для людей». Тому дітей учать жити у співробітництві й злагоді із світом природи. Це навчання включає: емоційний рівень – любов до природи; науковий – розуміння природних процесів; вчинковий – дійова турбота про навколишнє середовище. У вальдорфській педагогіці істотна роль належить ритму не лише у русі, зовнішніх проявах, а й оволодінні навичками письма, читання. У навчанні спеціально продумані ситуації та прийоми, що сприяють розвитку спритності рук, пальців. Учителі вважають, що між розвитком моторних відчуттів, мовленням і пізнавальними навичками існує тісний зв'язок.

Загалом Рудольф Штайнер наголошував на необхідності досягнення рівноваги між трьома різними сферами життя, через які людина освоює навколишній світ: фізична діяльність, світ емоцій та мислення. Він доводив, що всі вони пов'язані з людською фізіологією та між собою. Голова, серце, руки – однаково важливі для розвитку дитини, бо лише так розвивається універсальна здатність людини пристосовуватися й бути винахідливою у житті.

Питання для самоконтролю:

1. Яка мета виховання за Дж. Локком?
2. Які засоби загартування дитячого організму пропонував Дж. Локк?
3. Які вікові періоди виділяв Ж.-Ж. Руссо?
4. В чому особливості поглядів філантропістів і неогуманістів?
5. Який девіз педагогічної діяльності Й. Песталоцці?
6. Які представники німецької класичної педагогіки?
7. Які ігри для дітей розробив Ф. Фребель?
8. Хто є засновником соціально-біологічної теорії реформаторської педагогіки?
9. Яка мета концепції громадянського виховання та трудової школи?
10. Які особливості нового виховання і нових шкіл?
11. Яка суть теорії вільного виховання? Які її представники?
12. В чому суть експериментальної педагогіки?
13. Хто вважається засновником прагматичної педагогіки?
14. Які із зазначених теорій реформаторської педагогіки минулого є актуальними у наш час?
15. Які принципи вальдорфської педагогіки?

ЛЕКЦІЇ ДО ЗМІСТОВОГО МОДУЛЯ 4 «ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПЕДАГОГІКИ»

ТЕМА 14. Виховання, школа і педагогічна думка докняжої і княжої доби

Інформаційний матеріал

Мета лекції – сформувати у студентів цілісне уявлення про особливості виховання, школи та педагогічної думки докняжої та княжої доби, роль народної педагогіки, релігійних традицій та писемності у формуванні освіти. Розвинути здатність аналізувати історичні джерела та педагогічні практики, оцінювати вплив язичницьких і християнських традицій на виховання і навчання, а також усвідомлювати їхню значущість для формування національної ідентичності. Сприяти усвідомленню історичних підвалин педагогічної думки та виховання громадянської самосвідомості для професійного розвитку майбутнього вчителя музичного мистецтва.

Опорні поняття: язичництво, пестун, пестунка, «будинок молоді», ініціації, народна педагогіка, волхви, писемність, «книжне вчення», монастирські школи, «навчання грамоти», кормильство, школа-дяківська, давньоруська школа, християнство, Кирило-Мефодіївська писемна традиція.

План

1. Язичницька педагогіка слов'ян.
2. Школи та освіта Давньої Русі.
3. Педагогічна думка давньоруської доби.

Література:

Основна: [10], [14], [17], [19].

Допоміжна: [2], [4], [5], [12], [17], [23], [24], [27], [32].

ЗМІСТ ЛЕКЦІЙНОГО МАТЕРІАЛУ

1. ЯЗИЧНИЦЬКА ПЕДАГОГІКА СЛОВ'ЯН. Історія виховання у східних слов'ян сягає в глибоку давнину. За часів *матріархату* та екзогамії жінки й чоловіки брали участь у колективній праці, але проживали окремо. Жінки з малолітніми дітьми знаходилися в одному помешканні, чоловіки – в іншому. Після 4-5 років хлопчики переходили під нагляд чоловіків, а дівчатка залишалися у жіночому домі. У материнському роді жінка виконувала функції громадського вихователя дітей і називалась *пестунья*. З утвердженням *матріархату* відбувається перехід від безладних шлюбів до одношлюбної сім'ї – моногамії. Чоловічі і жіночі житла трансформуються в так звані «*будинки молоді*». Згадка про ці заклади є в «Книзі» арабського письменника Ібн-Фадлана (X ст.), а також у стародавніх казках, в яких вони названі «будинки у лісі», «будинки у степу». У тих будинках старші члени роду навчали молодь виготовленню простих знарядь праці, правилам полювання, передавали моральні заповіді предків та ін. Уже на той час народною педагогікою було чітко визначено послідовні **етапи раннього виховання дітей**: **1) баяння** (від народження до 1,5 – 2 р. – спілкування матері з дитиною; основний засіб – колискова пісня); **2) пестування** (1,5-2 – 5 р. – з роду виділялися пестуни і пестунки, які виховували дітей, залучали їх в дитячі ігри); **3) набуття трудових навичок та оволодіння нормами моральної поведінки** (5-10 р. – основними засобами виховання була праця – випас худоби, участь у оранці, збирання ягід, плодів); **4) ініціації** (система випробувань на фізичну зрілість і виробничу готовність вихованців стати в ранг дорослих). У вихованні значна роль відводилась іграм, пісням, хороводам, прислів'ям, казкам та загадкам.

У VIII-IX ст. з'являється територіальна община, а разом і з нею, **і нові чинники соціалізації молодого покоління, які доповнювали сімейне виховання**: а) дитяче братання (побратимство і посестринство); б) союзи ровесників; в) молодіжні товариства; г) загони отроків-воїнів. Побратимство і посестринство будувалися не за принципом родинності, а на основі особистих симпатій. Зв'язки, що єднали побратимів, були часто сильніше родинних.

Найстарішим способом братання було укладення союзу між однолітками шляхом обміну жменями землі. Земля символізувала силу взаємної клятви і вірності слову. Зашивали жменю землі в ладанку і носили її на шії.

Цікаве описання **побратимства** залишив І. Франко, що спостерігав його серед пастушків в гірських селищах Карпат. Діти брали палку, розрізали її на половинки, робили на них зарубки, в які вкладали декілька зерен, потім з'єднували половинки і, взявшись за палку, вели короткий діалог: «Побратим? – Побратим. – До якого часу? – До гробової дошки!» З цього часу підлітки зверталися один до одного на «ВИ», називали себе побратимами, братами і допомагали один одному у всьому. Побратимство займало велике місце у вихованні і самовихованні підлітків. Стимулом до чистоти моральних взаємин, критерієм дружби виступала совість і воля побратимів. Вірність клятві формувала поняття про дружбу і честь як вищі моральні якості.

Інакше здійснювалось **посестринство**. Етнографічні матеріали показують, що акт посестринства приурочували до весни. Дівчата йшли в ліс, вибирали найгарнішу берізку, прикрашали її стрічками, з тонких гілок робили кільце, роблячи на них вінки, які наче росли на дереві. Під берізкою водили хороводи, співали пісень. Після закінчення хороводу дівчата цілувались через вінок і давали одна одній слово посестринської вірності. В інших місцях прикрашену берізку встановлювали в полі і повторювали в такій же формі ритуал посестринства. Звичай побратимства і посестринства знаменували появу нових форм виховання.

Ідеологічною основою виховання була **язичницька релігія**. Велика увага приділялась розповідям про язичницькі божества (*Перуна* – бога грому і дощу; *Сварога* – бога неба; *Дажбога* – бога світла, сонця; *Велеса* – бога свійських тварин; *Стрибога* – бога вітру та ін.).

Головними носіями духовної культури язичницького періоду були давньоруські жерці – **волхви**. Вони володіли обширними знаннями з математики, географії, медицини, будівництва, астрономії. В язичницький період слов'яни мали **свою писемність**, про що свідчать **договори 911, 944, 971 рр.** Русі з Візантією. Наявність у східних слов'ян писемності у дохристиянський період засвідчують літературні й археологічні джерела. Перший нарис історії слов'янської писемності – сказання «О письменах» написав болгарський письменник Храбр (кінець IX-початок X ст.). Він зазначає, що у слов'ян до введення азбуки Кирила існувало два види письма: 1) примітивні піктографічні й облікові знаки (риски і зарубки); 2) грецьке й латинське письмо, яке, однак, не передавало багатьох слов'янських звуків.

Піктографічне письмо (найдавніший вид слов'янського письма) виникає приблизно у середині першого тисячоліття. Це були примітивні знаки (риски і зарубки) для датування термінів землеробської діяльності, язичницьких свят. Для запису складних текстів вживали **грецькі й латинські букви**. Використання слов'янами такого письма підтверджує реальна пам'ятка, так звана «софійська абетка», яку виявив на одній із апсид київського Софійського собору у 60-х роках XX ст. археолог С. Висоцький. Абетка містить 27 букв, з яких 23 — відповідають грецькому алфавіту, а чотири – слов'янському мовленню.

Упорядкування слов'янського письма пов'язують з просвітницькою діяльністю Кирила і Мефодія. Найдавніші слов'янські азбуки — **глаголиця і кирилиця**. Більшість учених вважає, що Кирило близько 863 р. створив для старослов'янської мови глаголицю, яку в давнину називали кириловицею (куруловицею). Глаголиця стала першою міжслов'янською літературною мовою. Щодо авторства кирилиці не існує єдиної думки. Серед її творців називають Кирила, Мефодія, болгарського царя Симеона й Климента Охридського (учня Кирила і Мефодія). Створено кирилицю на основі грецького письма, з якого запозичено 24 літери. Складалася кирилиця з 43-х літер, 19 з них відповідали словенським звукам.

Писемність у дохристиянські часи вживається у різних сферах суспільного життя. Імператор Візантії Константин VII Багрянородний (905—959) у своєму творі «Про церемонії візантійського двору» повідомляє, що княгиню Ольгу під час її перебування на чолі посольства Русі у Константинополі (сучасні дослідники відносять цю подію до 957 або 946 р.) супроводжували 12 перекладачів. Дані про застосування писемності у язичницькому культі наводять у своїх творах арабський мандрівник Ібн-Фадлан (перша половина X ст.), арабський письменник Аль-Масуді, німецький єпископ Титмар Мерзебурзький.

2. ШКОЛА ТА ОСВІТА ДАВНЬОЇ РУСІ. Розвиток освіти у Київській Русі ґрунтувався на власних національних традиціях та використанні античного й болгарсько-візантійського досвіду шкільного навчання. Поширенню грамотності сприяло прийняття християнства (988 р.) у його східному, православному варіанті, що, на відміну від католицизму, давало змогу проводити богослужіння рідною мовою. У період переходу від язичництва до християнства на Русі паралельно існували школи язичницькі і християнські. *Шкільна освіта за князювання Володимира Великого (980-1015) і Ярослава Мудрого (1015-1054) стає частиною загальнодержавної і церковної політики Київської Русі.*

Причини, що сприяли швидкому розповсюдженню грамотності на Русі:

1) турбота про освіту не лише церковників, а й князівської (світської) влади. Перша школа «книжного вчення» відкрита в **988 р.** Володимиром при Десятинній церкві (300 учнів), Ярослав Мудрий у **1037 р.** відкрив двірцеву (палацову) школу у Софійському соборі у Києві;

2) проведення навчання в давньоруських школах рідною, слов'янською мовою, а не як на Заході – латиною;

3) розповсюдження такої форми освіти як самоосвіта (що була невідома для Заходу того часу);

4) давньоруські школи були більш доступними для простих людей;

5) освіта була доступною для дівчат. У **1086 р.** Ганна Всеволодівна відкрила жіночу школу при Андріївському монастирі у Києві. Низка джерел засвідчує високу освіченість жінок насамперед у князівських верхах. Ярослав Мудрий через своїх високоосвічених дочок був названий «тестем Європи» (Анна – дружина французького короля Генріха, Єлизавета – норвезького короля Гарольда, Анастасія – угорського короля Анджей). Високоосвіченою була внучка В. Мономаха Євпраксія (Зоя), яка написала перший науковий медичний трактат «Алімма» («Мазі»); **6) давньоруські школи за своєю організацією були більш демократичними, тут дисципліна носила більш м'який характер.**

В XI ст. (періоду розквіту Київської Русі) були такі **типи шкіл**: «книжного вчення», «монастирські школи», школи-грамоти, кормильство. Школи **«книжного вчення»** навчали по книгах. 1037 р. – Ярослав Мудрий при Софії Київській заснував двірцеву школу підвищеного типу, відкрив тут велику бібліотеку. Школа Ярослава мала міжнародне значення (при дворі князя виховувались англійські королевичі Едвін і Едуард, майбутній король Данії Магнус Добрий, угорський королевич Андрій, датський королевич Герман та ін.). В школі викладалися «сім вільних мистецтв». Ці школи готували до діяльності в різних сферах державного, культурного та церковного життя. Для **монастирських шкіл** ігумен Києво-Печерського монастиря Феодосій у 1068 р. запровадив для ченців обителі Студитський статут (798 р.), за яким передбачалося навчання монахів грамоті, життя у гуртожитку, обов'язкову фізичну працю, відречення від будь-якої власності, сувору дисципліну. У кінці XI-поч. XII ст. з'являється поняття **«навчання грамоти»**, під яким розуміли навчання дітей читання, письма, лічби, хорового співу. Ці школи утримувалися на кошти батьків, тому для бідного населення були недоступні. **Кормильство** – це форма домашнього виховання дітей феодальної знаті. Кормильців-вихователів мали князі Ігор, Святослав, Ярослав Мудрий, Роман Галицький та ін. *Кормильцями* княжат були бояри та воєводи. В обов'язки кормильця входило розумове, моральне і військово-фізичне виховання, раннє залучення княжича до державних справ, військового і політичного життя.

Основні характеристики змісту, методики навчання і виховання в давньоруських школах:

1) школи організовувалися за грецькими зразками; за програмою середньої школи вивчали «сім вільних мистецтв», обов'язковими були заняття спортом; вищу освіту визначали філософія й риторика;

2) виходячи з державних потреб у давньоруських школах вивчали основи письма, читання, рахунку (арифметики), спів, музику, поезику, риторику, іноземні мови (передусім грецьку й латинь);

3) навчальний рік розпочинався з появою першого снігопаду і приурочувався до свята Наума (14 грудня): в народі казали: «Не знав ні «аз», ні «буки» – прийшов Наум і змусив

до науки», «Святий Наум наводить на ум»; чи Кузьми і Дем'яна (14 листопада). В обох випадках початок занять в школі залежав від того, де пізніше сніг покривав землю і завершувався випас домашньої худоби; закінчувався навчальний рік з появою зелені навесні;

4) **заняття в школах починалися зранку**, потім була перерва на обід, далі заняття тривали до церковної вечері; **точно встановленого строку навчання не було**, учні навчалися 2-3 роки, доки вистачало коштів у батьків;

5) **уроки додому не задавалися**, учні все визубрювали в школі в майстра; кожний займався тим, що йому задано: один – зубрив буквицю, інший – читав часослов, третій – починав списувати прописи;

6) **при вході до школи учень був зобов'язаний земно вклонитися учителеві, покласти три поклони образам, і сівши на місце, відведене вчителем, почати повторювати пройдене вчора**. Здав урок – отримував новий; учні прибирали приміщення, керував цим староста, що призначався вчителем, він слідкував, щоб учні не псували книг, не шуміли;

7) на початку навчання діти **вивчали «азбуку»** (хоровим методом: «азбуку вчать – на всю вулицю кричать»), писали на воску ті букви, які мали засвоїти; грамоту вивчали буквенно-складовим методом: спочатку вивчали склади, далі утворювали слова, потім переходили до складання акровіршів – невеликих молитов, перші рядки яких починалися з чергових букв азбуки;

8) **основними навчальними книгами були часослов і псалтир**, в основі методики навчання лежало зазубрювання текстів з цих книг, практикувалося коментування незрозумілих термінів і понять; у цей період виникають шкільні книги, до яких вчителі переписували фрагменти часослова і псалтиря, вони писалися на бересті, бо пергамент був дуже дорогий;

9) **навчання письма здійснювалося у 2 етапи**: а) писали букви металевими або кістяними стержнями-писалами – на церах (навощених дощечках); б) вчилися писати на твердій березовій корі (бересті), учні писали на слух, класних дошок не використовували;

10) **навчання арифметики** починалося з вивчення нумерації числових символів – 27 букв грецького походження. Над буквами-цифрами ставили титло (риску), або з одного боку і другого боку крапки. Пізніше був винайдений «цифровий алфавіт», що складався з 3-х рядків букв-цифр – по дев'ять у кожному рядку. Букви верхнього ряду означали сотні (100-900), середнього – десятки (10-90), нижнього – одиниці (1-9). Азбуку і цифровий алфавіт діти вивчали одночасно;

11) **вся система виховання і навчання розглядалася як підготовка до християнського вдосконалення особистості**.

За часів Галицько-Волинської Русі (XIII-XIV ст.) остаточно склався тип української елементарної приватної **школи-дяківки**, яка в своїх основних рисах зберігалася на всіх українських землях майже до середини XIX ст. Початкове навчання в школі-дяківці починалося з семи років. У своїй масі ці школи обмежувалися навчанням читати за азбукою, молитовником та псалтирем.

3. ПЕДАГОГІЧНА ДУМКА ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДОБИ. Про розвиток педагогічної думки цього свідчать різноманітні джерела, що дійшли до нас: пам'ятки писемності, літературні твори різних жанрів, твори образотворчого мистецтва, засоби народної педагогіки, церковна та побутова практика. Найдавніші пам'ятки, в яких порушується питання освіти, датовані XI ст. Серед них – твори перекладені й оригінальні (вітчизняного походження).

Перекладні твори. «Пчела» – складений у Візантії й перекладений на Русі у кінці XI ст. збірник цитат із Св. Письма, афоризмів і висловлювань отців церкви, античних філософів Демокріта, Сократа, Платона, Аристотеля, Плутарха та ін. «Фізіолог», «Шестиднев» – підручники, перекладені з грецької мови, 1 – популярна зоологія; 2 – про створення світу. «Златоуст» (за прізвиськом грецького проповідника Златоуста) – збірник окремих промов і висловлювань отців церкви. «Ізборник» Святослава 1073 р. – збірник текстів античної літератури пізнавального характеру з різних галузей знань, написаний у формі запитань і відповідей. «Ізборник» Святослава 1076 р. – збірник статей виховного, повчального характеру, нерідко звернених до дітей.

Відомими у Давній Русі були такі перекладені книги: *«Остромирове Євангеліє»* (1056 – 1057) – перша датована рукописна книга на Русі, *«Четьї Мінеї»* (церковно-релігійний збірник: життя святих, сказання, повчання), *«Хроніка»* І. Малами (історія всіх народів до 563 р.), *«Богословіє»*, *«Джерело знань»* І. Дамаскіна, *«Александрія»* (військова повість), *«Повчання дітям»* Ксенофонта, *«Християнська топографія»* Косьми Індикоплова, *«Хроніка»* Г. Амартола, *«Одкровення»* М. Патарського, твори церковних діячів Василя Великого, Григорія Богослова, Іоанна Златоуста.

Оригінальна література. *«Слово про закон і благодать»* (між 1037-1050) Іларіона – у творі піднято проблеми виховного ідеалу для русичів, за приклад ставляться язичники – князі Ігор та Святослав, які стійко обороняли Руську державу. *«Життя Феодосія Печерського»*, *«Сказання про Бориса і Гліба»*, *«Повість минулих літ»* Нестора. *«Ізмарагд»* (XIII ст.) – літературний збірник релігійно-повчального характеру – фрагменти творів ранньохристиянських візантійських письменників І. Златоуса, В. Великого, І. Богослова і давньоруських – Кирила Туровського. *«Повчання» дітям Володимира Мономаха* (1096 р.). У творі князь дає поради своїм дітям, як їм жити, закликає захищати батьківщину, бути трудолюбивим і хоробрим. Наголошує турбуватися про бідних, убогих і сиріт, вдів. У *«Повчанні»* в зародку знаходяться ті гуманні педагогічні начала, які згодом стануть основою гуманної педагогіки українського народу *«Алімма»* (*«Мазі»*) – перший науковий медичний трактат написаний в середині XII ст. Євпраксією-Зоєю; трактат має 5 ч. і 29 розділів, зберігається в бібліотеці Медичі у Флоренції. Вітчизняна педагогічна думка знайшла своє відображення і в таких творах: *«Ісповіданіє віри»*, *«Слово к брату столпнику»*, *«Молитва»* Іларіона; *«Посланіє пресвітеру Фоме»*, *«Слово про премудрість»*, Климента Смолятича; *«Слово»* Данила Заточника; *«Слово про терпіння і любов»* *«Повчання про терпіння і смирення»* Феодосія Печерського, *«Слово о полку Ігоревім»* невідомого автора та ін.

Педагогічна думка цього періоду була виявом нагальної потреби духовного самоствердження народу. Вона розвивалась у руслі загальноєвропейського культурного процесу середньовіччя.

Питання для самоконтролю:

1. Яких давньоруських князів знаєте?
2. Хто відкривав школи на Русі?
3. Які знаєте літературні твори давньоруської доби?
4. Які традиції язичницького виховання та давньоруських шкіл найбільше сподобались? Що доцільно використовувати у сучасній школі?
5. Хто з давньоруських князів зробив найбільший вклад у розвиток освітньої справи у давньоруській державі?
6. Яке місце займала освіта і культура Давньої Русі у європейській і світовій культурній спадщині?
7. Які типи шкіл були на Русі в період її розквіту?
8. Які гуманістичні засади *«Повчання дітям»* Володимира Мономаха?

ТЕМА 15. Становлення і розвиток національної системи виховання і педагогіки в епоху Українського Відродження

Інформаційний матеріал

Мета лекції – сформувати у студентів системне уявлення про становлення та розвиток національної системи виховання і педагогіки в епоху Українського Відродження, роль гуманістичних і релігійно-освітніх традицій у формуванні шкільництва та виховання. Розвинути здатність аналізувати діяльність братських шкіл, Острозької школи, Києво-Могилянської академії та Запорозької Січі як осередків освіти і виховання, оцінювати їхній внесок у формування національної ідентичності та культурної самобутності. Сприяти усвідомленню значущості історичного педагогічного досвіду для професійного розвитку майбутнього вчителя музичного мистецтва.

Опорні поняття: український ренесанс, відродження, гуманізм, греко-латино-слов'янська школа, братська школа, єзуїтська колегія, протестантська школа, унія, окатоличення, Острозька школа, Києво-Могилянська академія, ректор, префект, суперінтендант, братство, шкільний статут, друкарня, полемічна література, козак, джура, козацьке характерництво, січова школа, реформа, дидакал, Польсько-Литовська держава, дяк-бакалавр.

План

1. Історична зумовленість українського ренесансу.
2. Острозький культурно-освітній центр.
3. Братські школи України.
4. Києво-братська колегія.
5. Освіта і виховання в Запорозькій Січі.
6. Українська педагогічна думка ренесансно-гуманістичного періоду.

Література:

Основна: [10], [14], [17], [19], [20].

Допоміжна: [4], [6], [10], [11], [15], [19], [22], [24], [27], [32].

ЗМІСТ ЛЕКЦІЙНОГО МАТЕРІАЛУ

1. ІСТОРИЧНА ЗУМОВЛЕНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО РЕНЕСАНСУ. *Вагомий вплив на формування освітньої справи в Україні мала епоха Відродження, яка породила гуманізм. Формування освіти, починаючи з XIV ст., відбувається у складних соціальних і національно-культурних умовах. Негативними були наслідки монголо-татарської навали (середина XIII–XIV ст.). Наприкінці XIV ст. значну частину української території підкорило Велике князівство Литовське. Тут продовжували діяти православні (монастирські й церковноприходські) школи, традиції яких склалися ще у період Київської Русі. Вони забезпечували основи грамотності, викладання в школах велося церковнослов'янською мовою.*

Порівняно з іншими країнами Європи гуманізм в Україні виник пізніше. **В розвитку ренесансного гуманізму в Україні можна виділити три етапи: перший** (приблизно з початку до середини XVI ст.) типологічно схожий з раннім італійським; **другий** (середина XVI-початок XVII ст.) розробляються ранньогуманістичні ідеї у поєднанні з реформаційними та ідеями візантійського Відродження; **третій** (друга третина XVII-початок XVIII ст.) нові ідеї переосмислювалися відповідно до потреб вітчизняної духовної культури – становлення державності, громадянських свобод, національної самосвідомості, мови, освіти тощо.

З другої половини XVI ст., коли більшість українських земель входить до складу Речі Посполитої (польсько-литовської феодальної держави), виникає реальна загроза окатоличення й полонізації українського народу. Одним із засобів полонізації стали **католицькі школи**. Єзуїти відкривали свої школи (елементарні й середні) і колегії, які мали два відділи: нижчий (гімназія, п'ять класів) і вищий (де три роки вивчалася філософія і чотири – богослов'я). Навчальні заклади організовувалися на зразок західноєвропейських і надавали найвищу освіту в межах Речі Посполитої. У **1570 р.** єзуїти заснували Віленську колегію (найбільший у той час освітній центр на Сході), якій польський король Стефан Баторій надав права академії (тобто дозвіл викладати богословські науки). Папа римський призначив першим її ректором Петра Скаргу, активного діяча єзуїтів (за його безпосередньою участю прийнята Берестейська унія **1596 р.**).

В Україні діяли 23 **єзуїтські колегії** – у Ярославі (1574, тут навчався Б. Хмельницький), Львові (1608), Луцьку (1614), Києві (1647), Кам'янці-Подільському, Ужгороді, Вінниці, Перемишлі та ін. Поширювалися також **протестантські школи** – в Ракові, Дубні, Хмельницьку та ін. В єзуїтських і протестантських школах навчалося чимало українців. Мовою викладання була латинська.

В Україні від княжих часів існували початкові школи. Майже до кінця XVI ст. не було середніх і вищих навчальних закладів, тому вже з середини XIV ст. помітно зростає кількість українців, які навчаються в європейських університетах. Так, у найстарішому в Європі Болонському університеті здобув освіту **Юрій Дрогобич** (Котермак, бл. 1450 – 1494). Він став першим вітчизняним доктором медицини (1482), одержав ступінь доктора філософії, у 1481–

1482 рр. його обрано ректором цього університету. Юрій Дрогобич – автор першої української друкованої книги («Прогностична оцінка поточного 1483 року», опублікована у Римі того ж року), вчений європейського масштабу, зачинатель гуманізму в Україні. Першими серед українців докторами богослов'я і філософії стали **Бенедикт Сервінус** та **Іван Тинкевич** з Києва, які здобули високі звання в Сорбонні (близько 1483). В Падуанському університеті (за списками тільки одного польського земляцтва) у 1592-1610 рр. лекції Галілея відвідували 52 студенти-українці (можливо, серед них були й білоруси. У Краківському університеті впродовж XV–XVI ст. навчалось більш ніж 800 українців, зокрема зі Львова – 108, Городка – 19, Дрогобича – 15.

Українські студенти (згодом науковці) були добре обізнані із сучасною їм західноєвропейською культурою, гуманістичними ідеями. Своєю діяльністю вони сприяли піднесенню вітчизняної культури. Першим поетом-гуманістом України вважається **Павло Русин** із західноукраїнського міста Кросно. Він навчався в Краківському й Грейфсвальдському університетах. В останньому працював бакалавром вільних мистецтв, а в Краківському – здобув ступінь магістра, очолював кафедру римської літератури. Для студентів Краківського університету видав підручник з епістолографії (1522) магістр Лукаш (р.н.н.-бл. 1542) з Нового Міста. За даними польських дослідників, у XIV–XVII ст. у Краківському університеті викладали 13 професорів з «русинських земель».

Людиною енциклопедичних знань був **Станіслав Оріховський-Роксолан** (1513–1566), якого в Західній Європі називали «українським (рутенським) Демосфеном» та «сучасним Цицероном». Він навчався в Краківському, Віденському, Віттенберзькому, Падуанському, Бодонському університетах, удосконалював освіту в Римі, Венеції, Лейпцігу. На формуванні його світогляду позначилися західноєвропейські ренесансні й реформаційні ідеї. З позицій ренесансного світобачення С. Оріховський намагався осмислити реалії суспільного буття в Україні і Польщі.

Під впливом західноєвропейських гуманістичних і реформаційних ідей в українській освіті на межі XVI–XVII ст. відбуваються найвагоміші зміни. Створюються якісно нові навчальні заклади, які ґрунтуються на національних традиціях, поєднують вітчизняний і передовий європейський досвід. До них належать Острозький культурно-освітній центр, Львівська, Луцька і Київська братські школи, Київська колегія, Києво-Могилянська академія.

2. ОСТРОЗЬКИЙ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІЙ ЦЕНТР. Його заснував у 1576 р. у м. Острозі на Волині князь **Костянтин Острозький** (1526-1608). Центр складався з: колегії; літературно-наукового гуртка; друкарні (яку у 1577-1582 рр. очолював Іван Федоров); бібліотеки.

Острозьку академію називали «колегіумом» (єзуїти), «академією», «тримовним ліцеєм» (через вивчення греко-латино-слов'янських мов). Першим ректором колегії був Герасим Смотрицький, письменник-полеміст і культурно-освітній діяч. Навчання в колегії здійснювалось за поширеною у Європі системою «семи вільних мистецтв», вивчались слов'янська, грецька, польська і латинська мови.

В різний час в Острозькій колегії працювали не тільки відомі діячі української культури Герасим Смотрицький, Христофор Філарет, Клірик Острозький, Дем'ян Наливайко, Йов Княгиницький, Василь Суразький, Іван Вишенський (до переїзду на Афон), Гаврило та Данило Дорофієвичі, а й представники православної церкви з інших країн – Кирило Лукаріс, Никифор Парасхес, Ян Лятош, Кіпріан, Андрій Римша, Андрій Курбський. Більшість викладачів Острозького центру мали високу гуманітарну освіту, яку вони отримали в провідних західноєвропейських університетах, навчанням у домашніх вчителів, самоосвітою. Це можна віднести не тільки до викладачів, а й до книжників науково-літературного гуртка і друкарні.

Основні дати і події в житті Острозької академії:

1526-1608 – життєвий шлях Костянтина Острозького;

1576 – відкриття Острозької школи;

1578 – вихід у світ «Азбуки» І. Федорова в Острозі;

1581 – видання Острозької Біблії; **1581** – видання в Острозі «Хронології» А. Римши;

1587 – видання праці Г. Смотрицького «Ключ царства небесного»;

1588 – видання книги В. Суразького «О единой истинной православной вере»;

1594 – смерть Г. Смотрицького, першого ректора Острозької школи;

1595 – видання твору В. Суразького «Маргарит»;

1596 – написання Й. Книгиницьким твору «Извещение краткое о латинских прелестях»;

1994 – відродження Острозької академії як філії Києво-Могилянської академії;

2000 – надання Острозькій академії статусу національного університету.

Острозька академія була першою спробою створення вищого навчального закладу в Україні. Започаткований тут досвід використовувався в організації вітчизняної освіти (братських школах, Київській колегії) й поширювався у східнослов'янських країнах. В Острозькій школі навчались – Мелетій Смотрицький, письменник-полеміст, автор «Граматики славенської»; Гаврило Дорофієвич, поет і перекладач; білоруський поет Андрій Римша; гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний; Іов Борецький, перший ректор Київської братської школи; Клірик Острозький, письменник-публіцист та багато інших громадських діячів того часу.

3. БРАТСЬКІ ШКОЛИ УКРАЇНИ. *Братства виникають наприкінці XVI століття,* коли православна церква втрачає свою монополію, а за сфери впливу активно борються католицьке, уніатське, протестантське віровчення. З метою захисту православ'я церковні братства відкривають братські школи. У 1574 р. під впливом прогресивної громадськості король Стефан Баторій видав декрет, за яким віленським городянам дозволялося утримувати братські школи. З 1575 р. це право розповсюджувалось на всі православні братства Великого князівства Литовського і Галичини. Наприкінці XVI – поч. XVII ст. виникають близько 30 братських шкіл у різних містах і селах України.

Серйозна увага приділялась в братствах розвитку *друкарської справи*. В 60-х – 80-х роках XVI ст. відкриваються друкарні в Заблудові, Ковелі, Слуцьку та ін. Найбільші на той час друкарні мали Львівське братство та Києво-Печерська лавра. Значну роль відіграла плідна діяльність Івана Федорова (працював в Заблудові, Львові, Острозі). Навчальну літературу (букварі, навчальні релігійні підручники) випускали Острозька, Дерманська, Чернігівська, Рахманівська та інші друкарні. У 1574 – 1648 рр. на Україні діяло понад 20 друкарень. У Львівській братській друкарні було надруковано 30 тис. примірників навчальних книг (граматика «Адельфотес» 1591 р. вийшла тиражем 500 примірників). Друкарня Києво-Печерської лаври за 15 років свого існування видала понад 30 назв книг (наприклад, «Часослов» (1616), «Псалтир» (1624), «Лексикон» (1627), «Євангеліє учительное» (1637) та ін.).

Члени братства розуміли, що для боротьби проти католицької експансії потрібні освічені люди, які змогли б відстоювати права й інтереси народу. З цією метою вони багато уваги приділяли організації шкіл. Є згадки про існування шкіл у Львові (1546, «Руська школа»), Києві (1563), Здолбунові (1567), Красноставі та інших українських містах.

Львівські братчики відкрили свою школу греко-слов'янського напрямку у 1586 році. За зразком львівської школи стали відкриватися такі заклади в інших містах: Перемишль (1592), Замостя (1606), Дубно (1604), Київ (1615), Вінниця, Немирів, Кременець, Луцьк (1624, за статутом). Більшість цих братських шкіл пройшли дві стадії свого розвитку: 1) греко-слов'янський напрямок; 2) латино-польський напрямок.

Братські школи України були двох видів: 1) елементарні початкові школи (вивчення слов'янської азбуки та нумерації, читання, письмо, співи, православний катехізис); 2) **школи підвищеного типу** (Львівська, Київська, Луцька, де вивчали предмети семи вільних наук: «тривіум» (граматика, діалектика, риторика) і «квадривіум» (геометрія, арифметика, музика, астрономія)).

Структура братських шкіл складалася за зразком протестантських і включала: *три класи граматики (інфіма, медіа, супрема (синтактика)); два класи поетики і риторики.*

Багато уваги у братських школах приділялося музичному розвитку учнів. Із учнів складався церковний хор. Співаки діставали певну плату, харчі та одяг. Перші ноти в Україні були надруковані у Львові 1700 р. друкарем Йосипом Городецьким. Також у школах викладались малювання, астрономія, філософія, богослов'я, Псалтир, часослов, катехізис, Євангеліє. Учні брали участь в інсценуванні, декламаціях, драматичних виставах. Крім рідної мови, учні вивчали слов'янську, грецьку, латинську і польську мови.

У братських школах працювали відомі письменники, вчені та громадські діячі – Арсеній Еласонський (перший ректор Львівської братської школи 1586 р.), Іов Борецький (перший

ректор Київської і Луцької братських шкіл), Стефан і Лаврентій Зизанії, Памво Беринда, Кирило Ставровецький та ін.

У здійсненні навчально-виховного процесу братські школи керувались статутами (артикулами). Найдавніший з них *«Порядок шкільний»* (1586) – один з найстаріших шкільних статутів Європи уклав грек А. Еласонський (1549 - 1626). Уціліли два статuti Луцької братської школи (1624) – *«Права школи греко-слов'янської Луцької артикули»* та *«Порядок шкільний»*.

Характерні риси братських шкіл:

1) **демократичність** (навчання дітей різних станів, однакове ставлення до всіх учнів, діти бідних навчалися безкоштовно, ректор і вчителі вибирались на загальних зборах братства);

2) **глибоке національне виховання** (навчання рідною мовою, народність виховання, учителі та учні складали історичні пісні, де прославляли подвиги запорізьких козаків);

3) **чітка організація педагогічного процесу** (введення елементів класно-урочної системи, місця учнів визначалися успішністю в навчанні, а не за походженням чи матеріальним забезпеченням батьків; початок занять на 9 год. ранку, в зимові дні – пізніше; заборонялись пропуски занять, запізнення; була налагоджена система чергових);

4) **налагоджений тісний зв'язок з батьками чи родичами учнів** (між батьками і школою укладалась письмова угода, де обумовлювались обов'язки сторін з виховання і навчання дітей);

5) **гуманізм у навчанні і вихованні** (проте статут братських шкіл проголошував: вчитель, взявши доручену йому дитину, повинен дбайливо учить її корисним наукам; за неслухняність карати, але не понадміру, а по силах, не збуйством, а смиренно і тихо);

6) **ретельно розроблений і глибоко продуманий зміст процесу навчання** (навчання ділилось на два етапи: а) *початкове* – це читання: розпізнавання букв та їх складання, пояснення прочитаного, осмислення і розуміння; письмо; вивчення граматики; лічба; церковний спів та порядок; б) *середнє* – граматика, діалектика, риторика, музика, мови – слов'янська, українська (проста), грецька, латинська. Навчання читати здійснювалось буквоскладеним методом, після вивчення азбуки діти переходили до вивчення Псалтиря і часослова);

7) **чітке методичне забезпечення навчання** (прийом фігурального зображення букв (для швидкого запам'ятовування букв використовувались відповідні пози тіла), широко застосовувалась книга – рукописна, ілюстративна, друкована; для кращого закріплення вивченого матеріалу: а) *учні опитували один одного*; б) *опитував учитель*; в) *усе, що вивчалось протягом тижня, повторювалось у суботу*; г) *здійснювались періодичні перевірки знань ректором*; д) *старші учні (аудитори) перевіряли домашнє завдання і повідомляли вчителя про успіхи кожного учня*);

8) **різноманітність методів навчання і виховання**: бесіди катехізисного характеру, приватні та публічні диспути, лекції, взаємне навчання (перевірка знань, допомога у навчанні), диктанти, самостійні роботи з підручниками, письмові вправи – твори, написання віршів, доповідей, проголошення вітальних промов, читання декламацій, участь у драматичних виставах, моральні повчання (як поводитись у церкві, школі, вдома, поважати батьків, вчителів, старших);

9) **ретельний підбір вчителів**, їх повага серед батьків (*«Даскал, або вчитель цієї школи має бути благочестивий розсудливий, смиренномудрий, лагідний, стриманий, не п'яниця, не блудник, не хабарник, не гнівливий, не заздрісний, не сміхотворець, не лихослов, не чародій, не басносказатель»*);

10) **грунтовність освіти, яка не поступалася західноєвропейській.**

4. КИЄВО-БРАТСЬКА КОЛЕГІЯ (АКАДЕМІЯ). Матеріальною й ідеологічною базою колегії була Київська братська школа (1615). Сучасні дослідники вважають, що Київське (Богоявленське) братство було засноване у 1615 році і йому шляхтянка **Галышка Гулевичівна** (уродженка Волині) подарувала свій двір на Подолі для влаштування монастиря, школи і притулку для прочан. У цьому ж році Київське братство заснувало власну школу, а у 1616 році – друкарню і паперову фабрику. Київське братство знаходило підтримку від Запорозького війська (у 1615 році воно разом з гетьманом П. Конашевичем-Сагайдачним вступило у

братство). **Ректорами були вчені, визначні громадські діячі:** Іов Борецький (1615 - 1618), Мелетій Смотрицький (1619 – 1620), Касіян Сакович (1621–1624). Викладачами працювали З. Копистянський, Т. Земка, Є. Плетенецький та інші.

Восени 1631 року у Києві виникла ще одна школа – **Лаврська**, яку заснував архімандрит Києво-Печерської Лаври Петро Могила (1596 - 1647). Вона створювалась за зразком польських шкіл вищого типу – колегій, мала підготовчі класи (вивчались мови – слов'янська, латинська, грецька, польська), середні (піїтики, риторики), вищі (філософія і богослов'я). Оскільки П. Могила користувався підтримкою польського короля й мав дружні стосунки з уніатськими єпископами, то братство, кияни, козаки вимагали об'єднати дві школи – братську і Лаврську. Об'єднана школа розпочала свою роботу у 1632 році і стала називатись колегією. Братство визнало Петра Могилу старшим братчиком, фундатором, протектором – опікуном. У документах 1632 – 1786 р. цей заклад називався Києво-братським колегіумом (сучасники назвали «Києво-Могилянським колегіумом», «Києво-Могилянською академією»).

1633 року Київська колегія була визнана польським урядом, дозволялось викладати курс філософії. У навчальний план входило вивчення мов – слов'янської, грецької, латинської, польської, «семи вільних мистецтв». Навчання велось слов'янською мовою, філософію вивчали латиною. Навчальний рік розпочинався 1 вересня і тривав до початку липня.

Структура колегії: було 8 класів: **молодші** (фара (підготовчий клас), інфіма, граматика, синтагма; навчання тривало до одного року; учні читали і писали на латинській і слов'янській мовах, вчили граматику і катехізис, арифметику, нотний спів); **середні** (піїтика, риторика; вчились по одному році; **старші** (філософії і богослов'я); учні вивчали діалектику, геометрію, логіку, астрономію, філософію, богослов'я, гомілетичку. *Повний курс навчання тривав 12 років*, іспити проводились тричі на рік. Систему класів запровадив І. Гізель (бл.1600 – 1683), його вважають одним із ймовірних авторів «Синописа» 1674 року - першого підручника вітчизняної історії.

Навчально-виховні традиції колегії: учні заучували тексти на пам'ять; робили усні і письмові переклади і вправи; письмові вправи були шкільні (*екзерциції, екзерції*) і домашні (*окупації*); кращі учні (*аудитори*) перевіряли домашнє завдання; були щосуботні повторення матеріалу за тиждень; тричі були канікули (*перепочинки*) – рекреації; щосуботи проводились диспути, а також – в кінці кожного навчального року і особливо по закінченню курсів; у академії була прекрасна бібліотека і книжкова лавка; учні займали місця в класі відповідно до своїх успіхів, на перших лавах сиділи учні – *«senatus»*, решта учнів мала назву *«populus»*, у кожному класі був *«диктатор»* – перший учень; *цензор* доглядав за охайністю класу та тишею до приходу вчителя; *аудитор* вислуховував лекції від учнів, а також пояснював їм те з лекцій, чого вони не зрозуміли, він робив помітки проти прізвищ доручених йому учнів (*scit – знає, nescit – не знає, errabat – помилявся, prorsus nescit – нічого не знає, aeger – хворий*); лави, де сиділи *аудитори-сенати* були ліпшої барви, ніж решта лав; серед учнів були *сеніори* (доглядали за поведінкою малих хлопців по квартирах), *директори* (допомагали малим учням засвоювати лекції), *візитатори* (були явними і таємними наглядачами), *каліфактори* (призначалися на кожний клас виконання тілесної кари над товаришами); *у таблицях про успішність учнів у науці були такі кваліфікації* – *«въ ученіи добръ»*; *«въ ученіи прилъжнѣй»*; *«скоропостиженъ въ ученіи»*; *«въ ученіи остроуменъ»*; *«въ ученіи благонадежденъ»*; *«въ ученіи изряднѣйшии»*; *«доброучителенъ»*; *«въ ученіи мѣренъ»*; *«въ ученіи лѣнивъ»*; *«въ ученіи худъ»*; *«въ ученіи малонадежденъ»*; *«въ ученіи безнадежденъ»*; у вільний від занять час молодші учні влаштовували ігри, старші – співали у хорі, малювали, займалися самостійною роботою, вивчали праці філософів, писали творчі роботи, вірші, промови тощо; у *бурсі* (в гуртожитку) мешкали іногородні та сироти; екзамени проводились тричі на рік; у кінці року викладачі писали звіти про успішність учнів; строк навчання не регламентувався; виховна робота спрямовувалася на виховання в учнів почуття патріотизму, пошани до старших; навчання проводилися за класно-урочною системою; важливу роль у виховному процесі відігравали дитячі та юнацькі братства (*конгрегації*) – добровільні юридичні організації вихованців, які діяли на основі самоврядування; викладачів молодших і середніх класів називали *дидасками*, а у старших – *професорами*; учнів молодших класів називались *спудеями*, а старших –

студентами; з великою урочистістю проходили свята – Благовіщення, Дні Ангела ректора, префекта і викладачів, зустрічі знатних гостей.

Польсько-литовські магнати не раз намагались ліквідувати колегію. У 1651 р. вона була повністю зруйнована литовським гетьманом Яном Радзивіллою, у 1665 р. – польськими військами, в 1658 р. – пожежею, під час якої були знищені приміщення, навчальне обладнання, багато книг; 1673 р. – заняття в ній відновилися.

У Росії статус академії визнавався царськими указами 1694 р. і 1701 р. Ректор Йоасаф Кроковський (р.н.н. - 1718) отримав 11 січня 1694 р. царський указ, за яким академії надавалися права самоуправління (такі права були у вищих навчальних закладах Європи) й уперше офіційно дозволялося викладати курс богослов'я. Це відбулося за гетьманування Івана Мазепи. В подяку за великі заслуги І. Мазепи перед академією остання додала до своєї назви ім'я Мазепи і називалася в 1704-1709 роках «**Academia Mohilo-Mazepiana**». Проте після так званої «зради» І.Мазепи, його ім'я з назви академії відпало, та й взагалі вона довгий час не користувалася пошаною як з боку Петра I, так і перших його наступників. З числа різних доброчинців академії багато прислужилися її добробуту київські митрополити, особливо Р. Заборовський (на пошану його академія називалася від 6 січня 1735 р. аж до часу перетворення її у 1819 р. в духовну академію - «**Academia Mohilo-Zaborovskiana**»).

В історії Київської академії умовно виділяють 5 періодів:

1) з часу об'єднання Київської братської і Лаврської шкіл (1632) до 1654 р. – період утвердження гуманістичних і демократичних засад;

2) від 1654 р. до кінця століття – розширення змісту і методів навчання;

3) до 80-х років XVIII ст. – період найбільш плідної діяльності академії, пов'язаний з творчістю Ф. Прокоповича, С. Яворського, М. Козачинського, Г. Кониського, І. Кроковського;

4) з 1805 р. до 1819 р. – втрата ролі культурно-освітнього центру у зв'язку із заснування Харківського університету;

5) з 1819 р. – реорганізація у Київську духовну академію (до 1920 р., коли її закрили більшовики).

Кількість вихованців у різні періоди була неоднаковою, наприклад, у 1715 – 1717 рр. до 1000 учнів, 1731 р. – 600, 1741 р. – 567, 1750-1760 рр. – понад 1000 (дані Х.Титова).

Києво-Могилянська академія довгий час була єдиним вищим навчальним закладом Східної Європи. У ній навчалися юнаки з України, Росії, Білорусії, Сербії, Туреччини, Болгарії, Австрії, Молдавії та інших країн.

У XVIII ст. у навчальний план академії запроваджуються нові **іноземні мови**: 1738 р. – *німецька*, 1753 р. – *французька*, 1755 р. – поновлено курс *польської мови* і запроваджено *староєврейську мову*. В кінці XVIII ст. посилилась реакційна політика царського уряду в Україні, у 1784 р. заборонялось читання лекцій українською мовою.

Адміністрація академії складалася з таких осіб: 1) ректор; 2) префект; 3) суперінтендант. **Ректор:** 1) розподіляв учителів по класах; 2) визначав предмети навчання; 3) двічі на тиждень відвідував уроки (за винятком викладачів богослов'я і філософії); 4) на одинці з учителями аналізував якість проведених занять; 5) затверджував навчальні плани і звіти викладачів; 6) санкціонував переведення студентів до старших класів; 7) мав бути присутнім на всіх диспутах, особливо на публічних; 8) розпоряджався шкільними прибутками; 9) був верховним суддею над викладачами і студентами. **Ректорами колегії та академії були такі відомі діячі і вчені:** І. Гізель (1646-1650), Л. Баранович (1650-1657), І. Галятковський (1657-1665), В. Ясинський (1665-1673), С. Головнич (1673-1684), І. Кроковський (1693-1697), Ф. Прокопович (1710-1716), Г. Кониський (1751-1755).

Префект (перший помічник ректора): 1) зараховував учнів до навчального закладу; 2) стежив за поведінкою і успіхами учнів, відвідуванням ними уроків; 3) турбувався про порядок, чистоту в школі; 4) з кращих студентів, що мешкали на приватних квартирах, призначав інспекторів; 5) очолював суд, який розглядав конфлікти між студентами і викладачами. **Префектами були:** В. Лящевський, Д. Напчинський та ін.

Суперінтендант: 1) займався господарськими питаннями; 2) вивчав матеріальне становище учнів, їхні потреби; 3) під його керівництвом перебували директори, старші по

кімнаті учні, сенсори, які очолювали групи студентів, а також візитори, що стежили за поведінкою вихованців.

Щорічно у серпні на демократичних засадах вибиралися викладачі академії. Кожний мав право висунути кандидатуру на посаду викладача того чи іншого предмета. **Викладачі забезпечувалися помешканням, опаленням, освітленням і добрим столом:** «Префекту риби свіжої дається по 4 порції завжди, риби в'яленої – стільки ж, якщо не має свіжої. Крім того, дається борщ, каша та інші страви, хліба – два на день, один ситний, другий – звичайний, а в свято, крім того, ще по 4 булки, пива по 7 кварт на день, олія відпускається в середу й п'ятницю по півкварти, а масло – в скромні дні по півфунта, горілка і лікери даються по вимозі префекта беззаперечно; меду – по кварти, солі, сиру, яєць по вимозі» (із доповідної записки ректора митрополиту).

Кошти на утримання академії добувалися різними засобами: а) прибутки від монастирів; б) пожертвування різних багатих осіб, зацікавлених у розвитку української культури; в) штрафи з духівництва, яке відмовлялося посилати своїх дітей на навчання. У 1740 році відповідно до урядового розпорядження на утримання академії було заплановано щорічно виділяти 200 карбованців із Військового Скарбу. У розвиток колегії вкладали свої кошти гетьмани П.Конашевич-Сагайдачний та І. Мазепа.

Із стін академії вийшли: Ф. Прокопович, Г. Сковорода, М. Ломоносов, І. Гізель, М. Березовський, Д. Бортнянський, А. Ведель, Л. Барановський, С. Полоцький, Є. Славинецький, М. Максимович, П. Гулак-Артемівський та ін. *Славені освітянські традиції Київської академії продовжує національний університет «Києво-Могилянська академія» (відкритий 24 серпня 1992 року).*

5. ШКОЛА І ОСВІТА В ЗАПОРОЗЬКІЙ СІЧІ. За словами М. Грушевського період існування Запорозької Січі – це найбільш яскравий, найбільш цікавий період українського життя. Першу Січ на о. Хортиці побудував волинський князь **Дмитро Вишневецький**, який для боротьби з татарами зібрав кілька сотень козаків. Д. Яворницький, автор тритомника «Історія Запорозьких козаків», вважав, що **січ** – назва столиці, і походить вона від слів сікти, висікати. З історії відомо, що було **8 січей** – Запорозька, Кам'янська, Олешківська, Базавлуцька, Микитинська, Покровська, Томаківська, Чортомлицька. У словнику половецької мови 1303 р. «козак» – це значить вартовий, вояк. **Запорозька Січ була першою в Європі республікою з демократичним устроєм.** Західні автори XVII і XVIII ст. (П. Шевальє, Л. Боплан, Г. Мюллер, Й. Шеррар, Й. Енгаль, П. Меріме, Ш. Лезюр) порівнюють Запорозьку Січ з уславленими містами-державами античності та рицарськими орденами середньовіччя: «виховані як спартанці» (Й. Шеррар), «можуть змагатися зі спартанцями суворістю свого виховання» (А. Віміні). За словами Д. Яворницького доступ **на Січ був вільний кожному чоловікові за таких 5 умов:** бути вільною і неодруженою людиною, розмовляти українською мовою, присягнути на вірність російському цареві, сповідати православну віру і пройти певне навчання.

«Церква з дзвіницею, з одного боку шпиталь, а з другого – школа, становили необхідні деталі кожної православної парафії запорізького краю», - писав Д. Яворницький. Були на Січі школи музики і співу. У 1652 р. Б. Хмельницький видав універсал про організацію при кобзарських цехах шкіл з підготовки кобзарів, лірників і взяв їх під свою опіку. Це були перші музичні школи України. Учителями працювали козаки-кобзарі, заняття з учнями проводились індивідуально. Гра піднімала запорожців на бій з ворогом, кобзарі і лірники розносили славу про подвиги козаків по всій Україні.

Перша школа на Січі, відкрита в 1576 р., послужила зразком для виникнення осередків на всій території козацьких вольностей. У реєстрах козаків XVI ст. зустрічаються записи січових учителів «Денник бакалавр», «Добрий дяк бакалавр» та ін.

Склад учнів визначався звичаями, що формувалися на Січі. Так, заборонялося перебування там жінок. Навіть отамани залишали свої сім'ї десь за межами Січі. За порушення цього порядку загрожувала смертна кара. Батьки прибували на Січ з синами, щоб ті навчилися грамоти і військової справи. Траплялось, що шукаючи порятунку від панської сваволі, діти добиралися туди самі.

Січова школа існувала при церкві Святої Покрови, там навчалися хлопчики-джури. **Школа мала два відділи**: в одному вчилися ті юнаки, що готувались на паламарів і дияконів (30 учнів); у другому відділі – молодиків – вчились сироти, хрещеники козацької старшини та інші діти (біля 50 осіб), тут учили дітей грамоти, співу та військового ремеслу.

В Запорозькій Січі була специфічна система відбору і вишколу молодих людей (молодиків). Щоб стати козаком молодик мусив служити три роки в старого козака за **джуру** (слугу): носити за ним другу рушницю, клунки. Джура вчився від козака орудувати зброєю, набирал вправності в битвах, ставав правдивим козаком і діставав зброю – рушницю, шаблю, спис, лук і стріли.

Навчально-виховні традиції Січової школи: 1) *приймались хлопчики з 9 років*; підростаючи, вони ставали помічниками вчителя: підтримували в класі дисципліну, привчали молодших до самообслуговування; 2) *навчались за часословом, Псалтирем, Козацькою читанкою*; 3) *перехід від буквиці до часослову, від часослова до псалтиря і т. д. супроводжувався дитячими забавами*, іграми: «учень приносив горщик каші (з грошима зверху), ставив горщик на стіл, учитель разом з учнями брався до каші. Спорожнивши горщик, учні йшли на площу біля школи, ставили горщик на землю та починали шпурляти в нього кілками, поки не розтрощать його на череп'я. Далі відбувались ігри та забави» (опис С. Сірополка); 4) *в учнівському колективі діяло самоврядування*, що нагадувало козацьке (учні обирали отаманів – для старших і молодших); 5) *молодь виховувалась на демократичних засадах*, усі мали рівні права і обов'язки, найвищими якостями вважались: патріотизм, готовність віддати життя за волю і свободу України, чесність, самодисципліна, взаємоповага; 6) *«молодиків у школі і поза школою вчили*: Богу добре молитися, на коні репехом сидіти, шаблею рубати й відбиватися, з рушниці гострозоро стріляти й списом добре колоти» (за С. Сірополком); 7) метою фізичного виховання була *підготовка воїнів*, які в більшості своїй «міцної тілобудови, легко переносять голод, спрагу, спеку, у війні невтомні, відважні, хоробрі»; ведення здорового способу життя – ефективне використання сил природи (водні процедури, сон на свіжому повітрі, поміркованість у харчуванні, випиванні алкоголю); 8) *вдосконалення козаків через бойове мистецтво* – гопак (мистецтво фізичного та психологічного вишколу людини), танці (козачок, метелиця), інші системи козацької боротьби – гойдок, спас; 9) *козацьке характерництво*: розвиток внутрішніх сил, здібностей, незвичайних успіхів, «вселення» надприродних сил (залякування ворога, вивідування військових таємниць, навіювання стану, коли не бере ні куля, ні шабля, ні вогонь, ні вода; оволодіння дихальними вправами (як йоги)); 10) *козацьке побратимство*: хлопчики, що браталися, клялись один одному у вірності до кінця життя. Щоб дружба мала законну силу два козаки йшли до церкви і у присутності священника давали такого змісту *«Заповітне слово»*: *«Ми, що нижче підписались, склали цей заповіт перед Богом, про те, що ми браття. Із тим, хто порушить братства нашого союз, той перед Богом відповідь хай воздасть, перед нелицемірним суддею нашим спасителем. Вищенаписана наша обіцянка, щоб брат брата любити, незважаючи на напасті з боку наших, чи приятелів, чи неприятелів, та зважаючи на миротворця Бога; до цього завершуєм: хмільно не пить, брат брата любить. В сім браття розписуємось.»* Після клятви побратими власноручно робили позначки на заповітному слові, слухали молитву, мінялись хрестиками та іконами, тричі цілувались і виходили з церкви рідними братами до кінця життя; 11) *козаки були чудовими знахарями*, ґрунтовно знали народну медицину (для заживання ран прикладали до хворого місця розтерту землю із слиною, замовляли деякі хвороби тощо).

6. ПЕДАГОГІЧНА ДУМКА РЕНЕСАНСНО-ГУМАНІСТИЧНОГО ПЕРІОДУ.

Прогресивні педагогічні ідеї того часу відображались в статутах братських шкіл, різних полемічних творах релігійного і політичного характеру, зокрема в творах видатних діячів братських шкіл, філософських трактатах викладачів і професорів Києво-братської колегії. **Розвиток педагогічної думки в Україні визначали такі чинники**: 1) багатовіковий народний досвід виховання; 2) взаємодія вітчизняного педагогічного досвіду з досвідом сусідніх народів – білоруського і російського; 3) проникнення в українську педагогіку передових педагогічних

ідей Візантії, епохи Відродження, реформації; 4) вплив педагогічної теорії і практики західних слов'ян (особливо педагогічних поглядів Я. А. Коменського) та ін.

Аналіз статутів братських шкіл свідчить про гуманізм і народність педагогічних ідей, що лежали в основі їх роботи, розвиток традиційних положень вітчизняної педагогіки, зв'язок школи з життям народу. **Ось деякі положення із статуту Луцької братської школи (1624) :**

- Кожний повинен сидіти на своєму певному місці, яке призначається за успіхами. Хто більше знатиме, повинен сидіти вище, хоч би і дуже був бідний, а хто менше знатиме, повинен сидіти на нижчому місці (ст.3).

- Багаті перед убогими в школі нічим не можуть бути вищі, як тільки наукою, тілесно ж рівні всі. (ст.4).

- Учитель повинен і вчити, і любити дітей всіх однаково, як синів багатих, так і сиріт убогих, і тих, хто ходить по вулицях, просячи шматок хліба (ст.5).

- Діти в школі мають бути поділені на троє: одні, які вчитимуться розпізнавати букви і складати; другі, які вчитимуться читати і вивчатимуть напам'ять різні уроки; треті привчатимуться пояснювати читане-міркувати й розуміти (ст.9).

- Двох або чотирьох хлопчиків, кожного тижня інших по порядку треба призначати для нагляду: від чого жоден не може відмовлятися, коли до нього дійде черга. Ділом їх буде: раніше прийти до школи, підмести школу, розпалити печі і сидіти біля дверей: і знати про всіх, хто виходить і заходить; вони повинні записувати і доповідати про тих, які б не вчилися, пустували або в церкві безчинно стояли, або додому йдучи не поводити б себе пристойно (ст.16).

Серед друкованих праць початку XVII ст., присвячених питанням виховання, великий інтерес викликає надрукована в 1609 р. Львівським братством книга невідомого автора «О воспитании чад», яка адресувалася батькам та учням («батьки зобов'язані віддати дитину в науку, з якої, як із джерела, походить усе добре і завдяки якій людина стає людиною»).

Великий вклад у розвиток педагогічної думки України ренесансно-гуманістичного періоду зробили такі вчені, письменники, громадські і культурні діячі. **Іван Федоров** – друкар українських підручників, релігійної літератури: Львівська «Азбука» (1574), Острозька «Азбука» (1578), Острозька Біблія (1581), «Євангеліє учительное» (1569), «Часослов» та ін. Книги І. Федорова мають повчальний характер.

Герасим Смотрицький (р.н.н.-1594) – український письменник, педагог, культурно-освітній діяч. Автор полемічних трактатів: «Ключ царства небесного», «Календар римський новий» (виданих у 1587 р. однією книгою в Острозі). У 1576 р. Г. Смотрицького запросили до Острогу для видання Біблії. Тут він очолив науковий гурток, став першим ректором Острозької колегії.

Іван Вишенський (бл. 1545/1550 – бл. 1620/1630). Народився в м. Судова Вишня (нині Львівська обл.), певний час жив у Луцьку й Острозі. На горі Афон прожив близько 49 років життям ченця-аскета. І. Вишенський – автор численних полемічних творів – «Книжка», «Обличеніє діавола-миродержца», «Позорище мисленіє», «Зачапка мудрого латынника з глупым русином» та ін., в яких виступав проти польсько-католицької реакції, уніатства, критикував єзуїтську систему освіти, виховання, висловлював ідеї навчання рідною мовою на традиціях рідної культури народного виховання.

Стефан Зизаній (Кукіль, Зизаній Тустановський) (бл. 1570 - 1600). Був викладачем і ректором Львівської братської школи. В 1593 р. переїхав до Вільно, де став проповідником братства, ректором братської школи. Написав православний підручник для дітей «Катехісис» (1595), які католицька та православна ієрархії визнали єретичним.

Лаврентій Зизаній (Кукіль, Зизаній Тустановський) (бл. 2 пол. XVI ст. – не пізніше 1634), рідний брат С. Зизанія. До 1591 р. викладав у Львівській братській школі, у братських школах Бреста (1593-1594), Вільно (1595-1597), 1597-1600 рр. – домашній вчитель князя Богдана Соломирецького, з 1600 р. навчав дітей князя Олександра Острозького. У 1612-1618 рр. займає посаду священика в Корці. З 1619 р. – редактор друкарні Києво-Печерської лаври. Одночасно перекладає книги з грецької і працює вчителем у Лаврській школі, входить до наукового гуртка Є.Плетенецького. У 1626 – 1627 рр. брав участь у місії Київського митрополита І.Бороцького до Москви. Педагогічні твори і підручники Л. Зизанія – «Граматика

словенська», «Наука ку чтению» (книга мала додаток «Лексикос» - словник, якій містив 1061 слово) (видано в 1596 р. у Вільно), «Великий катехізис» (1627 р.).

Кирило Ставровецький – Транквіліон (р.н.н. - 1646) – братський вчений, письменник, церковно-освітній діяч, видавець-друкар. Його педагогічна діяльність проходила у Львівській братській школі (1587 - 1592), братській школі Вільно. В 1626 р. перейшов в унію через конфлікт з деякими православними ієрархами. Мав власну пересувну друкарню. Педагогічні думки виклав у таких працях «Зерцало богословія» (Почаїв, 1618), «Євангеліє учителное» (Рахманів, 1619), «Перло многоценное» (Чернігів, 1646).

Іов Борецький (р.н.н. - 1631) – український церковний, освітній і культурний діяч. Освіту здобув за кордоном, був викладачем і ректором Львівської, Київської братських шкіл. За його участю відкриті братські школи в Луцьку, Немирові, Рогатині. І. Борецький – автор численних послань, листів, передмов до різних видань, йому приписують твори «О воспитаніи чад», «Пересторога».

Памво Беринда український педагог, письменник, лексикограф кін. XVI – першої пол. XVII ст. Був вчителем і друкарем Львівського братства. З 1619 р. на запрошення Є. Плетенецького переїздить до Києва, де стає одним з найвидатніших діячів вченого гуртка Лаврської друкарні, головним друкарем, редактором, перекладачем і гравером, зачинателем поезії та шкільної драми в Україні. Написав педагогічний словник «Лексикон славенороскій имен толкованіе» (Київ, 1627) – фундаментальний на той час твір, призначався як посібник для студентів і включав 7 тис. термінів («пестунство», «педагогія» – наука про виховання; «педагог», «дітроводець», «пестун» – вихователь; «пеленчатко», «немомлятко», «дитя», «дітище», «чадо», «отроча», «юноша» – терміни для визначення різних вікових груп дітей і молоді).

Мелетій Смотрицький (1572 - 1633) народився в с. Смотрич (Хмельницька обл.). Освіту отримав в Острозькій академії, ректором якої був його батько. У 1618 – 1620 рр. – ректор Київської братської школи. У 1627 р. прийняв унію, через що був засуджений на Київському Соборі за відступництво від православ'я. М.Смотрицький – автор полемічного твору «Тренос» (1610), «Граматики славенскої правильної синтагми».

Єпіфаній Славинецький (р.н.н. - 1675) – український філолог, педагог, письменник, перекладач. Здобув освіту в Київській братській школі та європейських університетах. У 1649 р. на прохання царя Олексія Михайловича переїхав до Москви разом з 30 українськими монахами. У 1653 р. заснував у Чудовому монастирі греко-латинську школу, став її першим ректором. Написав більше 50 проповідей. Переклав слов'янською мовою ряд книг з географії, медицини, історії, підготував навчальні посібники для вчителів і батьків, серед яких «Лексикон латинський», «Лексикон словено-латинський» (разом з А. Корецьким-Сатановським), «Книга лексикон греко-словено-латинський», «Філологічний лексикон», «Громадянство звичаїв дитячих» (збірник правил поведінки дітей в школі, вдома, на вулиці, вимоги до мови тощо). Переконаний прибічник «грецького напрямку», Славинецький виступав проти «латинського напрямку», пов'язуючи його з католицизмом. Саме після Є. Славинецького розпочинається активний вплив українців на російську культуру, а починаючи з правління Петра I і до 80-х років XVIII ст. примусово відбувалося «викачування» української інтелектуальної еліти. Широкий потіком в Росію йде українська книга, туди вивозяться літописні зведення, історичні документи, державні акти. Відредаговані північними авторами, вони повертаються в Україну як власне російське витворення з одночасним введенням цензури на видання українських друкарень, заборонаю української мови, культури.

Петро Могила (Євсій Пимин) (1574/1596-1647) – політичний, церковний і культурно-освітній діяч України. Навчався у Львівській братській школі, університетах Польщі та Франції. В 1625 р. залишив світське життя і постригся в ченці. За його участі відкрито філіали Києво-братської колегії у Вінниці (1634), Кременці (1636), Гощі (1639), Слов'яно-греко-латинську академію у Яссах (1640). Дбав про розвиток Києво-Печерської Лаврської друкарні, одним з перших почав видавати книги українською мовою, сам підготував 20 творів церковно-теологічного, полемічного та філософського змісту. «Літос» (1625), «Малий катехізис» (1644), «Апфологіон» і «Требник» (1646) були визнані єретичними і заборонені.

Феофан Прокопович (Єлісей Церейський) (1677/1681-1736) – вихованець Києво-Могилянської академії, потім її професор, ректор, навчався в колегії св. Анастасії (Рим). У 1701 р. пориває з католицизмом і тікає з Риму, пройшов Францію, Швейцарію, Німеччину, 1702 р. – вступив до Київського братства, в 1710-1716 – ректор Києво-Могилянської академії. У 1716 р. за викликом Петра I переїхав до Москви, а потім до Петербурга, де став радником царя з питань освіти і церкви. Ф. Прокопович був найосвіченішою людиною Росії, його бібліотека нараховувала до 30 тис. книг. Написав «Поетику», «Духовний регламент», буквар «Первое учение отрокам» (1720).

Педагогічна думка Українського Відродження відображається у філософських та полемічних творах Х. Фіалета, Клірика Острозького, Д. Наливайка, В. Суразького, Й. Княгиницького, К. Саковича, Є. Плетенецького, З. Копистянського, Т. Земки, І. Гизеля, Л. Барановича, І. Галятковського, Д. Туптало, І. Кроковського, С. Яворського, М. Козачинського, Г. Кониського. Видатний український педагог Іван Огієнко визначив XVII ст. в історії української педагогіки як **«Золотий вік нашого письменства, нашої культури»**.

Питання для самоконтролю:

1. Назвіть зачинателів українського ренесансу.
2. Назвіть українця, який був ректором Болонського університету.
3. Які історичні передумови виникнення братських шкіл в Україні?
4. З чого складався Острозький культурно-освітній центр?
5. Який внесок волинянки Галшки Гулевичівни у розвиток Києво-Могилянської академії?
6. Ким і коли було видано Острозьку Біблію?
7. Як називався вчитель братської школи?
8. Які обов'язки чергових, відповідно Статуту Луцької братської школи 1624 року?
9. Назвіть освітньо-виховні традиції Києво-Могилянської академії.
10. Вкажіть освітньо-виховні традиції козацької педагогіки.
11. Які особливості навчання та виховання школи при церкві св. Покрови на Січі?
12. Хто склав перший педагогічний словник «Лексикон»?
13. Назвіть відомих випускників Києво-Могилянської академії.

ТЕМА 16. Особливості розвитку освіти і педагогічної думки України у часи влади Російської та Австро-Угорської імперій

Інформаційний матеріал

Мета лекції – сформувати у студентів цілісне уявлення про особливості розвитку освіти і педагогічної думки України в період влади Російської та Австро-Угорської імперій, зокрема вплив русифікації та освітніх реформ на формування національної школи. Розвинути здатність аналізувати діяльність гімназій, училищ, семінарій та інших навчальних закладів, оцінювати внесок українських педагогів у збереження національної ідентичності та культурної самобутності. Сприяти усвідомленню значущості історичного педагогічного досвіду для професійного становлення майбутнього вчителя музичного мистецтва.

Опорні поняття: *освітня реформа, русифікація, гімназія, училище, повітове училище, університет, недільна школа, земська школа, прогімназія, учительська семінарія, інститут шляхетних дівчат, тривіальна школа, «руська трійця», міністерство освіти, учбовий округ, попечитель.*

План

1. Русифікація національної освіти.
2. Стан освіти на західноукраїнських землях у XVIII – поч. XX ст.
3. Розвиток української педагогічної думки.

Література:

Основна: [1], [10], [14], [16], [17], [19], [20].

Допоміжна: [4], [6], [7], [8], [13], [14], [22], [24], [27], [32], [33].

ЗМІСТ ЛЕКЦІЙНОГО МАТЕРІАЛУ

1. РУСИФІКАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ОСВІТИ. XVIII ст., яке «для Росії вважається століттям освіти, коли прорубано було офіційно-бюрократичне вікно в Європу, – в Україні зачинено й забито навіть ту невеличку, але справді дуже потрібну просвіті й культурі кватирочку, що здавна завів був наш народ зносинами своїми з Заходом», – писав С. Єфремов.

1720 р. указом Петра заборонено друкувати у Малоросії (так тоді імперія називала Україну) будь-які книги, крім церковних; **1764 р.** – викладання в Києво-Могилянській академії переведено на тодішню російську мову; **1775 р.** – зруйновано Запорозьку Січ; **1769 р.** – російська православна церква забороняє друкувати та використовувати український «Буквар»; **1782 р.** – скасування полкового адміністративного устрою козацької України, запровадження положення про губернії; заборона мандрівникам навчати дітей; **1783 р.** – закріпачення селянства; **1784 р.** – Київський митрополит С. Миславський наказав, аби в усіх церквах дяки та священники читали молитви і правила службу Божу «руським наречієм». Те саме було заведено й у школах України. Поглиблювалась русифікація, яка охоплювала всю систему освіти, культури. Давні українські школи російський уряд перетворював на суто духовні, а у нових – викладання велось тільки дуже недосконалою як на той час російською мовою, яку навіть її українські прихильники іменували «руським наречієм».

На вимогу шляхти в другій половині XVIII ст. були відкриті французькі пансіони в Глухові, Стародубі; семінарії працювали в Борисполі, Переяславі (з 1738 р.), а потім у Полтаві, у Новгороді-Сіверському (1785– 1797 рр.). Було розроблено проект відкриття університету в Батурині, якому не судилося здійснитися. У 1786 р. було розроблено план реформи народної освіти, згідно з яким школи поділили на три типи: головні школи – чотири класи, середні – три, малі – два класи.

До нових урядових шкіл, які запроваджувала Московія у XVIII ст., населення ставилося негативно. Семінарії, пансіони, університети в Україні були чужі українському народу як змістом, так і мовою навчання. Вищу освіту здобували діти козаків, селян, духовенства та шляхти в Чернігівській, Харківській (1726 р.), Переяславській (1738) колегіях, але перед, безперечно, вела Києво-Могилянська академія, яка змогла не тільки оминати закриття, що планували московські політики, а й до половини XVIII ст. розширити свою програму курсами філософії й богослов'я, чим дала можливість здобувати освіту як духовну, так і світську.

До кінця XVIII ст. залишалась верства «інтелігентного пролетаріату» – бурсаків, спудеїв, бакалярів, мандрівних дяків, що, як у часи гуманізму, мандрували від одного мецената до іншого, так і продовжували переходити від одного заможного дому до другого як вільні вчителі молодших поколінь.

З розвитком економічно-виробничих відносин у XIX ст. зросла потреба у багатьох спеціалістах різних галузей, що спонукало уряди Росії, Австро-Угорщини та інших країн Європи стати на шлях реформ освіти.

У Російській імперії в XIX ст. освіта чотири рази зазнавала корінної перебудови: система освіти Олександра I (1802) була замінена системою освіти Миколи I (1828), її замінила нова система (1864) і нарешті з'явилася освітня система Олександра II (1874) (табл.1.). Освітні реформи російських імператорів у XIX ст.

табл. 1.

Освітні реформи російського царського уряду

Рік	Нормативний документ	Характеристики реформи	Типи шкіл
1804	«Статут навчальних закладів, підвідомчих університетам», «Статут університету»	Безстановість школи, наступність всіх її ступенів; безплатність школи; введення 6 навчальних округів (2 – на Україні: Харківський, Віленський) на чолі з попечителем. У 1802 р. засновано міністерство народної освіти	парафіяльні училища; повітові училища; гімназії; університети (Харків, 1805 р.)

1828	«Статут гімназій та училищ, що перебувають у підпорядкуванні університетів»	Становість школи (кожному стану свій рівень освіти); знищено наступність між повітовими училищами і гімназіями; застосування покарань різкими	парафіяльні школи (для нижчих станів), повітові училища (для дітей ремісників, купців); гімназії; університети (для дітей дворян і чиновників)
1835	«Статут університетів»	Скасовуються університетські свободи; професорів призначає міністр освіти; господарем ун-ту стає попечитель округу; відкривається Київський навчальний округ; встановлюється поліцейський нагляд за студентами	<i>відкривається університет у Києві (1834 р.)</i>
1864	«Положення про навчальні народні училища», «Положення про земські установи», «Статут гімназій і прогімназій», «Статут університетів»	безплатність чи платність в училищах вирішується відомством; виникає новий тип 3-річної школи з одним учителем; до гімназій приймаються особи всіх станів, незалежно від звання і віровизнання; дозволено студентське самоврядування; чотири факультети ун-ту – історико-філологічний, фізико-математичний, юридичний, медичний; заборона жінкам вступу в університети	парафіяльні училища; недільні школи для дорослих; земські школи; гімназії (класичні, реальні); прогімназії, університети (<i>в Одесі у 1865 р. відкривається Новоросійський університет</i>)
1874	«Положення про початкові народні училища» (1874), «Статут реальних училищ» (1872), «Статут університетів» (1884)	повітові училища реорганізуються у міські; відкриваються державні учительські семінарії (1870); підпорядкування університетів міністрові та попечителеві навчального округу	міські училища; класичні гімназії; учительські семінарії; реальні училища; університет

У XIX ст. відбувається інтенсивна **русифікація шкільної справи на Україні**, **знищується в освіті все національне: 1863 р.** – циркуляр міністра внутрішніх справ Російської імперії П. Валуєва про заборону видавати підручники, літературу та книги релігійного змісту українською мовою. **1876 р.** – указ Олександра II (*Емський указ*) про заборону ввозу до імперії будь-яких книжок і брошур з «малоросійським наречієм», друкування оригінальних творів та перекладів, сценічних вистав, читання й друкування текстів до нот українською мовою. **1881 р.** – заборона викладання в народних школах та виголошення церковних проповідей українською мовою. **1884 р.** – заборона українських театральних вистав в усіх губерніях Малоросії.

Систему народної освіти імперії відрізняли такі риси:

1) станово-класовий характер освіти. Школа формально була проголошена безстановою, але фактично в середніх і вищих навчальних закладах вчилися діти заможних батьків, оскільки за навчання в цих закладах було встановлено досить високу плату. В університетах, гімназіях, кадетських корпусах понад 70 % складу студентства були дворянські діти. Промислові класи, дрібна і середня буржуазія створили для своїх потреб новий тип загальноосвітньої школи – комерційне училище. Для потреб духовенства існували духовні семінарії, академії. Діти селян, робітників та дрібних ремісників мали задовольнятися в основному початковою освітою – школами грамоти, двокласними початковими школами або ж вищими початковими училищами;

2) неузгодженість навчальних планів елементарних і середніх шкіл, відсутність зв'язку між ними;

3) відсталість і обмеженість початкової освіти для народних мас. В царській Росії, на відміну від решти європейських країн кінця XIX – початку XX ст., не був запроваджений закон про загальне початкове навчання;

4) заплутаність і ряснота типів шкіл. Було понад 20 типів різних шкіл: державні і приватні, платні і безплатні, конфесійні і світські, чоловічі і жіночі, однокласні, двокласні, міністерські, земські, церковнопарафіяльні, міські, місіонерські початкові, вищі початкові училища, прогімназії, духовні училища, торгові школи – підвищені типи шкіл, гімназії, реальні і комерційні училища, кадетські корпуси, духовні семінарії – середні школи тощо;

5) обмеженість середньої і вищої освіти для жінок (жінки в університети і вищі технічні учбові заклади доступу практично не мали, а в середніх жіночих навчальних закладах рівень освіти був значно нижчим від чоловічих);

6) репресивно-бюрократичний характер управління народною освітою. Попечителі учбових округів підбирались з числа найбільш реакційних професорів, генералів і царських сановників, відданих самодержавству. Директори та інспектори народних училищ були ставлениками центру. Основною функцією всіх ланок управління школою був поліцейський нагляд за діяльністю учителів, контроль за строгим виконанням всіх циркулярів і вказівок центру, що регламентували шкільне життя;

7) безправне становище народного вчителя. Царський уряд, відділяючи нижчу школу від середньої, всіляко прагнув до відособлення і учителів цих шкіл. Викладачі середньої школи включались в табель про ранги, нагороджувались орденами, перед ними відкривались певні можливості для службової кар'єри. Що ж до народних учителів, то царський уряд позбавляв їх найелементарніших прав, тримав їх під ретельним поліцейським наглядом;

8) великий вплив церкви на зміст і організацію навчально-виховної роботи;

9) національні обмеження в галузі освіти, русифікаторська політика царату.

У 1871 р. в Києві було відкрито школу особливого типу – *колегію Павла Галагана*. Це був закритий приватний середній чоловічий навчальний заклад, заснований поміщиком Г. Галаганом у пам'ять про сина Павла, який помер у 16-річному віці.

Колегія ставила за мету допомагати обдарованим незаможним учням підготуватися до вступу в університет, а також сприяти розвитку педагогічної справи. Навчальна робота в колегії стояла на високому рівні: проводилися досліди з фізики і хімії, учні писали реферати, вивчали столярну і токарну справу. Велика увага приділялась виховній роботі – організовувались літературно-музичні вечори та екскурсії, учні випускали журнал «Слово».

На кінець XIX ст. *вища освіта* в Україні була представлена трьома університетами: *Харківським (1805), Київським (1834), Новоросійським (1865)*. Крім них, працювали Ніжинський історико-філологічний інститут, Харківський ветеринарний інститут (1851), Харківський технологічний інститут (1885), Катеринославський гірничий інститут (1891). Вони готували спеціалістів для промислових підприємств країни. У роботі вищих навчальних закладів намітилась тенденція до поглиблення спеціалізації і відхід від багатопредметності.

На початку XX ст. у відкритих політичних демонстраціях беруть участь і демократично настроєні студенти. У 1900 р. відбулася Харківська студентська майівка, яка поклала початок студентським виступам. 16 червня 1900 р. в Одесі мав відбутися Всеросійський студентський з'їзд, куди прибули делегати від вузів Києва, Москви, Петербурга та Харкова, але всіх їх було заарештовано. Однак студентський рух і далі поширювався. Так, у 1900 р. в Київському університеті відбулися сходи. Організаторів їх виключили з університету, ряд студентів були віддані в солдати. Подібна ситуація склалася в Харкові. Тут пройшли демонстрації під лозунгами «Хай живе політична свобода», «Геть самодержавство». Демонстрації були розігнані, 250 студентів було вислано з Харкова етапом, а університет – тимчасово закритий. Відбувались демонстрації студентів і в інших містах. Правда, хоч студентський рух і набував політичного характеру, однак не мав єдиної політичної програми внаслідок строкатості соціального складу студентів.

У роки першої революції 1905р. в Росії виникла низка громадських організацій учителів та інших працівників, що мали безпосереднє відношення до школи: Всеросійська Учительська Спілка (ВУС), Спілка учителів і діячів середньої школи, Ліга освіти, Українська учительська спілка, Соціал-демократична Спілка діячів по шкільній і позашкільній освіті, Ліга молоді, Батьківська спілка середньої школи, Академічний союз. Вони мали свої програми, статuti і проводили освітню роботу. **Більшість учительських спілок виступали за реорганізацію справ народної освіти в країні на засадах свободи, демократизації і децентралізації її, розуміючи під цим:** а) узгодженість всіх типів шкіл так, щоб загальноосвітня школа вищого типу була продовженням нижчого типу; б) введення загального, безплатного і обов'язкового початкового навчання і безплатної середньої та вищої освіти; в) виключення закону божого як

обов'язкового предмета викладання; г) встановлення загальноосвітнього характеру школи з вільним викладанням; д) свобода викладання рідною мовою населення у всіх типах шкіл.

У надзвичайно важкому стані опинилася школа на Україні в роки першої світової війни. З перших днів багато навчальних закладів були реквізовані під лазарети й казарми або закриті. В одних тільки українських губерніях Київського учбового округу в 1915 р. було закрито 312 початкових шкіл, в 1917 – 27. На початок 1917 р. в Луцькому повіті не вцілів жоден шкільний будинок, у Кременці протягом чотирьох років не діяла жодна з шкіл. Почались евакуації. Тисячі учнів і вчителів стали біженцями. Багато вчителів було мобілізовано в армію, що привело до нестачі вчителів. Заняття в школах проводились в дві зміни, знизилась успішність. Навіть у Києві в січні 1917 р. 35-40 % дітей шкільного віку не відвідували школу.

2. СТАН ОСВІТИ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У XVIII – ПОЧ. XX СТ.

Національна освіта на західноукраїнських землях у першій чверті XVIII ст. характеризувалася передусім занепадом школи. Після поділу Польщі (1772) значно погіршився стан освіти. Австро-Угорській імперії реформи в освіті розпочала **Марія Терезія**, які продовжив цісар **Йосип II. 1781 р.** були видані розпорядження, відповідно до яких у Галичині почали створювати головні та тривіальні школи німецького типу, а по селах – парафіяльні шкільки. Хоч було видано безліч урядових розпоряджень щодо організації шкільництва в Австро-Угорській імперії і, зокрема, в Галичині, проте в жодній з державних шкіл, гімназій, університетів, які діяли наприкінці XVIII – початку XIX ст., не викладали українською мовою. Важливу роль у розвитку шкільництва в Австро-Угорській імперії відіграв закон від 11 серпня 1805 р., широко відомий під назвою *«Політична установа шкільна»*. Він передбачав передовсім німецьку мову викладання в усіх школах, що утруднювало навчання дітей-українців і не сприяло їх інтересові до освіти. Австрійські цісарі Йосип II, Леопольд II, Франц II на словах обіцяли сприяти поліпшенню народної шкільної освіти. Фактично ж політика їхніх урядів була чітко визначена: виховувати покірних слуг цісарського престолу, якомога більше онімечити процес навчання українських дітей. Із 1785 р. в усіх навчальних закладах вивчали німецьку мову.

Шкільною реформою 1774 р., запроваджувалося два типи початкових шкіл – *тривіальні і головні*. Тривіальні школи мали три класи: підготовчий, перший і другий. Головні школи організовувались у великих містах і мали ще один третій клас. Після закінчення цих шкіл випускники з багатих сімей могли вступати до гімназії чи реальної школи. У початковій школі учні навчалися письма, арифметики, читання, практичних вправ. Основним предметом був закон Божий, велику увагу приділяли оволодінню німецькою мовою. Закінчивши початкову школу, учні 2 роки відвідували четвертий клас і опановували відповідну практичну підготовку. При деяких головних школах працювали педагогічні курси для підготовки вчителів. Такі школи називалися нормальними.

На території Східної Галичини (у Львові, Самборі, Станіславі – нині Івано-Франківськ) до 1772 р. існували *єзуїтські колегіуми, гімназії, школи*. У 1784 р. всі існуючі гімназії-школи за німецьким зразком – були реорганізовані в державні.

Імператор Йосип II у жовтні 1784 р. підписав диплом про відновлення Львівського університету (створеного за королівським указом у 1661 р.) в складі вже чотирьох факультетів: філософського, юридичного, медичного та теологічного. Навчання в університеті тривало 7 років: три роки – на філософському факультеті, який був, по суті, загальноосвітнім, підготовчим і ще чотири роки на цьому самому факультеті за спеціальною програмою або на спеціальних факультетах. Основною мовою викладання була латинська, деякі предмети читали німецькою або польською мовами.

Управління університетом здійснював сенат. До його складу входили ректор, декани та сеньйори. Сеньйори – це найстарші за стажем і віком професори. На розгляд сенату виносили принципові питання, які стосувалися загального керівництва університетом.

9 березня 1787 р. при університеті засновано Український інститут (**Студіум Рутенум**), у навчальний процес якого впроваджено українську мову, вивчалася старослов'янська. У 1808 р. тут було припинено викладання української мови, а в 1809 р. ліквідовано інститут, який за час свого нетривалого існування зміг підготувати 470 високоосвічених священиків, які сприяли пробудженню Галичини.

У 1774 р. Буковину захопила Австрія, і на її території було відкрито кілька шкіл з німецькою та румунською мовами навчання. Усі ці школи засновувались для «волохів», бо австрійський уряд не визнавав того, що «на Буковині існує й нарід руский». Головною метою ставилося «румуницьити мужиків і німчити інтелігенцію». У зв'язку з цією позицією у 1777 р. було створено шкільний фонд для утримання його коштом волоських шкіл у Чернівцях, Путні, Радівцях, Сереті, Кімполунгу і Сучаві. У 1784 р. в Чернівцях і Сучаві відкрили перші нормальні школи з ознаками вищої школи, які з часом перевели в навчальні заклади для підготовки вчителів – препаранди. У повітах засновували тривіальні ніколи, тобто народні школи, у яких вивчали «ігіуїт» – читання, письмо, лічбу.

На Закарпатті уже наприкінці XVIII ст. нараховувалось близько 200 парафіяльних шкіл. 21 серпня 1790 р. австрійський імператор Леопольд II видав указ, згідно з яким у всіх школах запроваджувалась як обов'язкова угорська мова, а на посаду вчителя допускали лише тих, хто нею добре володів.

Українці Закарпаття могли здобути вищу освіту в латинських семінаріях у Тарнові та Ягері, а з 1774 р. – в семінарії св. Варвари у Відні. Одне місце було виділено в університеті в Будзині.

XIX ст. розпочалося з формування початкової освіти на західноукраїнських землях. Законом від **22 серпня 1802 р.** ліквідовано місцеві шкільні консеси (управи), а замість них введено шкільні округи, очолювані директорами й старшими наглядачами. Окружні вчительські конференції відмінено. Відповідно до закону від 11 серпня **1805 р. «Політична устава шкільна»**, всі народні школи було передано під нагляд духовництва – у відання консисторій, які призначали референтів із шкільних справ.

З 1816 р. народні школи Галичини перейшли до відання Львівської та Перемишльської греко-католицьких консисторій. Школи Буковини підпорядковувались православній Чернівецькій консисторії. Відомо, що деякі прогресивні представники церковного керівництва почали враховувати інтереси українців. Завдяки зусиллям М. Левицького та І. Могильницького питання щодо мови викладання в школах Галичини регламентувалося постановою від 16 квітня 1818 р., рескриптом губернії від 22 травня, який **Львівська консисторія оповістила курендою від 15 червня 1818 р.** Це рішення передбачало: *а) навчання релігії молоді греко-католицького обряду у всіх школах Галичини і Буковини має здійснюватися священиками того самого обряду українською мовою; б) у школах народних, до яких ходить молодь латинського і греко-католицького обряду, має бути, крім навчання релігії, до якої зобов'язує вищеназваний припис, усе навчання польською мовою, але належить старатися, по змозі, щоб діти греко-католицького обряду також українського читання і письма навчилися; в) у школах народних, у яких навчають лише дітей греко-католицького обряду, все читання має відбуватися українською мовою, але так, щоб діти навчилися читати і писати по-польськи.*

Значна частина початкових шкіл на західноукраїнських землях були однокласними парафіями, в яких учителював дяк, а весь курс навчання охоплював виключно Святе письмо, причому навчання проводилось церковнослов'янською мовою, українська мова була заборонена.

Австро-угорський уряд провів реформу початкової школи у другій половині XIX ст. **Закон Й. Етвеша**, міністра культури та освіти, було прийнято у 1868 р. Він запровадив такий поділ загальноосвітніх шкіл: *а) початкові народні; б) вищі народні; в) горожанські; г) вищі жіночі; д) учительські семінарії.* Вони могли бути державними, общинними, церковними і приватними.

Горожанські школи (неповні середні) – новий тип шкіл, призначених для дітей дрібної міської буржуазії – ремісників і торговців, а також низькооплачуваних службовців. Вони виникли в 1868 р. За навчальним планом у цих школах вивчали такі дисципліни: Закон Божий, історію, географію із статистикою, угорську мову та літературу, німецьку мову та літературу, рідну мову та літературу, природознавство, фізику, хімію, математику, бухгалтерію, основи народного господарства і хімічної та машинної промисловості, краснопис, малювання, співи, гімнастику і військову справу. Факультативно вивчали латинську, англійську і французьку

мови та музику. До такої школи можна було вступити після закінчення 4-х класів початкової школи. У горожанських школах хлопці навчалися 1 рік, а дівчата – 4 роки.

На розвиток освіти в Закарпатті негативно вплинули шкільні реформи, які почав проводити уряд Марії-Терези, згідно з «Положенням про виховання і шкільну справу в Королівстві Угорщини і приєднаних до нього областях». Угорське королівство було поділене на дев'ять шкільних округів на чолі з окружним королівським директором. Закарпаття було виділене в окремий шкільний округ із центром в Ужгороді. У 1791–1792 рр. приймають закон, за яким усі школи Закарпаття переводилися на угорську мову навчання².

У Східній Галичині та Закарпатті у 1848–1849 рр. почали виникати недільні школи – «читальні для дорослих», у яких вивчали математику, українську мову і літературу, природознавство, географію тощо. У Східній Галичині діяло 60 недільних шкіл, у Закарпатті – 9. Згодом ці школи опинилися під впливом церкви.

Діти заможних українців могли здобути середню освіту в гімназіях, але їхній вступ усіляко обмежували. Навчальні середні заклади, які існували в Галичині ще за часів Речі Посполитої, було переведено на латинську і німецьку мови навчання. З 1811 р. існувало два типи гімназій: шестикласні в університетських і п'ятикласні в інших містах. Істотних відмінностей між ними не було, різниця полягала в кількості годин, що відводилися на кожний навчальний предмет. Навчання здійснювалося німецькою мовою, деякі предмети викладали польською, половину тижневих годин відводилося на вивчення латинської мови.

Відомо, що, крім Львівської Академічної гімназії, у 1880–1890-х рр. гімназії були відкриті в Перемишлі (1887), Коломиї (1893), в Тернополі (1898). Як правило, у великих містах існували класичні гімназії з вивченням грецької і латинської мов та реальні – без вивчення класичних мов. Навчання тривало 8 років.

Вищу освіту давали Львівський університет (1661), Реальна (торговельна) (1817) і Технічна (1844) академії у Львові, Чернівецький ліцей (1826), а з 1875 р. Чернівецький університет. У Чернівецькому ліцеї діяло два факультети: філософський і теологічний. Тут готували виключно духовенство.

На початку XIX ст. **Львівський університет** у результаті освітньої реформи австрійського уряду (1805) став ліцеєм. З 1808 р. тут було припинено викладання українською мовою. У 1817 р. Львівський ліцей знову одержав статус університету, йому було присвоєно ім'я імператора Франца І. Навчання в університеті тривало чотири роки, на філософському відділенні – три. Діяло 4 факультети: філософський, теологічний, юридичний і медичний. Викладання велося латинською, німецькою і польською мовами. Українців допускали в основному на теологічний факультет, який готував сільських священиків. Так, на початку 40-х років на всіх факультетах навчалось 1184 студенти, серед яких було лише 400 українців.

Крім Львівського університету, на Західній Україні діяв ще один університет у Чернівцях, заснований відповідно до цісарського наказу від 30 вересня 1875 р. з нагоди 100-річчя приєднання Буковини до Австрії. Університет засновано на кошти краю у приміщенні учительської семінарії. Викладання і діловодство велися німецькою мовою. Діяли три факультети: теологічний, юридичний, філософський.

Першим ректором університету було обрано відомого політичного діяча свого часу депутата буковинського сейму й австрійського парламенту К.Томашука, який доклав багато зусиль, щоб відкрити в Чернівцях університет.

У 1918 р. Чернівці захопили румуни і почали проводити свою політику щодо освіти. Університет перетворили на румунський, скасували українські кафедри, різко зменшилася кількість студентів-українців.

У різні роки в університеті навчалися і галичани, зокрема, Іван Франко, Лесь Мартович, Денис Лукіянович, захистив докторську дисертацію з української мови Олександр Колесса.

Першу вчительську семінарію було відкрито на Закарпатті у 1793 р. при нормальній школі в Ужгороді, але вона утримувалась на кошти місцевого населення і не була самостійною. На початку XX ст. в Закарпатті працювали 3 учительські семінарії, а в Східній Галичині – 14.

Учительство на західноукраїнських землях докладало чимало зусиль, щоб організувати свої сили в боротьбі за національну школу. Зокрема, у 1881 р. у Львові засновано «Руське

товариство педагогічне», яке в 1912 р. було перейменовано на «Українське педагогічне товариство», а в 1926 р. дістало назву «Рідна школа – Українське педагогічне товариство». У 1905 р. народних учителів Галичини й Буковини об'єднала *«Взаїмна поміч українського вчительства»*, а 1908 р. створено товариство середньошкільного учительства *«Українська громада»*.

3. РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДУМКИ

Педагогічна думка України ХVІV- поч. ХХ ст. представлена відомими діячами громадсько-педагогічної думки. Зупинимось стисло на розгляді основних проблем та ідей найбільш відомих українських письменників та громадських діячів.

Григорій Сковорода (1722–1794) – видатний мандрівний філософ, поет, педагог, проповідник. Народився у с. Чорнухи Лубенського повіту на Полтавщині в козацько-селянській родині **3 грудня 1722 р.** Початкову освіту отримав у сільській школі та мандрівних дяків. **1734-1741, 1744-1745, 1751-1753 рр.** – навчання в Києво-Могилянській академії, **1741-1744 рр.** служив співаком придворної капели у Петербурзі, а потім у складі польської місії (**1745-1750**), перебував в Угорщині, мандрував по Австрії, Словенії, Польщі, Італії, Німеччині; 1751-1754 – обіймав посаду учителя поетики Переяславського колегіуму; домашній учитель поміщика С. Томари (1757-1759); викладач Харківського колегіуму (**1759-1769**); **1769-1794 рр.** – мандрує селами Лівобережної України, сусідніми областями Росії, пише свої філософські діалоги, усно і письмово розповсюджує просвітницькі ідеї. Помер Г. Сковорода **9 листопада 1794 р.** в с. Іванівна. Перед смертю попросив, щоб на його могилі не ставили хреста, а написали: **«Світ ловив мене, та не спіймав»**. Педагогічні погляди Сковорода висловив у діалогах, віршах, байках, притчах, листах (найбільше їх написав своєму улюбленому учневі – Михайлу Ковалинському). Проблемам виховання присвячені його притчі *«Благородний Єродій»*, *«Убогий жайворонок»*, *«Харківські байки»*. Виразник ідей гуманізму і просвітництва, Сковорода вбачав в освіті засіб моральної перебудови світу, створення справедливого суспільства. Його ідеалом була «істинна», справжня людина, що знаходить своє покликання і щастя у «спорідненій» праці.

Тарас Шевченко (1814-1861) – борець за освіту народу, борець за викладання рідною мовою (*«У школі нас усього, усього, що тільки є, навчають, окрім своєї рідної мови. О, школо, школо, як би тебе швидше перешколити»*). Шевченко започаткував педагогічні ідеї в низці поетичних творів: *«Наймичка»*, *«І мертвим, і живим...»*, *«Щоденнику»*, *«Музикант»*. У 1861 р. Шевченко випустив у Санкт-Петербурзі *«Буквар»*.

Пантелеймон Куліш (1819-1897) – відомий український просвітитель, історик, педагог, фольклорист. П. Куліш уперше видав своїм новим правописом (*«кулішівкою»*) *«Граматку»* (1854), заснував власну друкарню. Педагогічні погляди виклав у творах: *«Збірник праць комісії для видання пам'яток новітнього письменництва»*, *«Спогади про Шевченка»*, поезіях – *«Дзвін»*, *«Досвітки»*, *«Хуторна поезія»* та ін.

Памфіл Юркевич (1826-1874) – видатний філософ, педагог. Освіту одержав у церковній школі при домі батьків, Переяславському училищі, Полтавській і Київській духовних семінаріях. Викладач Київської духовної семінарії (1851-1861), викладач Московського університету (1861-1869), у 1869-1874 – декан історико-філологічного факультету університету. Його праці *«Читання про виховання»* (1865), *«Курс загальної педагогіки з додатком»* (1869), *«Загальні підстави методики»* (1865), *«План і сили для початкової школи»* (1870), *«Ідеї та факти з історії педагогіки»* (1870), *«Майбуття звукової методи»* (1872).

Микола Корф (1834-1883) – видатний земський педагог-просвітитель, громадський діяч. Створив навчальні підручники і посібники для учнів та вчителів – *«Наш друг»* (читанка, 1871).

Михайло Драгоманов (1841-1895) – український публіцист, історик, літературознавець, фольклорист, економіст, громадський діяч. Педагогічні погляди виклав у працях: *«Земства і місцевий елемент у навчанні»*, *«Про педагогічне значення малоросійської мови»*, *«Чудацькі думки про українську народну справу»* (1891).

Борис Грінченко (1863-1910) – невтомний борець за створення національної школи в Україні, педагог-новатор. Написав багато оповідань про школу і виховання, – на основі власної педагогічної діяльності: *«Сестриця Галя»*, *«Сама, зовсім сама»*, *«Без хліба»*, *«Екзамен»*,

«Непокірний», «Украла», «Панько», «Ксенія», «Дзвінок», «Олеся» та ін.. Свої педагогічні ідеї він розкрив у численних теоретичних працях «Народні вчителі і українська школа», «Яка тепер народна школа на Україні» (1896), «Якої нам треба школи» (1905), «Перед широким світом» (1907); видав 4-томний тлумачний «Словник української мови» (1907-1909), видав «Українську граматику до науки читання й писання» (1907), написав підручник «Рідне слово» (1917, вийшла друком).

Марія Грінченко (1863-1928) – дружина Б. Грінченка, знана як письменниця Марія Загірна. Написала низку брошур, навчальних книг, статей: «Як вигадано машинам їздити», «Добра порада», Оповідання про ліки від сказаної хвороби, «Страшний ворог. Книжка про горілку» (1894-1900), читанка «Наша рідна мова» (у 2-х книгах).

Олександр Духнович (1803-1865) – закарпатський педагог, письменник, просвітитель, громадський діяч і педагог. Першим у Закарпатті склав шкільні посібники: буквар «Книжица читальная для начинающих» (1847), «Краткий землепис для молодых русинов» (1851), «Народная педагогия в пользу училищ и учителей сельских» (1857).

Іван Ставровський (1822-1878) – закарпатський педагог, написав твір «Педагогия» (1846). Цей твір І. Ставровський написав за 11 років до появи «Педагогии» Духновича, але його так і не було надруковано, і знайдено аж через 120 років написання. Вона складалася із вступу, двох частин і 53 параграфів (1 розділ – «Розвиток сил тілесних», 2 розділ – «Розвиток сил духовних»).

Юрій Федькович (1834-1888) – буковинський педагог, письменник. У 1863 р. видав пісенник для початкових шкіл «Співанник для господарських діточок», а в 1866 р. склав «Буквар для селянських дітей на Буковині», написав статтю «Про школу і шкільні підручники» і понад 60 прозових творів для дітей морально-дидактичного характеру: «Бідний Михась», «Чортівська бочка», «Бідолашко» та ін.

Іван Франко (1856-1916) – видатний поет, драматург, прозаїк, історик, педагог, публіцист, філософ, культуролог, політолог, українознавець, фольклорист, мовознавець, етнограф, теоретик літератури, театру і мистецтва, перекладач. Педагогічні ідеї виклав у працях: «Освіта народу в Галичині», «Педагогічні невігласи», «Чого хоче Галицька робітницька громада?», «До питання про культурну історію Західної України XVII-XVIII ст.», «До історії освіти в Галичині», «Нарис історії українсько-руської літератури». Написав художні оповідання про школу, вчителя: «Малий Мирон», «Червоне писання», «Олівець», «Грицева шкільна наука», «Наші народні школи та їх потреби», «Емерик Турчинський», «Борис Граб», «Учитель» та ін.

Леся Українка (1871-1813) – видатна українська письменниця. У нарисі «Школа», «Волинські образки» (1895) описала стан волинських народних шкіл, написала підручник «Стародавня історія східних народів», ідеального вчителя змальовує в поемах: «Над морем», «Жаль», «Дружба», пише про бідних дітей.

Микола Пирогов (1810-1881) – відомий російський і український педагог, лікар. Працював в Україні опікуном Одеського (1856-1858) та Київського (1858-1861) навчальних округів. Написав низку статей і праць: «Про недільні школи» (1863), «Чого ми бажаємо» (1858), «Погляд на загальний статут наших університетів» (1861), «Зауваження на проект загального статуту імператорських російських університетів» (1862), «Університетське питання» (1862), «Питання життя» (1856) та ін.

Культурно-освітні діячі гуртка «Руська трійка»: **Маркіян Шашкевич** (1811-1843), **Іван Вагилевич** (1811-1866), **Яків Головацький** (1814-1888) – видали рідною мовою альманах «Русалка Дністрова» (1837), впорядкували рукописну збірку «Син Русі» (1833). І.Франко членів «Руської трійці» назвав *«першими будителями народного духу в Галичині»*.

Йосиф Левицький (1801-1861) – культурно-освітній діяч і педагог. У 1830 р. у Галичині видає «Граматику руської або малоруської мови у Галичині», друкує наукові розвідки та підручники для галицьких початкових шкіл – букварі, арифметику, посібники з мови, пише багато статей з питань виховання.

Микола Костомаров – борець за національну ідею, незалежність і освіту («Народна освіта – всьому голова, всьому основа»). Автор праці «Книга буття українського народу», один із засновників «Кирило-Мефодіївського товариства».

Павло Грабовський (1864-1902) написав педагогічні статті «Про розвиток шкільної освіти в Охтирському повіті Харківської губернії», «Дещо про освіту на Україні», «Дещо у справі жіночих типів». У віршах «Трудівниця», «До дітей», «До школи» змальовує вчительське і дитяче життя.

Михайло Коцюбинський (1864-1913) пише публіцистичні статті «Шкільні справи», художні твори про дітей – «Подарунок на іменини», «Ялинка», «Маленький грішник» та ін.

Степан Васильченко (1879-1932) написав педагогічні праці: «Народна школа і рідна мова на Україні», «Записки учителя», «Записки із життя сільських учителів» та ін.. Художні твори – «Над россю», «З самого початку», «Божественна Галя», «Гріх», «Вечеря», «Мій шлях» та ін.

Тимофій Лубенець (1855-1936) – народний учитель, викладач гімназії, інспектор Київського навчального округу. Його праці: «Педагогічні бесіди» (1908-1913), «Про наочне викладання» (1911), «Граматика», «Читанка» (1883), «Зернинка», «Керівництво до «Зернинки», «Рідна нива», «Буквар», «Читанка», «Завдання для самостійних письмових вправ», «Збірник арифметичних задач та методичне керівництво до нього».

Христина Алчевська (1841-1920) – видатна діячка народної освіти і педагог. Народилася в м. Борзні на Чернігівщині, в сім'ї вчителя повітового училища. Написала книги: «Що читати народові?», «Книги дорослих», «Програма з усіх предметів для дорослих і малолітніх учнів», «Посібник для дорослих», «Каталог книг», «Каталог навчальних посібників», цікаві брошури і статті: «Історія відкриття школи в селі Олексіївці Михайлівської волості», «Піврічний ювілей» (про історію Харківської недільної школи), «Драматичні твори. Як їх розумів народ», «Островський у застосуванні до читання в народі», «Лермонтов на селі (читання для народу)», «Передумане і пережите» (щоденник, листи і спогади) та ін.

Михайло Максимович (1804-1873) – просвітитель, педагог, вчений-енциклопедист, історик та літератор. Був ректором Київського університету, вперше ввів до університетської програми викладання стародавньої російської літератури і фольклору, зокрема українського. Опублікував багато наукових робіт з ботаніки, досліджував «Слово о полку Ігоревім», яке переклав на сучасну йому українську і російську мови; написав ряд робіт з російського, українського, давньоруського мовознавства і загальнослов'янської філології; видав книги літературно-історичного альманаху «Киевлянин» (1840-1841), у яких опублікував кілька власних статей з історії Києва; видав альманах «Денница» та «Украинец» тощо.

Василь Каразін (1773-1842). Брав активну участь у реорганізації народної освіти. Саме йому належить ідея створення Міністерства народної освіти (1802). Він брав безпосередню участь у створенні таких життєво важливих для шкільної реформи документів. Заснував школу для селянських дітей, збирав кошти на відкриття Харківського університету, надавав велику допомогу в його організації.

Почесне місце в пантеоні видатних діячів, які збагатили науково-педагогічну думку цього періоду були П. Котляревський, І. Глібов, М. Сумцов, О. Музиченко, С. Ананьїн, М. Ланче, О. Флеров, В. Верховинець та багато інших.

Костянтин Дмитрович Ушинський (1824-1870) народився 19 лютого 1824 р. в с. Богданка на Чернігівщині. Його батько – Дмитро Григорович перебував на військовій службі, брав участь у Вітчизняній війні 1812 р. У 1820 р. за станом здоров'я пішов у відставку і працював службовцем у різних установах Тули, Полтави, Олонця, Вологди, Петербурга та повітовим суддею в м. Новгороді-Сіверському Чернігівської губернії. Вихованням сина спочатку займалася мати – Любов Степанівна. Вона померла, коли Костянтину було 11 років. Про неї він зберіг найтепліші спогади. Дитячі роки Ушинський провів у м. Новгороді-Сіверському, де вчився в гімназії, потім закінчив юридичний факультет Московського університету.

К. Ушинський відбувся як видатний учений, висококваліфікований викладач, професор, педагог-демократ, реформатор шкільної справи, письменник, автор шанованих у народі

навчальних книг для дітей, вчитель-гуманіст, патріот, корифей світової і вітчизняної педагогічної думки. Хоча Ушинський писав російською мовою, упорядковував посібники для російської народної школи, проте він ніколи не цурався свого народу, своєї батьківщини – України, палко любив її. У приватному листі до відомого педагога і свого приятеля Л. Модзалевського від 09.12.1863 р. Ушинський називає себе **українцем**.

У 27-річному віці Костянтин Дмитрович одружився з Надією Семенівною Дорошенко. У них було п'ятеро дітей – Павло, Володимир, Костянтин, Віра і Надія. Перебуваючи за кордоном у відрядженні (1862 – 1867), Ушинський зустрівся і подружився з М. І. Пироговим, який давав йому поради у лікуванні (поганий стан здоров'я виник через конфліктну ситуацію з начальством Смольного інституту шляхетних дівчат у 1862 р.). Педагог відвідав Швейцарію, Німеччину, Італію, Францію. У Німеччині Ушинський мав бесіду з імператрицею Марією Олександрівною, яка доручила йому викласти свої погляди на характер виховання спадкоємця російського престолу, що він і зробив, написавши свої роздуми на 14 сторінках. Повернувшись додому, він пережив велику трагедію – смерть старшого сина Павла (нещасний випадок на полюванні), що значно погіршило стан його здоров'я. Їдучи на лікування в Крим, він застудився в дорозі і помер 22 грудня 1870 р. в Одесі. Поховано його в Києві на території Видубицького монастиря. Кращих вчителів України і Росії нагороджують медаллю К. Ушинського.

К. Ушинський написав низку науково-педагогічних праць і статей : «Про користь педагогічної літератури», «Три елементи школи», «Про народність у суспільному вихованні», «Шкільна реформа в Північній Америці» (1857 – 1858), «Праця в її психічному і виховному значенні» (1861), «Недільні школи», «Рідне слово» (стаття, 1861), «Проект учительської семінарії» (1861), «Педагогічна подорож до Швейцарії» (1862), «Дитячий світ» (підручник, 1861), «Рідне слово» (підручник, 1864); «Людина як предмет виховання» (1864 – 1870), «загальний погляд на виникнення наших народних шкіл» (1870) та ін.

Характерні **рис**и світогляду К. Ушинського: демократизм, гуманізм, релігійність («християнська релігія – основа моралі й виховання»).

Зміст діяльності і творчості Ушинського передано у таких його словах: *«Дати якнайбільше користі своїй вітчизні – ось єдина мета мого життя, і саме до неї я повинен спрямувати всі свої здібності»*. **Короткі біографічні дані:** **19.02.1824** (за іншими даними **1823 р.**) – народився в Тулі. **1835-1840** – навчання в Новгород-Сіверській гімназії. **1840-1844** – студент юридичного факультету Московського університету. **1844-1846** – підготовка до магістерського екзамену. **1846-1849** – професор Ярославського Демидівського ліцею. **1850-1854** – служба у міністерстві внутрішніх справ. **1851** – одружився з Н. С. Дорошенко. **1854-1859** – викладач та інспектор Гатчинського сирітського інституту. **1859-1862** – інспектор класів Смольного інституту шляхетних дівчат. **1862-1867** – перебування за кордоном (Австрія, Швейцарія, Бельгія, Франція, Німеччина). **1867-1870** – повернення в Україну (Київ, Одеса, Крим). **22.12. 1870** – помер в Одесі, похований у Видубицькому монастирі Києва.

Загальнопедагогічні ідеї.

1. Проблема педагогічної науки: а) *«педагогіка перебуває ще не тільки у нас, але й скрізь в повному немовляцтві»;* б) універсальна педагогічна праця Ушинського «Людина як предмет виховання (Досвід педагогічної антропології)» розробку загальних основ педагогіки ставить на такий широкий фізіологічний, психологічний, філософський, соціально-історичний ґрунт, досягти якого не вдалося тоді ще жодному педагогу у європейській педагогіці XIX ст.; в) педагогіку Ушинський визначив як теорію виховання; г) виховання має свої об'єктивні закони (*«Якщо педагогіка хоче виховувати людину в усіх відношеннях, то вона повинна насамперед узнати її також в усіх відношеннях»*); д) ставлення педагогічної теорії до практики навчання (*«Сама педагогічна практика без теорії – те саме, що знахарство в медицині. Нема такого педагога – практика, в якого не було б своєї, хоч крихітної, хоч туманної теорії виховання, і нема такого сміливого теоретика, який би час від часу не оглядався на факти»*); е) педагогіка – мистецтво, педагогічна майстерність метою має творче, найбільш уміле застосування в практиці теоретичних положень педагогіки; є) важливість педагогічної літератури, яка: знайомить із психологічними спостереженнями багатьох розумних і досвідчених педагогів та

засобами досягнення мети виховання; сприяє обміну досвідом, встановлює правильні вимоги щодо виховання; є потрібною для батьків; ж) «визначення мети виховання – кращий пробний камінь будь-яких філософських, психологічних і педагогічних теорій»; з) виховання у вузькому розумінні слова (навмисна виховна діяльність – школа, вихователь, наставники) і виховання у широкому розумінні слова (плюс ненавмисні джерела: природа, сім'я, суспільство, народ, релігія, мова); и) педагогіка повинна спиратися на широке коло «антропологічних наук» – анатомію, фізіологію, патологію людини, психологію, логіку, філософію, географію, статистику, політичну економію, історію виховання.

2. Проблема цілей виховання. Педагогічна діяльність вимагає чіткого визначення мети : *«якщо ми хочемо досягнути будь-якої мети вихованням, то повинні перш за все усвідомити цю мету».*

3. Проблема єдності виховання і навчання: *«вихованню приділяється головне місце, навчання мислиться як його складова і підпорядкована частина»; «формування особистості дитини в цілому, розвиток її характеру і зміцнення волі, нагромадження звичок і навичок становлять той капітал, на проценти з якого живе і розвивається людина».*

4. Проблеми єдності розумової і фізичної праці: фізична праця сприяє розуму, а розумова – допомагає більш грамотно ставитись до розвитку тілесних сил; *«людина народжується для праці».*

5. Принцип народності виховання: а) «Виховні ідеї кожного народу пройняті національністю більше ніж що-небудь інше, пройняті до того, що неможливо й подумати перенести їх на чужий ґрунт»; б) «Чим повніше і розумніше школа буде будувати свою роботу на основах народності, тим ближче стане вона до життя свого народу і буде краще виконувати своє завдання – готувати патріотів»; в) «Народ без народності – тіло без душі». У своїй праці «Про народність у суспільному вихованні» Ушинський доводить такі позиції: загальної системи народного виховання для всіх народів немає не тільки окремо на практиці, а й у теорії; у кожного народу своя особлива національна система виховання, а тому запозичення одним народом у іншого виховних систем є неможливим; виховання йде лише тим шляхом, який прокладає сам народ та його великі люди; науку не треба плутати з вихованням, вона загальна для всіх народів. Виходячи з принципу народності, Ушинський **ставив вимоги до виховання:** самобутність, побудована на національно-народній основі; народність; загальнодоступність школи, обов'язковість навчання; керівництво з правою освіти самим народом; забезпечення гармонійного розвитку дітей; здобуття реальної освіти; **рідна мова** (*«Мова народу створена самим народом», «Це найкращий цвіт усього його духовного життя, який ніколи не в'яне і вічно знову розпускається», «Коли зникає народна мова, - народу нема більше»*); формування високоморальної людини; рівність прав на освіту чоловіка і жінки.

6. Ідея загального навчання: прилучення села до культури; відкриття народних шкіл у селах; право на освіту – природне право кожної людини.

Дидактичні погляди. Дидактику Ушинський поділяє на загальну і спеціальну. **Загальний курс дидактики становить:** 1) правила навчання чого б то не було; 2) правила навчання і розвитку дітей до набування грамотності, куди ввійдуть фребелівські ігри і заняття; 3) правила навчання грамоти і введення дітей у книжне навчання; 4) загальний план усього навчання з раціональним впровадженням цього плану. **Спеціальна дидактика** подає правила викладання окремих наук (за працею «Людина як предмет виховання»).

Дидактичні ідеї Ушинського:

1) Аналізуючи дві теорії освіти, що існували в той час – *формальну* (розвиток пам'яті, уваги, мислення, мови) і *матеріальну* (вивчення матеріалу навчальних предметів), виступав за розумне поєднання у навчанні обох теорій освіти.

2) Ступені пізнання: а) споглядання предметів і явищ при допомозі органів чуттів; б) переробка у свідомості образів, отриманих із зовнішнього світу шляхом порівняння; в) перевірка достовірності отриманих знань на досвіді, в житті.

3) Дві стадії навчання: А. а) живе сприймання дітьми матеріалу (слово, образи); б) під керівництвом учителя учні співставляють, розрізняють, порівнюють отримані образи предметів і явищ і цим шляхом виробляють попередні поняття про них; в) додаткове пояснення учителем

усіх понять, виділення основного, приведення знань в систему. Б. а) узагальнення учителем викладеного ним матеріалу з участю учнів; б) робота по закріпленню отриманих знань і навичок.

4) Причини неухважності: фізичні (жарко в кімнаті, мало кисню, довга нерухомість тіла, переповнення шлунка, сильна втома взагалі) і моральні (монотонність і одноманітність звуків викладання, рутинність наставника). *Способи формування уваги і уважності:* посилення вражень шляхом підвищення голосу, підкреслення інтонаційно слів; тиша в класі, часте звертання до учня, правильна постановка запитань до класу, вправи на увагу; заходи проти неухважності : увага самого наставника до своєї справи, класний спів, тілесний рух, невелика класна кімната; цікавість викладання.

5) Ідея педагогічної переробки здобутків науки у навчальних цілях, психолого-педагогічні основи цієї переробки: а) логічне спрощення людством досвіду; б) побудова навчального матеріалу у строгій відповідності з логікою науки; в) зведення всіх навчальних предметів в єдину систему знань з метою вироблення в учнів цілісного світогляду. *Принципи відбору змісту навчального матеріалу для школи:* 1) відповідність змісту освіти рівню розвитку науки; 2) важливість і значення для життя людини кожного знання, що дається в школі; 3) врахування вікових можливостей дітей при побудові учбового курсу; 4) народність навчального курсу, тобто переважне вивчення батьківщини в школі.

6) Функції навчання: а) *освітнє завдання* – забезпечення найкоротшим і найлегшим шляхом засвоєння дітьми знань; б) *виховнє завдання* вироблення світогляду й переконань; в) *розвиваюче завдання* – розвиток пізнавальних здібностей, пам'яті, мислення, уяви, уваги («розвиток і навчання повинні йти рука в руку, не випереджаючи одне одного»).

7) Дидактичні принципи: (термін «принципи» Ушинський не вживає, а називає їх «необхідними умовами будь-якого викладання» (своєчасність, поступовість, органічність, постійність, твердість засвоєння, ясність, самодіяльність, відсутність надмірно легкого і важкого, моральність і корисність). Аналізуючи дидактичні твори Ушинського, можна виділити такі основні принципи навчання: свідомості і активності, наочності, послідовності, міцності знань, зв'язку навчання з життям, емоційності. **Основними засобами наочного навчання Ушинський вважав :** 1) предмети в натурі; 2) моделі; рисунки та інші наочні посібники; 3) ілюстративні роботи (виготовлення креслень, малюнки).

8) Організаційні форми навчального процесу : а) *Ушинський визначив риси, які характеризують хороший урок :* уміння рельєфно викласти основну думку уроку; логічний зв'язок нових знань із старими; забезпечення якомога більшої зацікавленості і активності учнів; осмислення і міцне оволодіння знаннями; наявність зразкового порядку і дисципліни; б) Ушинський виділив такі типи уроків : змішаний, усних і практичних вправ, письмових вправ, оцінки знань, повідомлення нових знань; в) Ушинський виділяв три послідовно пов'язані між собою структурні частини уроку : здійснення свідомого переходу від пройденого до нового; розв'язання основного завдання уроку; підведення підсумків.

9) Методи навчання: синтетичний, аналітичний. Методи усного викладу: прийом догматичний, або пропонуючий; прийом сократичний, або запитальний; прийом евристичний, або такий, що дає завдання; прийом ахроматичний, або викладаючий.

10) Навчальні книги для учнів початкової школи: «Рідне слово»(книга перевидавалась 150 разів), «Дитячий світ»(перевидано 70 разів). К. Ушинський хороший підручник назвав *«фундаментом хорошого викладання»*. *Вимоги до підручників :* відповідність виховним і освітнім цілям школи ; відповідність дидактичним правилам, що становлять основу розумно організованого процесу навчання ; включення доступного дитячому розумінні змістовного матеріалу з життя природи і суспільства ; описання предметів і явищ повинно бути вірним, зрозумілим, по можливості повним (хоч і коротким), конкретним і яскравим ; сприяти вихованню в учнів певних моральних понять і переконань; збуджувати допитливість дітей, інтерес до подальшого самостійного вивчення предмета ; бути ілюстрованим .

11) Час початку навчання : «Православна церква допускаючи дітей до сповіді в 7 років, згідно з фізіологією і психологією визнає цей рік дитячого віку закінченням дитинства і

початком юнацтва, натякаючи на початок розвитку самосвідомості в дітей. Початок юнацтва має бути одночасно й початком правильного навчання.»

Виховання і гармонійний розвиток особистості. Проблеми виховання гармонійно розвинутої особистості К. Ушинський розглядав у таких творах «Людина як предмет виховання», «Педагогічна подорож до Швейцарії», «Праця в її психічному і виховному значенні», «Дитячий світ» та ін. Розглянемо виховні ідеї Ушинського :

1. Вся діяльність школи має бути підпорядкована виховним завданням («Тільки людина, в якій розум добрий і серце добре, цілком хороша і надійна людина»). Гармонійно розвинута особистість (за Ушинським) – це людина, у якій поєднані розумова зрілість, моральна досконалість і фізична розвиненість.

2. Виховання має виробляти в учнів такі якості: любов до батьківщини, гуманність, працьовитість, правдивість, почуття відповідальності, дисциплінованість, естетичне почуття, тверду волю і твердий характер. «Виховання повинно просвітити свідомість людини щоб перед її очима лежала чітка дорога добра».

3. Шість основних вихователів: навчання, праця, гра, природа, життя, релігія. Засоби морального виховання: зміст всіх навчальних предметів, рідна природа, середовище та оточення, в якому перебуває учень після уроків.

4. Про важливість гри у вихованні: «для дитини гра – дійсність, і дійсність значно цікавіша за ту, що її оточує»; «гра є вільна діяльність дитини ... у ній формуються всі сторони душі людської, її розум, її серце, її воля».

5. Виховне значення праці. «Виховання, якщо воно бажає щастя людині, повинно виховувати її не для щастя, а готувати до трудового життя», «Праця – не гра і не забава, вона завжди серйозна і важка», «Виховання повинно завжди не тільки розвинути розум людини, але повинно запалити в ній жадою серйозної праці, без якої життя її не може бути ні достойним, ні щасливим». Вимоги до дитячої праці: посильність праці (навчання), чергування видів праці, відповідність віковій дітей, самостійний характер.

6. Методи морального виховання: 1) *особистий приклад* («приклад дітей більше впливає на дитину, ніж приклад дорослих»); 2) *переконання* («переконує не тільки слово, переконує особистий приклад учителя і той моральний досвід якого набуває дитина»); 3) *вправи* (формування звички) : «гарна звичка – це моральний капітал ... , капітал цей зростає безперервно, і процентами з цього користується людина все своє життя ...»; 4) *методи стимулювання поведінки* (попередження, заохочення і покарання): «педагог повинен не забувати, що коли відзначення і покарання залишається й досі необхідним для дітей, то це доводить тільки недосконалість мистецтва виховання»; з усіх заходів покарання прийнятими є попередження, зауваження, низька оцінка поведінки; матеріальні винагороди учнів – антипедагогічний захід. **Основні фактори формування дисципліни:** а) розумно організована класна діяльність, що забезпечує зайнятість роботою кожного учня; б) намагання зробити заняття цікавими для дітей; в) серйозне і старанне ставлення вчителя до роботи і свого предмету; г) любов дітей до вчителя, що виключає страх перед ним.

7. Естетичне виховання : 1) животворчий вплив на формування естетичних почуттів чинить праця («людина зобов'язана праці хвилинами насолоди»); 2) завдання естетичного розвитку людини – виховання прекрасних сторін мистецтва взагалі, художньої літератури і краси рідної мови; 3) участь дітей у хоровому співі («Якщо заспіває школа – заспіває країна»); 4) виховання народними звичаями і святами.

8. Фізичне виховання: 1) створення умов сприятливого фізичного розвитку : нормальне харчування і сон; відповідний режим дома і в школі; фізична праця на свіжому повітрі; медичний нагляд; гімнастичні вправи та ігри; використання природних факторів (повітря, вода) та ін.; 2) у книзі «Дитячий світ» подаються відомості про будову організму людини, приклади її фізичного загартування.

Про вчителя і його підготовку. Ось деякі вислови К. Ушинського про педагога:

1. «Учитель повинен любити свою професію, з почуттям відповідальності ставитися до «високого покликання педагога», до педагогічної справи, від якого багато в чому залежить майбутнє народу і щастя батьківщини».

2. «Якщо художник і скульптор відображають життя в фарбах, на полотні, в мармурі, а композитор – в музичних образах, то мистецтво учителя формує духовне обличчя самої людини».

3. «Учителя не можна замінити ніякими книгами і підручниками, ніякими технічними засобами навчання, бо крім знань, він передає дітям частину своєї душі, спрямовує її духовний розвиток».

4. Його справа [вчителя], скромна зовнішньо – одна з найбільших справ історії.

5. «У вихованні все повинно ґрунтуватися на особистості вихователя ... Ніякі статuti і програми, ніякий штучний організм закладу, як би хитро він не був придуманий, не може замінити особистості у справі виховання».

6. «Якщо медикам ми довіряємо наше здоров'я, то вихователям ввіряємо моральність і розум наших дітей, ввіряємо їхню душу, разом з тим і майбутнє нашої вітчизни».

7. «Вчитель має бути освіченим, знати свою справу, бути завжди зацікавленим в удосконаленні своїх знань і педагогічної майстерності, пошуках наукових основ своєї роботи».

8. «Вихователь – не чиновник, а якщо він чиновник, то він не вихователь». «Особа вихователя означає все у справі вихователя».

У статті «Проект учительської семінарії» К. Ушинський розробив цікавий і змістовний план створення вчительських семінарій у невеликих містах і селах деякі положення з цього проекту :

- вивчення таких навчальних предметів : російська мова і література, історія, географія, природознавство, арифметика, креслення, малювання, каліграфія, співи, ручна праця, психологія, педагогіка, методика початкового навчання;

- для проходження педагогічної практики семінаристами при кожній учительській семінарії має бути своя зразкова початкова школа;

- після закінчення семінарії випускники її повинні пройти річне педагогічне стажування, і тільки після цього їм присвоюється звання вчителя.

Учительські семінарії передбачались для підготовки вчителів початкової школи. Для підготовки вчителів середньої школи і викладачів педагогіки вчительських семінарій Ушинський радив відкривати педагогічні факультети при університетах.

Ушинський досить позитивно ставився до проведення учительських з'їздів, зборів і нарад. Він різко негативно ставився до обмеження прав жінок, і тим більш, до заборони їм займатися педагогічною роботою. Працюючи в Смольному інституті шляхетних дівчат, він відкрив для вихованок педагогічний клас. Ушинський наполягав на рівній з чоловіками оплаті праці жінок - учительок.

Питання для самоконтролю:

1. Які особливості розвитку української освіти у часи влади Російської та Австро-Угорської імперій?
2. Які університети з'являються на території України в XIX ст.?
3. Коли було засновано Львівський університет?
4. Назвіть факти, які свідчать про русифікації шкільної справи в Україні.
5. Який стан освіти на західноукраїнських землях у XVIII – поч. XX ст.?
6. Для яких шкіл Тарас Шевченко написав «Буквар»?
7. Назвіть актуальні педагогічні ідеї К. Д. Ушинського?
8. Яку просвітницьку діяльність вела Х. Алчевська?
9. Про які школи розповідає у нарисі «Волинські образки» Леся Українка?
10. Зазначте педагогічні ідеї О. Духновича?
11. Які актуальні педагогічні ідеї Б. Д. Грінченка?

ТЕМА 17. Розвиток освіти і педагогічної думки України у XX-поч. XXI ст.

Інформаційний матеріал

Мета лекції – сформувати у студентів системне уявлення про розвиток освіти і педагогічної думки України у XX – початку XXI ст., зокрема про національне шкільництво, українізацію, гуманізацію та демократизацію освіти. Розвинути здатність аналізувати історичні та сучасні педагогічні практики, оцінювати їхній вплив на формування національної школи та збереження національної ідентичності. Сприяти усвідомленню значущості історичного та сучасного педагогічного досвіду для професійного розвитку майбутнього вчителя музичного мистецтва.

Опорні поняття: *Генеральний Секретаріат Освіти, Українська Народна Республіка, гетьманат, радянська педагогіка, українізація педагогіки колективізму, демократизація, етнізація, гуманізація, національна школа.*

План

1. Національне шкільництво і педагогічна думка в період Української революції (1917-1919 рр.).
2. Розвиток освіти і педагогічної думки у радянську добу (1919-1991 рр.).
3. Тенденції розвитку національної освіти незалежної України.

Література:

Основна: [1], [2], [10], [14], [16], [17], [19], [20].

Допоміжна: [1], [3], [6], [20], [24], [26], [27], [30], [31], [32].

ЗМІСТ ЛЕКЦІЙНОГО МАТЕРІАЛУ

1. НАЦІОНАЛЬНЕ ШКІЛЬНИЦТВО І ПЕДАГОГІЧНА ДУМКА В ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917– 1919). Лютнева революція в Російській імперії 1917 р. зняла усі обмеження, що були накладені на українське слово, школу, освіту. Українська Центральна Рад 25 лютого в своєму заклику «До українського народу» заявляла: «Закликаємо рішуче домогтися всіх прав, які тобі природно належать. А в найближчому часі права на зведення рідної мови по всіх школах, од нижчих до вищих». З 1917 р. (від Лютневої революції) до кінця листопада 1920 р. в Україні відбулося 4 зміни влади, в тому числі й в шкільній освіті.

Перший період (від часу Лютневої революції до проголошення І універсалом Центральної Ради 10 червня 1917 р. автономії України, влада Тимчасового уряду) – найважливішу роль відігравало Товариство Шкільної освіти, воно організувало Всеукраїнський з'їзд учителів (квітень 1917 р.), на якому було створено Всеукраїнську учительську спілку та Головну Шкільну Раду, що опікувалися справами освіти. Під тиском цих організацій Тимчасовий російський уряд змушений був дозволити впровадження української мови. Російська стала другою, але обов'язковою для вивчення, мовою.

Другий період – часи Центральної Ради (з 10 червня 1917 р. до 30 квітня 1918 р.) яка утворила Генеральний Секретаріат Освіти, проводилася інтенсивна робота з українізації школи, що полягала в організації навчання українською мовою, запровадженні українознавчих предметів, підготовці навчальних посібників та підручників українською мовою, відкритті нових українських шкіл та реорганізації російських в українські, підготовці вчителів-українців тощо. Українська школа будувалася на принципах єдності та наступності всіх шкіл, праві всіх на безплатну освіту, обов'язковості та світськості освіти.

У третій період (від 30 квітня 1918 р. до ліквідації Гетьманату 15 грудня 1918 р.) відбулися такі зміни: замість принципу децентралізації запроваджується централізоване управління освітою; уповільнюються темпи українізації школи. У цей час створено Академію Наук, її першим президентом було обрано Володимира Вернадського.

У четвертий період – в часи Директорії (з середини грудня 1918 р. до початку листопада 1919 р.) приймаються постанови про запровадження в Україні всенародного і

безплатного навчання, про поліпшення матеріального становища вчителів, про децентралізацію управління освітою. Було підготовлено *«Проект єдиної школи в Україні»*, який передбачав створення такої системи загальноосвітньої школи: *молодша школа (4 роки), старша школа (4 роки), колегія (4 роки)*. Перших два ступені утворювали основну школу, а третій – середню. Директорія видала декрет про державну українську мову в УНР.

Створена *Західноукраїнська Народна Республіка* у цей час надавала значної уваги становленню національної школи. Передусім було створено Державний Секретаріат Освіти і Віросповідань, законом *«Про основні улагодження шкільництва на Західній Області Української Народної Республіки»* передбачалося, що всі школи на цій території стають державними, а вчителі, що у них працюють, – державними урядовцями. Державною мовою в усіх державних школах було проголошено українську; неукраїнське населення здобуло право на школи з навчанням рідною мовою. На жаль, історичні події розгорталися так, що реалізувати ці ідеї не вдалося.

Педагогічна думка цього періоду позначена видатними досягненнями теоретиків і практиків у галузі освіти. **Михайло Грушевський (1866–1934)** – професор, видатний вчений, публіцист, громадський діяч, перший Президент України. Увійшов в історію України як один із світочів національно-визвольного та державницького руху. М. Грушевський написав серію статей для оборони української школи: *«Безглузда національна політика Росії»*; *«В справі руських шкіл і руського театру»*; *«Петербурзька Академія наук у справі знесення заборони українського слова»* (1905); *«Про українську мову та українську справу»* (1907); *«Наша школа»* (1909); *«За рідну школу»*, *«За український університет»*, *«Українці»* (1910), *«На українські теми. Батьки і діти»* (1913). Статті, розраховані на селян, друкувалися в газеті *«Село»* (1910, 1911), а згодом вийшли окремою книжкою *«Про українську мову і українську школу»*. Через усю книжку проходить думка, що *«серед усіх потреб нашого національного життя потреба рідної школи найголовніша»*. Учений дохідливо пояснює, що без рідної мови й рідної школи немислиме ні політичне, ні економічне, ані духовне життя народу.

Іван Стешенко (1873–1918) – організатор національної системи шкільництва. І. Стешенко бере активну участь у боротьбі за національну школу. У зв'язку з цим, починаючи з 1905 р., публікує серію статей мовного і національного характеру: *«Українофіли»*, *«Про так зване українофільство»*, *«Українське питання в освітленні «Громадянина»*, *«Холмська Україна і заходи до її збереження»*, *«Про українську національну школу»*, *«Історичні прорахунки і українська мова»*. Він редагує тижневик *«Сяйво»*, бере активну участь у виданні журналів *«Гедзь»*, *«Шершень»*, відновлює в Києві *«Вертеп»*.

Ідеї національної освіти присвятив себе **Іван Огієнко (1882–1972)**. Міністром освіти І. Огієнка призначили за постановою Директорії від 6 січня 1919 р. Саме на цей час припадає відкриття Академії педагогічних наук. Молодий енергійний міністр видає ряд законів: про мову, про безплатне обов'язкове початкове навчання, про вступ до українських гімназій і вищих початкових шкіл, до університету тощо. Серед основних пріоритетів концепції національної освіти УНР слід назвати такі: українізація навчально-виховного процесу в усіх закладах освіти; доступність державної української школи для всіх громадян України; дотримання перспективності у закладах освіти; всебічне забезпечення виховання патріотизму і національної свідомості вихованців; забезпечення підготовки високоосвічених і національно свідомих учительських кадрів. Педагогічна спадщина І. Огієнка досить значна. Ось деякі з його робіт: *«Українська граматична термінологія. Історичний словник української граматичної термінології з передмовою про історію її розвитку»* (1908), *«Як скласти словник»*, *«Двійне число в українській мові»* (1909), *«Шевченко як педагог»*, *«Рідна мова в українській школі»* (1917), *«Українська мова. Бібліографічний покажчик літератури до вивчення української мови»* (1918), *«Українська граматика. Ч. I.»*, *«Рідне читання. Ч. 2.»* (1918), *«Рідне писання. Українська граматика в 2 частинах»*, *«Граматика Малої Лесі»* (1935), *«Рідне слово. Початкова граматика»* (1937), *«Український правопис і основа літературної мови»* (1933), *«Українсько-російський словник початку XVII віку»* (1951) тощо.

На ниві освіти за часів УНР почесне місце посіла **Софія Русова (1856–1940)** – видатний діяч національно-визвольного руху, педагог, письменник, літературознавець, перекладач, автор

багатьох досліджень з педагогіки, історії, географії. Педагогічна спадщина Софії Русової досить велика. Ось лише кілька найважливіших її праць: «Дошкільне виховання», «Перша читанка для дорослих, для вечірніх та недільних шкіл», «Методика колективного читання», «Єдина діяльна (трудова) школа», «Практичні поради до виховання дітей», «Теорія і практика дошкільного виховання», «Соціальне виховання, його значення в громадському житті», «Дидактика», «Сучасні течії в новій педагогіці», «Нова школа», «Національна школа у різних народів», «Роль жінки в дошкільному вихованні», «Моральні завдання сучасної школи», «Мої спомини», «Середньовічні університети», «Наші визначні жінки» та ін. А ще вона аналізувала педагогічні погляди О. Декролі, Ж.-Ж. Руссо, П. Лесгафта, М. Драгоманова, зробила огляд творчості Г. Квітки-Основ'яненка, досліджувала творчість Т. Шевченка, В. Стефаніка, С. Черкасенка, О. Олеса, М. Лисенка, написала статті про дитячу

Григорій Ващенко (1878–1967) – один із творців української освітньо-виховної системи. Серед його основних наукових праць – підручник «Загальні методи навчання», до якого були дописані дидактичні роботи: «Система освіти в самостійній Україні», «Система навчання», «Організаційні форми навчання». Далі йдуть роботи з проблем виховання: «Виховний ідеал», «Виховна роль мистецтва», «Засади естетичного виховання», «Тіловиховання як засіб виховання волі і характеру». У своїх педагогічних працях Г. Ващенко вибудував **українську національну систему освіти**, головними елементами якої є її *ідеалістичне світосприймання*, яке виключає більшовизм з його матеріалістичним атеїзмом; *християнська мораль* як основа родини і здорового суспільства; *високий рівень педагогічних наук*, що у минулому мають світлі сторінки (письменство княжої доби, «Повчання дітям» Володимира Мономаха, філософське вчення Григорія Сковороди, учнів Києво-Могилянської академії, твори геніального педагога К. Ушинського тощо); *організація педагогічних досліджень* і розбудова педагогічних станцій і лабораторій; *видання педагогічних творів, шкільних підручників*, літератури для молоді різного віку має бути на найвищому мистецькому і технічному рівні. До системи національного виховання повинно входити й родинне виховання. Г. Ващенко пропонував таку структуру системи освіти у вільній Україні: 1) передшкільне і шкільне виховання: материнський догляд або ясла (до 3-х років), дитячий садок (від 3-х до 6-ти років); 2) початкова школа (6–14 років); 3) середня школа: класична гімназія, реальна школа, середні технічні школи, учительська семінарія, середня агрономічна школа, середня медична школа (14–18 років); 4) висока школа: університет, високі технічні школи, педагогічний інститут, академія мистецтва, консерваторія, військова академія (18 – 22–23 роки); 5) позашкільна освіта; 6) науково-дослідні установи: Академія наук, Академія педагогічних наук. Особливої уваги Г. Ващенко надавав питанню виховного ідеалу. На його думку, цим **ідеалом має бути християнський виховний ідеал як образ ідеальної людини**, на який має орієнтуватися педагог, виховуючи підростаюче покоління. Такий ідеал побудований на двох головних принципах: *християнській моралі й українській духовності*.

2. РОЗВИТОК ОСВІТИ У РАДЯНСЬКУ ДОБУ

Остаточно радянська влада в Україні встановилася з грудня 1919 р. Спершу українські більшовики не мали чіткого плану розбудови системи освіти в Україні й усю свою діяльність спрямували на ліквідацію старої системи освіти, відокремлення школи від церкви, формування нового апарату управління освітою. Нову українську систему освіти вони намагалися будувати за російським зразком. У травні 1919 р. було видано «Положення про єдину трудову школу УРСР», в основу якого було покладено чинне в Радянській Росії «Положення про єдину трудову школу». Воно передбачало запровадження безплатного і спільного навчання дітей обох статей з восьми років; загальноосвітній і політехнічний характер освіти, заборону релігійного виховання; запровадження продуктивної праці дітей. Скасовувалися перевідні та випускні іспити, домашні завдання, п'ятибальна система оцінювання знань.

Хоч українська школа й будувалася згідно з прийнятими на той час єдиними принципами «Про єдність освітньої політики», але система освіти в Україні дещо відрізнялася. Так, якщо в Росії школа була політехнічною, то в Україні *всі навчально-виховні заклади, поєднуючись з виробництвом*, уже з першої ланки утворювали єдину систему професійної освіти; у Росії *єдина трудова школа була дев'ятирічною*, в Україні – *семирічною*; у Росії

технікум був підготовчою ланкою до інституту, а в Україні – *інститут і технікум вважалися рівноправними вищими навчальними закладами з тією різницею, що технікум випускав вузьких фахівців-інструкторів, а інститут – висококваліфікованих спеціалістів-практиків*; на відміну від російської, українська система вилучала зі своєї схеми університети, перетворивши їх у 1920 р. на інститути народної освіти; підготовку вчених в Україні здійснювали академії та різні інститути теоретичного знання. З погляду наукової педагогіки, українська система освіти стояла нижче від російської. Ці відмінності свідчили про певну незалежність української освітньої політики, вони збереглися до 1930 р.

У 1934 р. постановою *«Про структуру початкової і середньої школи в СРСР»* було відмінено всі типи шкіл і встановлено єдину систему освіти: початкова школа (1–4 класи), неповна середня школа (1–7 класи), середня школа (1–10 класи). Україна повернулася до університетів (першим у 1933 р. було відкрито Київський університет). Статус технікуму було знижено до рівня середнього спеціального навчального закладу. У 1935 р. окремою партійною постановою визначалися початок і кінець навчального року, тривалість уроку, запроваджувалися правила поведінки і єдина шкільна форма, єдині норми і п'ятибальна система оцінювання.

З 1939 р. у школи західних областей, приєднаних до України, прийшла рідна мова, освіту було оголошено безкоштовною, запроваджено радянські навчальні плани, замість польської мови – російську. Перебудова школи на радянський лад супроводжувалась її русифікацією (команди на уроках фізичної культури подавалися російською мовою, у роботі з дітьми використовувалися російськомовні пісні, вірші, ігри та ін.) та активним вилученням «націоналістичних елементів». Обов'язковим стало атеїстичне виховання. Все це призводило до збайдужіння учнів до національних питань.

У роки війни (1941–1945) радянське шкільництво в Україні спрямовувало зусилля передусім на збереження школи і перебудову її роботи відповідно до умов воєнного часу. Вже на початку війни було евакуйовано у східні райони дітей, вчителів, дитячі будинки, технікуми, вищі навчальні заклади разом зі студентами і викладачами. Партизани відкривали «лісові школи», що працювали в надзвичайно складних умовах. З визволенням території України від окупантів почалася відбудова шкіл. Здійснювалася вона, в умовах розрухи, зростання кількості безпритульних дітей, відсутності вчительських кадрів, приміщень для занять. Ще під час війни було ухвалено низку важливих для розвитку шкільництва рішень: дітей до школи приймали з 7-річного віку; запроваджувалося роздільне навчання хлопчиків і дівчаток (проіснувало до 1954 р.); з'явилися нові типи навчально-виховних закладів (школи робітничої і селянської молоді, суворовські та нахімовські училища); відкривалися дитячі будинки для дітей-сиріт; запроваджувалися обов'язкові випускні екзамени, нагородження випускників-відмінників золотою і срібною медалями тощо.

Після війни розгорнулася робота з відновлення роботи школи на всій території України. У 1949 р. здійснено перехід до загальної обов'язкової семирічної освіти, у 1956 р. з'являється новий тип школи – школа-інтернат. 24 грудня 1958 р. було прийнято закон *«Про зміцнення зв'язку школи з життям та про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР»*, яким передбачався перехід на обов'язкову 8-річну освіту для дітей віком від 7 до 15–16 років; основний тип середньої загальноосвітньої трудової політехнічної школи з виробничим навчанням (11-річні: 8 класів + 3 роки для здобуття повної середньої освіти та професійної підготовки). З 1964 р. середня школа стала 10-річною. У 1966 р. скасовано обов'язкову професійну підготовку в загальноосвітніх школах. Починаючи з сьомого класу, вводяться факультативні курси з окремих навчальних предметів. З 1972 р. здійснюється перехід до обов'язкової середньої освіти.

У 1984 р. було прийнято основні напрями шкільної реформи, що передбачала підвищення якості освіти й виховання. Згодом було здійснено перехід на навчання дітей з 6-річного віку та на 11-річний термін шкільного навчання; змінювалася структура загальноосвітньої школи (початкова – 1–4 класи, неповна середня – 1–9 класи, середня школа – 1–11 класи); зменшувалася наповнюваність 1–9 класів до 30, 10–11 – до 25 учнів. Проте через економічну кризу в країні ці реформи загальмували. Значний внесок у розвиток педагогічної

думки радянської України зробили видатні педагоги А. Макаренко і В. Сухомлинський.

Антон Макаренко (1888–1939) – один із найвідоміших педагогів, який збагатив світову педагогіку, вніс великий доробок у теорію виховання. У 1920 – 1927 рр. очолював трудову колонію для неповнолітніх правопорушників, а з 1927 по 1935 рік – комуну ім. Дзержинського у Харкові. З 1935 р. – заступник начальника відділу дитячих колоній НКВС, а з 1937 р. цілковито поринув у літературну роботу. На думку А. Макаренка, педагогіка є найбільш діалектичною, рухливою, дуже складною і різноманітною наукою. Серед основних рис макаренківської педагогіки слід відзначити: діалектичне розрізнення методики навчання і методики виховання; єдність вивчення дитини та її виховання; єдність виховання дітей і організації їхнього життя; поєднання вивчення основ наук з продуктивною працею учнів; науково організовану систему всіх впливів; посилення уваги до дитячого колективу. А. Макаренко розробив теорію дитячого колективу, розкрив основні його ознаки (наявність спільної соціально цінної мети; спільна діяльність, спрямована на досягнення цієї мети; відносини відповідальної залежності; наявність органів самоврядування); визначив стадії його розвитку, шляхи формування і методику використання виховних можливостей колективу. Згідно з вченням А. Макаренка, характерними ознаками стилю життя і діяльності дитячого колективу є: мажор, почуття власної гідності, здатність до орієнтування, почуття захищеності, здатність до гальмування, звичка поступатися товаришеві, єдність колективу. Макаренко залишив багату педагогічну спадщину – понад 150 творів (романи, повісті, оповідання, п'єси, сценарії, науково-публіцистичні статті). Свій досвід і педагогічні погляди виклав у творах: «Марш 30-го року» (1932), «Педагогічна поема» (1933-1935), «Прапори на баштах» (1938), «Книга для батьків», «Методи виховання» (1937) та ін.

Василь Сухомлинський (1918–1970) – видатний український педагог, засновник гуманістичної, новаторської педагогіки. З 1948 по 1970 рік – директор Павлівської середньої школи. Кандидат педагогічних наук, член-кореспондент АПН СРСР. В. Сухомлинський – автор низки педагогічних праць: «Серце віддаю дітям», «Народження громадянина», «Як виховати справжню людину», «Павлівська середня школа», «Сто порад учителеві», «Батьківська педагогіка» та ін. Загалом він написав 41 монографію, понад 600 наукових статей. Педагогічна спадщина Сухомлинського багатопланова. Вона зазнавала певної еволюції, постійно збагачувалася, поглиблювалася. Хоча він жив і творив у застійні часи, ставлення до його діяльності та ідей не змінилося. Його педагогічна концепція високогуманна і демократична, органічно поєднує класичну і народну педагогіку. Особливу увагу В. Сухомлинський приділяє школі як осередку культури. Проте цю роль, на його думку, вона може виконати лише за умови, що в її діяльності пануватимуть чотири культури: Батьківщини, Людини, Матері й рідного Слова. Розробив педагогічну технологію ідеї «школи самореалізації особистості» та впровадив у практику діяльності Павлівської школи. Головною метою виховання вважав всебічний розвиток особистості, який можна досягти залученням її до різних видів діяльності, постійним і планомірним формуванням пізнавальних здібностей. Обстоював необхідність розумового виховання дитини, потрібного не тільки для праці, а й для повноцінного духовного життя. Тому слід спонукати дитину до самостійної пізнавальної діяльності, самоосвіти, формуючи з малих літ допитливість, прагнення до навчання, яке має бути, за Сухомлинським, радісною працею. Його творчі знахідки щодо навчання: «школа під відкритим небом», уроки мислення на природі, кімната думки, культ книги, свято казки та ін., апробовані в практичній діяльності Павлівської школи, стали надбанням учительства.

3. ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ОСВІТИ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ.

Важливими чинниками становлення незалежної України є освіта і виховання. Тому вже в 1991 р. постало питання про вироблення нової освітньої політики, завдяки якій можна було б узгодити зміст освіти відповідно до сучасних потреб суспільства. З цією метою було прийнято Державну національну програму «Освіта» («Україна ХХІ століття»). Незважаючи на декларативний характер програми і певні недоліки, вона віддзеркалила певні прогресивні тенденції. **Концепція цієї програми** передбачала кардинальні зміни всієї системи освіти, серед основних загальних аспектів яких слід назвати: загальну гуманізацію навчальних програм; розширення вивчення національної історії та культури; поступове утвердження в сфері освіти

української мови; надання більшої свободи педагогічній творчості; урізноманітнення спектра навчальних закладів з метою урахування інтересів, уподобань молоді, потреб суспільства.

У виховному процесі центральними є виховання загальнолюдських цінностей особистості (доброї, милосердя, толерантності тощо), стимулювання її внутрішніх сил до саморозвитку і самовиховання. **Виділяють такі тенденції сучасної національної освіти.**

1. Успішне співіснування альтернативних навчальних закладів з державними. Альтернативні школи виникають на протигагу державним офіційним навчальним закладам. В Україні школи Монтесорі, вальдорфські.

2. Більшість престижних навчальних закладів будуть державними, хоч у перші роки формування національної системи освіти спостерігалось різке збільшення кількості вищих навчальних закладів недержавної форми власності. На кінець ХХ ст. набули популярності такі недержавні заклади: Міжнародний Соломонів університет (1992), Міжрегіональна академія управління персоналом (1989), Хмельницький приватний інститут бізнесу.

3. Створення діяльних структур, покликаних активізувати роботу державних органів. Це, перш за все, Міжрегіональна академія управління персоналом, створена в Києві у 1989 р. як недержавний ВНЗ України. Академія розробила і ефективно поширює в Україні ряд сучасних напрямів і форм вищої освіти: дистанційна форма освіти, багаторівнева, безперервна освіта, екстернат, переведення професорсько-викладацького складу на контрактну систему, запровадження академічних звань відповідно до міжнародних норм без затвердження їх державними органами, забезпечення робочими місцями випускників тощо.

4. Орієнтація змісту освіти на західні моделі з урахуванням національних освітніх особливостей. У зв'язку з цим у квітні 1997 р. Міністерство України підписало Європейську конвенцію про взаємовизнання кваліфікацій у галузі вищої освіти з 28 країнами (серед них США, Англія, Франція, Німеччина та ін.). Розробка нової стратегії розвитку вищої освіти має спиратися на світовий досвід і враховувати нове бачення вищої освіти, сформульоване у Всесвітній декларації про вищу освіту в ХХІ ст. у 1998 р. в Парижі.

5. Перехід на багаторівневу західну модель підготовки фахівців: бакалавр – магістр – доктор наук.

6. У межах гуманітаризації національної освіти психолого-педагогічна підготовка студентів посяде почесне місце не лише в педагогічних навчальних закладах та університетах, а й у всіх вищих навчальних закладах.

7. У ХХІ ст. за сприяння держави буде створено мережу вищих навчальних закладів для всіх бажаючих з особливими потребами та важкими життєвими ситуаціями.

8. Інтернаціоналізація вищої освіти. Українських студентів можна зустріти в Канаді (за деякими оцінками, там 7 тисяч наших студентів), США, країнах Західної Європи. Інтернаціоналізація відповідає кращим традиціям української вищої школи з часів діяльності Замойської, Острозької та Києво-Могилянської академій (ХVІ ст.).

9. Сприяння розвитку шкільництва національних меншин в Україні. Це далеко не повний перелік тенденцій розвитку національної освіти в Україні у ХХІ ст., а лише провідні з них. Безумовно, час внесе свої корективи.

Важливими в історії національної освіти є такі моменти:

1994 рік – затвердження Концепції національного виховання;

1999 рік – прийняття закону України «Про загальну середню освіту»;

2000 рік – запровадження 12-бальної системи оцінювання в загальноосвітніх школах;

2002 – затвердження Національної доктрини розвитку освіти;

з 2008 року проходження зовнішнього незалежного оцінювання (ЗНО) є обов'язковою умовою вступу до вищого навчального закладу в Україні;

2010 – запровадження Європейської кредитно-трансферної системи та її ключових документів у вищих навчальних закладах України;

2014 рік – прийняття закону України «Про вищу освіту»;

2016 рік – прийняття концептуальних положень реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа»;

2017 рік – прийняття закону України «Про освіту»;

2020 рік – прийняття закону України «Про повну загальну середню освіту».

Загальні тенденції розвитку освіти після здобуття незалежності:

1. Відновлення національного шкільництва: українська мова як основна мова навчання, формування національних освітніх стандартів та програм.
2. Реформування системи освіти – оновлення змісту освіти, введення компетентнісного підходу, нових методик і програм з урахуванням сучасних вимог.
3. Формування національної та громадянської ідентичності через школу – виховання патріотизму, національної свідомості, громадянських цінностей.
4. Залучення інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ), розвиток дистанційного та змішаного навчання, цифровізації освіти.
5. Прагнення до інтеграції у європейський освітній простір – модернізація стандартів, співпраця з міжнародними освітніми програмами, академічна мобільність.

Вплив повномасштабної війни на освіту: виклики

1. Велика кількість зруйнованих або пошкоджених закладів освіти. Наприклад, за один 2025 рік понад 340 освітніх закладів були пошкоджені або зруйновані, а з початку повномасштабного вторгнення приблизно 2 800 навчальних закладів.
2. Масове закриття шкіл або переведення на дистанційне / змішане навчання. За оцінками, мільйони дітей відчули порушення права на стабільну освіту.
3. Навчальні втрати та освітні прогалини – нестабільне навчання, перерви, переселення сімей, переїзди, зниження якості освіти, втрачений соціальний аспект навчання.
4. Психологічні, соціальні та безпекові виклики: стрес, тривоги, неповноцінні умови для навчання, брак ресурсів для дистанційного навчання (нет-зв'язок, відсутність пристроїв, електроенергії тощо).

Адаптація, нові формати і тенденції у воєнний час

1. Масове запровадження змішаних та дистанційних форм навчання, гнучких форматів - онлайн, офлайн, з чергуванням, з урахуванням безпеки та наявності бомбосховищ.
2. Оснащення шкіл укриттями, бомбосховищами, облаштування «безпечних просторів» для навчання у небезпечних регіонах.
3. Розвиток підтримки – освітніх, психологічних, соціальних: надання можливостей для навчання, сприяння інклюзивності, підтримка дітей і педагогів у складних умовах.
4. Прискорена цифровізація освіти – ІКТ, онлайн-ресурси, дистанційні платформи, що дозволяє підтримувати навчальний процес навіть при серйозних обмеженнях.
5. Зростання важливості гнучких, адаптивних, гуманістичних та компенсаторних підходів – з урахуванням індивідуальних особливостей, психологічного стану дітей, соціальних умов, нормативних змін.

Сучасні тенденції розвитку освіти (2023–2025 рр.)

1. Підтверджено, що чисельність пошкоджених та зруйнованих освітніх закладів є критичною: понад 3 300 закладів постраждали з 2022 року, з них сотні зруйновані.
2. Значне зниження фінансування освіти: за даними на 2023 рік – бюджетні витрати на освіту скоротилися майже на 26 % порівняно з 2021 роком. (
3. Значний відсоток шкіл перейшли на змішане або дистанційне навчання: за даними на 2023/2024 навчальний рік – менше 60 % шкіл працюють у звичному офлайн-режимі.
4. Поширення ініціатив «шкіл-укриттів», реконструкція шкіл, підтримка освітнього процесу навіть в умовах бойових дій, намагання забезпечити безперервність навчання.
5. Підвищення ролі дистанційних та гнучких форматів навчання, цифрових ресурсів – як постійної складової освітнього процесу навіть в мирний час.

Отож, війна поставила перед системою освіти України серйозні виклики – зруйновані школи, порушена стабільність, втрати у навчанні, психоемоційний тиск. Водночас ці виклики стали каталізатором змін: розвиток дистанційного навчання, цифрових технологій, адаптивних форматів навчання, зміни в організації освітнього процесу. Потреба у професійній адаптивності педагогів, у психолого-педагогічній підтримці учнів, у нових підходах до організації навчання, виховання, безпеки та здоров'я дітей є актуальною. Незважаючи на труднощі, українська освіта

продовжує працювати, адаптуватися і шукати шляхи для збереження права на навчання для кожної дитини.

Питання для самоконтролю:

1. Які періоди розвитку шкільної освіти можна визначити у 1917-1920 роках?
2. Які особливості розвитку української освіти у період Центральної ради?
3. Назвіть досягнення в розвитку національної освіти у часи Директорії.
4. Які статті про українську школу та мову написав Михайло Грушевський?
5. Назвіть педагогічні ідеї Івана Огієнка.
6. Який внесок Софії Русової в розвиток дошкільної педагогіки та національного виховання?
7. Яку систему освіти у вільній Україні пропонує Григорій Ващенко?
8. Які переломні моменти у розвитку освіти в Україні були в 30-ті роки XX ст.?
9. Які особливості розвитку освіти в роки війни (1941-1945)?
10. Який внесок у розвиток педагогічної думки України зробив В. Сухомлинський?
11. Які особливості української освіти в умовах війни?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА

Основна

1. Анєнкова І. П., Байдан М. А., Горчакова О. А., Руссол В. М. Педагогіка : модульний курс : навч. посіб. Львів : Новий Світ-2000, 2010. 567 с.
2. Вишневський О. Теоретичні основи сучасної української педагогіки. Посібник для студентів вищих навчальних закладів. Дрогобич: Коло, 2006. 326 с.
3. Волкова Н. П. Педагогіка : навч. посіб. 3-тє вид., стер. Київ: Академвидав, 2009. 616 с.
4. Дичківська І.М. Інноваційні педагогічні технології : навч. посіб. Київ: Академвидав, 2004. 352 с.
5. Державний стандарт базової середньої освіти. URL: https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/76886/
6. Закон України «Про повну загальну середню освіту». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text>
7. Закон України «Про освіту». URL: <https://osvita.ua/legislation/law/2231/>
8. Концепція «Нова українська школа». URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf>
9. Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0527729-22#Text>
10. Історія української школи і педагогіки: Хрестоматія / за ред. В.Г. Кременя. Київ: Знання, 2005. 767 с.
11. Коваленко Є. І., Белкіна Н. І. Історія зарубіжної педагогіки. Хрестоматія. Київ: Центр навчальної літератури, 2006. 664 с.
12. Кравець В. П. Зарубіжна школа і педагогіка ХХ ст. Тернопіль, 1996. 290 с.
13. Кравець В. П. Історія класичної зарубіжної педагогіки та шкільництва. Тернопіль, 1996. 436 с.
14. Кравець В.П. Історія української школи і педагогіки. Тернопіль, 1994. 388 с.
15. Кузьмінський А. І., Омеляненко В. Л. Педагогіка : підручник. Київ: Знання–Прес, 2003. 418 с.
16. Левківський М. В., Микитюк О. М. Історія педагогіки. Київ: Знання, КОО, 2003. 450 с.
17. Любар О. О., Стельмахович М. Г., Федоренко Д. Т. Історія української школи і педагогіки. Київ: Знання-Прес, 2003. 450 с.
18. Фіцула М. М. Педагогіка : навч. посіб., 3-тє вид., стер. Київ : Академвидав, 2009. 560с.
19. Хрестоматія з історії вітчизняної педагогіки / за заг. ред. С. А. Литвинова. Київ: Рад. школа, 1961. 652 с.
20. Хрестоматія з історії української класичної педагогіки: К. Ушинський, С. Русова, А. Макаренко, Г. Ващенко, В. Сухомлинський / уклад. В. П. Кравець, О. І. Мешко. Київ: Грамота, 2008. 768 с.
21. Ягупов В. В. Педагогіка : навч. посіб. Київ: Либідь, 2003. 560 с.
22. Якса Н. В. Основи педагогічних знань : навч. посіб. Київ : Знання, 2007. 578 с.

Допоміжна

1. Бойчук, П. М., Борбич, Н. В., Марчук, С. С., Пуш, О. А., Смолюк, А. І. Використання народознавчих ідей видатних українських просвітників у професійній підготовці майбутніх педагогів. *Педагогічна Академія: наукові записки*. 2025. №20. URL: <https://doi.org/10.5281/zenodo.16916693>
2. Бойчук П., Марчук С. Організація шкільної освіти Давньої Русі в історико-педагогічному та етнографічному ракурсах. *Академічні студії*. 2022. №.4. С. 156-164.
3. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. Київ: Либідь, 1997. 376 с.
4. Гусак П., Мартіросян Л. Історія педагогіки України. Луцьк, 1996. 164 с.
5. Дріб'язко П. І. Українська національна школа: витоки і сучасність. Київ: Академія, 1997. 184 с.

6. Енциклопедія освіти / за ред. В.Г. Кременя. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.
7. Марчук С. С. Духовно-освітні традиції у нарисі Лесі Українки «Волинські образки (Школа)». *Літопис Волині: Всеукраїнський науковий часопис*. 2016. Число 16. С. 20–25.
8. Марчук С. С. Порівняльний аналіз педагогічних ідей видатних слов'янських мислителів Я. А. Коменського і К. Д. Ушинського щодо проблеми фізичного виховання дітей. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка*. 2012. Вип. 96. С. 136–140.
9. Марчук С. С., Чемерис І. В. Гуманізм, народність та природовідповідність – визначальні принципи К. Д. Ушинського. *Педагогічний часопис Волині*. 2018. №4 (11). С. 38–44.
10. Марчук С., Чемерис І. Здоров'язбережувальний потенціал філософсько-педагогічної спадщини Григорія Сковороди в контексті сучасної освіти. *Формування педагога майбутнього: виклики сьогодення, цінності та міжнародний ракурс: колективна монографія* / Н. Денисенко, С. Марчук, І. Чемерис, Г. Голя, І. Кліш, М. Юхименко, М. Козігора, І. Ковальчук, О. Федорчук. Луцьк: ФОП Мажула Ю.М., 2025. С. 33–87.
11. Марчук С. С., Чемерис І. В. Вимоги до вчителів братських шкіл України (на прикладі Статуту Луцької братської школи 1624 року). *Молодий вчений: науковий журнал*. 2018. № 12.1 (64.1). С. 40–43.
12. Марчук С. С. Гуманістичний потенціал «Повчання» Володимира Мономаха у формуванні історико-педагогічної компетентності майбутніх учителів. *Володимир-Волинський педагогічний коледж ім. А. Ю. Кримського: минушина, сучасність, майбуття: матеріали всеукраїнської наук.-практ. конф. з міжнародною участю, присвяченої 80-річчю освітнього закладу; (м. Володимир-Волинський, 28 лист. 2019 р.)* / упоряд. Б. Є Жулковський. Луцьк: Вежа-друк 2019. С. 58–62.
13. Марчук С. «Буквар» Тараса Шевченка для «перешколення» (реформи) освітньої справи. *Актуальні проблеми сучасної освіти та науки в контексті євроінтеграційного поступу: матеріали VI Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, присвяченої 20-ти річчю інституту (м. Луцьк, 21–22 травня 2020 року)* / упоряд. О. А. Бундак, Т. Й. Жалко, Н. Г. Конон. Луцьк: Вежа-Друк, 2020. С. 53–55.
14. Марчук С. С., Чемерис І. В. Огляд педагогічних ідей Лесі Українки. *Вектор пошуку в сучасному освітньому просторі: збірн. матеріалів X Всеукраїнськ. науково-практичн. Інтернет-конференц.* (Луцьк, 27.02.2021 р.). Луцьк, 2021. С. 35–36.
15. Марчук С. С. Філософсько-педагогічні думки Г. Сковороди про вчителя. *Григорій Сковорода у сучасному багатовимірному світі: зб. тез VIII Міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 16 листопада 2022 р.)* / за ред. В. П. Мельника. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2022. С. 80–82.
16. Марчук С., Борбич Н. «Велика дидактика» Яна Коменського як важливе джерело педагогічної науки. *Педагогічна спадщина Яна Коменського (до 430-річчя від дня народження та 390-річчя праці «Велика дидактика»): збірник матеріалів науково-методичного семінару (м. Луцьк, 03 лист. 2022 року, КЗВО «Луцький педагогічний коледж» Волинської обласної ради)* / уклад. С. Марчук, Луцьк, 2022. С. 63–67.
17. Марчук С. С. Технологія вивчення історії української школи і педагогіки в педагогічному коледжі : навч. посіб. Луцьк : Твердиня, 2009. 120 с.
18. Марчук С., Кабак В., Борбич Н., Ковальчук І. Розвиток педагогічної термінології та становлення понятійно-категоріального апарату педагогіки. *Acta Paedagogica Volynienses*. 2024. Вип. 2. С. 35–43.
19. Марчук С., Ковальчук І., Чемерис І. Здоров'язбережувальна освіта у філософській спадщині Г. Сковороди як актуальна науково-педагогічна проблема *Acta Paedagogica Volynienses*. 2024. Вип. 1. С. 16–25.
20. Марчук С. С. Практикум з історії педагогіки: для студентів педагогічних коледжів в умовах організації навчального процесу за кредитно-модульною системою навчання : навч. посіб. Луцьк : ПП Іванюк В.П., 2011. 151 с.
21. Народна педагогіка: світовий досвід / уклад. А. І Кузьмінський, В. Л. Омеляненко. Київ: Знання-Прес, 2003. 134 с.
22. Наш перворозум Григорій Сковорода. Фотоальбом / упор. В. Стадниченко,

М. Шудря. Київ: Спалах, 2004. 180 с.

23. Педагогічна майстерність: хрестоматія / за ред. І.А. Зязюна. Київ: Вища шк., 2006. 606 с.

24. Персоналії в історії національної педагогіки. 22 видатних українських педагоги / під заг. ред. А.М. Бойко. Київ: Професіонал, 2014. 576 с.

25. Професійний стандарт «Вчитель закладу загальної середньої освіти». URL: https://docs.google.com/viewer?docex=1&url=https://register.nqa.gov.ua/uploads/0/646-ilovepdf_merged.pdf

26. Русова С. Вибрані педагогічні твори: У 2 кн. Київ: Либідь, 1997. Кн. 1. 272 с.;

27. Сірополко С. Історія освіти в Україні. Львів: Афіша, 2001. 664 с.

28. Сковорода Г. Твори: У 2-х т. Київ: Обереги, 2005. Т.1. 528 с.; Т.2. 480 с.

29. Стельмахович М. Г. Українська народна педагогіка. Київ: ІЗМН, 1997. 232 с.

30. Сухомлинський В. О. Батьківська педагогіка. Київ: Рад. школа, 1978. 263 с.

31. Сухомлинський В. О. Вибрані твори. В 5 томах. Київ: Рад. школа, 1976-1977. Т.1. 654 с.; Т.2. 670 с.; Т.3. 670 с.; Т.4. 640 с.; Т.5. 639 с.

32. Українська педагогіка в персоналіях: У 2 кн. / за ред. О.В. Сухомлинської. Київ: Либідь, 2005. Кн. 1. 624 с.; Кн. 2. 552 с.

33. Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори: В 2-х т. Київ: Рад. школа, 1983. Т.1. 488 с.; Т.2. 359 с.

Навчальне електронне видання

Педагогіка. Історія педагогіки Конспект лекцій з навчальної дисципліни

Навчально-методичний посібник

Конспект лекцій з навчальної дисципліни «Педагогіка. Історія педагогіки» / упоряд. С. Марчук. [Електронне видання]. Луцьк: КЗВО «Луцький педагогічний коледж» Волинської обласної ради. 2025. 159 с.

У посібнику систематизовано основні теоретичні положення з педагогіки та історії педагогічної думки, подано узагальнені відомості про становлення педагогіки як науки, розвиток освітніх ідей у різні історичні періоди, розкрито сутність, принципи, закономірності й категорії педагогічного процесу.

Матеріали посібника спрямовані на формування у здобувачів освіти цілісного уявлення про педагогіку як науку та мистецтво виховання, розвиток професійного мислення, педагогічної культури й готовності до творчої педагогічної діяльності у сфері музичного мистецтва. Конспект лекцій допоможе студентам спеціальності «Середня освіта (Мистецтво. Музичне мистецтво)» освітнього ступеня «бакалавр» ефективно опанувати навчальний матеріал, підготуватися до семінарських і практичних занять, а також до самостійної роботи.

УДК 37.01.091(477+100)(075.8)